

Ф. Г. ТУРЧЕНКО

ЗАПОРІЖЖЯ

на шляху до себе...

Минуле і сучасність
в документах та свідченнях
учасників подій

2009

УДК
ББК

Т__ Турченко Ф. Г. Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій). – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – 320 с.

ISBN

Монографія присвячена аналізу суспільно-політичних процесів, які відбувалися в Запорізькій області напередодні і після проголошення незалежності України.

Книга написана на підставі документів державних органів, політичних партій, громадських об'єднань і рухів, спогадів активних учасників подій, газетних матеріалів, у яких висвітлюються суспільно-політичні процеси, що відбувалися в області протягом останніх десятиліть.

Йдеться про мешканців краю і пропонується учасникам і свідкам подій, незалежно від того, в якому політичному таборі вони стояли під час доленосних подій, що відбувалися в Україні в середині 80-х – на початку 90-х років і яких поглядів дотримуються сьогодні.

Сподіваємося, що книга знайде свого читача також серед істориків, політологів, викладачів і студентів, широкого громадського загалу.

The monograph is devoted to the analysis of social and political processes taking place in Zaporizhzhya region in last decades of its history. The book includes documents of political parties, civil communities and movements, periodical materials dealing with social and political processes in our region on the eve of declaring the independence of Ukraine and later.

The work concerns the inhabitants of our region and is recommended to all the participants and witnesses of these events, regardless of their belonging to any of political camps in crucial times of late 80th – early 90th as well as of their present political views.

We hope the book would find its audience among the historians, political scientists, teachers and students, the general public as well.

УДК
ББК

Турченко Ф.Г., 2009
Видавництво “Просвіта”, 2009
Лисенко О.В., художнє оформлення, 2009

З М І С Т

Передмова

Далеке і близьке минуле

Запорозькі Вольності – Новоросія – Південна Україна
Більшовицька модернізація
Економічний колапс
Денаціоналізація краю
Опір комуністичному режиму
Розпад системи

«Перебудова» і проголошення незалежності

Чому мало автентичних документів
Секретні матеріали Запорізького обкому КП України
Демплатформа в КПРС у Запоріжжі
Незалежні культурологічні об'єднання
Діяльність Запорізької Просвіти
Крайова організація Народного руху України
Запорізька організація УГС – УРП
Запорізькі анархо-синдикалісти
Молодіжний рух у Запоріжжі
Як у Запоріжжі зустріли проголошення незалежності

Запоріжжя в умовах незалежності

«Зрада»? «Революція»? «Незавершена революція»?
Транзит запорізької номенклатури
Новітні номенклатурні міфи і «великий проєкт амнезії»
Номенклатурно-кримінальна приватизація
Останні резерви імперії
«Холодна громадянська війна» і підручники з історії
« ... а караван іде»

Післямова

Архів автора

Іменний покажчик

ПЕРЕДМОВА

Україна переживає період глибоких суспільних трансформацій, початок яким поклав розпад Радянського Союзу і проголошення незалежності. У кожному регіоні молодій держави ці історичні процеси мають свою неповторну специфіку. Одним із унікальних історичних регіонів України є Запорозжя – у свій час колиска українського козацтва, його військово-політична і економічна база. В межах цього регіону розташована Запорізька область, яка на початку 2009 р. відзначила своє 70-річчя. Оповита історичними легендами запорізька земля в ХХ ст. перетворилася у справжнє енергетичне серце України, один з її найбільших металургійних центрів. Сьогодні тут працює Дніпровська гідроелектростанція, теплова та потужна атомна електростанція, великі підприємства чорної і кольорової металургії. Сприятливі природно-кліматичні умови створюють можливості для розвитку високоінтенсивного сільськогосподарського виробництва. Разом з тим, сучасна Запорізька область була і залишається ареною складних і суперечливих суспільно-політичних і етно-соціальних процесів, про які суспільству відомо мало. У запропонованій читачеві книзі розповідається саме про ці суперечності, причому, головний акцент робиться на останньому, кризовому етапі радянської епохи, який одержав назву “застійного”, а також на роках горбачовської “перебудови” і періоді незалежності.

У вітчизняній літературі про останні десятиріччя історії України писалося достатньо багато. Але регіональні, зокрема, південноукраїнські сюжети практично не висвітлені. Це яскраво проілюстрували публікації запорізьких авторів, присвячені 70-річчю утворення Запорізької області. Новітня історія краю описана в них вибірково, а гострі, політично дразливі питання сучасності не висвітлені зовсім. Дослідники мовчать, чекаючи, коли природний плин подій створить необхідну часову дистанцію, а з нею й умови для незалежного аналізу. Та життя не стоїть на місці. Вакуум наукових знань швидко заповнюється інформаційними суроґатами, які формують викривлене уявлення про минуле. У їх полоні опинилася значна частина населення краю. Це небезпечне явище, яке в наш заполітизований час може стати додатковим фактором суспільної дестабілізації. Щоб уникнути цього, слід виробити певний мінімум суджень і оцінок, які ґрунтуються на об’єктивних історичних фактах і сприймаються більшістю гро-

мадян. Саме ці обставини викликали появу нашої книги, в якій головна увага зосереджується на наступних моментах.

По-перше, на особливостях кризи радянського ладу в Запорізькій області і спробах компартії подолати її шляхом “перебудови”. По-друге, на гостій політичній боротьбі в області; появи в умовах ослаблення комуністичного режиму невідконтрольних владі “неформальних” організацій і опозиційних політичних партій. Їх діяльність, боротьба проти комуністичного режиму висвітлюється на підставі неопублікованих раніше документів і свідчень активних учасників подій. По-третє, описується сприйняття населенням краю і його правлячою елітою заколоту ДКНС і проголошення незалежності – ключової події останніх десятиліть, яка круто змінила вектор розвитку України. Нарешті, по-четверте, у книзі робиться спроба дати відповідь на фундаментальні питання сьогодення: які політичні, соціально-економічні й етнокультурні процеси відбуваються в області на сучасному етапі, як змінилися після проголошення незалежності керівні верхи, під впливом яких ідеологічних домінант перебувають різні групи жителів, політиків якої ідеологічної сили вони підтримують сьогодні і кого будуть підтримувати завтра і, нарешті, в якому геополітичному напрямку зорієнтований регіон.

Ми не прагнемо дати остаточну відповідь на ці взаємопов’язані питання. Своє завдання ми радше бачимо у тому, щоб проілюструвати, як ці проблеми розуміють жителі регіону – управлінська еліта і пересічні громадяни. Це не менш важливо, ніж сформулювати остаточні відповіді. Адже саме від цього розуміння залежить ставлення жителів краю до сьогодення і їх орієнтація на майбутнє.

Для вирішення поставлених завдань автор використав широке коло джерел, зокрема, дані демографічної статистики, документи обласної організації КП України, офіційну і самвидавську пресу, матеріали державних органів і громадських організацій, у тому числі “неформальних”. Значна частина цих документів довгий час перебувала у руках учасників подій і надана ними для опублікування. Деякі з них погодилися на інтерв’ю з або передали нам свої спомини. В результаті зусиль багатьох небайдужих людей, яким автор висловлює щире подяку, склався архів, використаний для написання цієї книги. У його складі 201 неопублікований раніше документ, список яких наводиться в «Архіві автора». Ці джерела стали інформаційною базою книги, зокрема

тих її розділів, які присвячені рокам «перебудови» і періоду незалежності.

Автор також висловлює свою подяку спонсорам, без сприяння яких читач не одержав би цієї книги. З розумінням ставимося також до прохання не називати їх імена.

Далеке і близьке минуле

Запорозькі Вольності – Новоросія – Південна Україна

Загальновідомо, що Запорожжя увійшло в історію України як колыска національної державності. Його степові простори були сповнені небезпеки, але вони здавна вабили волелюбних, ініціативних і сміливих людей. Українська присутність на Запорожжі простежується з давніх-давен. На підставі численних знахідок біоархеологи довели, що антропологічний тип сучасних українців Півдня сформувався значною мірою під впливом осілого населення цього регіону XII – початку XV століття¹.

Саме на Півдні України виникла специфічна верства українського суспільства – козацтво, якому судилося відіграти видатну роль в історії України. У XVI ст. українське козацтво створило військово-політичну організацію – Запорозьку Січ. Територія Півдня України, підконтрольна Запорозькій Січі, у XVIII ст. одержала назву “Вольності Війська Запорозького Низового” або “Запорозькі Вольності”. Козацька доба в історії регіону тривала до кінця XVIII ст. За цей час козацтво закріпило за степом стійку репутацію краю свободи. У історичній драмі “Чорна рада” видатний український історик і письменник Пантелеймон Куліш писав:

«Може тим, що Запорожже іспоковівку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорожже, як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї огонь. Тим – то, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому!»².

Козацьке минуле Запорожжя навіки вкарбувалося в історичну пам'ять народу, увійшло в його фольклор, літературу, мистецтво, стало могутнім фактором українського націєтворення. Не випадково іноземці свого часу називали українців “козацькою нацією”.

Але драматичні повороти історії радикально змінили регіон.

¹ Литвинова Л. В. Населення Нижнього Подніпров'я доби середньовіччя за антропологічними даними // Сучасні проблеми археології: 36. наук. пр. / Інститут археології НАН України. – К., 2002. – С. 126-128.

² Куліш П. О. Твори: В 2 т. – К., 1989. – Т. 2. – С. 36.

Після знищення 1775 р. Запорозької Січі російський царизм перетворив регіон у частину імперії і почав витравлювати тут український козацький дух.

Режим прагнув закріпити за Півднем України штучну назву “Новоросія” і тим самим відірвати його від етнокультурного простору України. Відомий український історик Д. І. Багалій, який ретельно вивчав історію заселення Півдня, зазначав, що з допомогою цього терміна влада прагнула “знищити навіть пам’ять про те, що це була раніше суто українська територія”³.

Проводилася політика, спрямована на радикальну зміну етнічного складу краю. Відібрані в місцевого козацтва землі передавалися царським вельможам, які розселяли на них переселенців з інших регіонів імперії, а також із-за кордону. Як і скрізь на Півдні, на родючих землях Запорожжя поряд з українськими стали з’являтися російські села, колонії німецькомовного населення, болгарські, грецькі, молдавські, єврейські поселення. Але більшість сільського населення все ще залишалася переважно українським.

У містах ситуація була зовсім іншою. Вони заселялися головним чином мігрантами – росіянами, євреями та ін. У результаті, наприкінці ХІХ ст. українці склали менше третини міських мешканців Півдня.

Справді, нова назва регіону – “Новоросія” – частиною мешканців, особливо приїжджих, була засвоєна. Але залишалася історична пам’ять місцевого населення, у якій козацьке минуле закарбувалося як “втрачений рай”. Таке ставлення добре відбивають слова народної пісні, які приписують Т. Г. Шевченку:

*Катерино, вража бабо,
Що ж ти наробила!?
Степ широкий, край веселий,
Та й занастила*

Разом з тим, народна свідомість відмовлялася сприйняти ліквідацію Запорозької Січі як невідворотний кінець колишньої вольниці. Олесь Гончар у своїх “Щоденниках” писав про одну з народних легенд, де розповідається, що запорожці

“самі пішли кудись на райські острови, а перед кінцем світу знову прийдуть і знову своє відшукають”⁴.

³ Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Історіографічний вступ і доба натурального господарства: У 2 т. – К., 1928. – Т. 1. – С. 64.

⁴ Гончар О. Т. Щоденники: У 3 т. – К., 2002. – Т. 3: 1984-1995. – С. 393.

Всупереч всім намаганням, царизму не вдалося досягти поставленої мети. Південь України так і не перетворився на органічну частину етнічної Росії. По-перше, незважаючи на всі зусилля, напередодні революції 1917 р. більшість населення нинішньої Запорізької області залишалася українцями. Русифікація регіону не стала ні повною, ні остаточною, хоча соціокультурний розкол між неукраїнським містом і переважно українським селом на Півдні був глибшим, ніж в інших регіонах України. По-друге, після ліквідації козацтва традиції запорозької вольниці на Півдні не зникли. Адже частина місцевих мешканців, особливо на теренах колишніх Вольностей Війська Запорозького Низового і Азовського козачого війська (існувало впродовж 1832-1864 рр.), була безпосередніми нащадками запорожців, а переселенці, спостерігаючи за ними, швидко проймалися духом волелюбства. І після ліквідації Запорозької Січі репутація Півдня як краю свободи, широких можливостей для самореалізації не зникла. І це не була ілюзія, викликана ностальгією за минулим. Південь з його вигідними природно-географічними умовами все ще продовжував створювати певні можливості для самореалізації сміливих і енергійних людей. Його порівнювали з американським “Диким Заходом”. Бурхливий розвиток промисловості й сільського господарства, який відбувався на Півдні в другій половині XIX – на початку XX ст., перетворив його в найрозвиненіший регіон України. Територія майбутньої Запорізької області (Олександрівський і частина Катеринославського повітів Катеринославської губернії, а також Мелітопольський та Бердянський повіти Таврійської губернії) славилася високорозвиненим зерновим землеробством і сільськогосподарським машинобудуванням.

Феномен “вільного Степу” з його романтизацією козацького минулого, виявився настільки живучим, що пережив саме козацтво і фактично перетворився на самостійний чинник історичного процесу. У його полоні опинилися не лише прямі нащадки запорожців, а й багато з тих, чиї предки до козацтва і навіть до українства не мали жодного відношення. Це був своєрідний фантом, який постійно відтворювався самим Степом, його історією і був невіддільним урядовому контролю. Всі, хто з’являвся на Півдні, так чи інакше опинялися під його магічним впливом. Адже більшість переселенців, незалежно від національності, мали якісь підстави для незадоволення, а минуле регіону давало яскравий рецепт для вирішення проблем. Тому уряд боявся жителів краю. У своїх споминах відомий український вчений і політичний діяч початку XX ст. С. Єфремов писав:

“Як колись запорозькі козаки, так жителі Півдня здавалися уряду Російської імперії непокірними борцями за свободу і незалежність”⁵.

Репутацію “краю свободи” регіон підтвердив і після падіння царизму 1917 р. Тут стали швидко відроджуватися традиції запорозького минулого, зокрема, формувалися загони Вільного козацтва, які стали на позиції відновлення суверенітету України.

Після більшовицького перевороту в Петрограді в 1917 р. радянський контроль над регіоном установився ціною величезних зусиль і певних компромісів. Спочатку ставлення більшовиків до регіону – а переважну більшість членів більшовицької партії в Україні становили росіяни, євреї і представники інших національностей при незначній кількості українців – не дуже відрізнялося від ставлення до нього царських чиновників. Відповідно до імперських традицій цей регіон вони сприймали як Новоросію – невід’ємну частину Росії – і не погоджувалися на включення до його складу України, навіть радянської. Багато з них, визнавав один із лідерів більшовиків в Україні В. Затонський, щиро вірили, що Україну “видумав Грушевський”⁶. Територія сучасної Запорізької області була включена частково до складу Донецько-Криворізької Республіки, а частково – до складу Республіки Тавриди з центром у Сімферополі. Обидві радянські республіки оголосили про свій федеративний зв’язок з Радянською Росією і про відсутність будь-яких прямих стосунків з Українською радянською республікою з центром у Києві, на чолі якої також стояли комуністи.

Але ця авантюра не одержала підтримки в населення, і невдовзі більшовики змушені були відмовитися від неї. Переважна більшість жителів регіону вважала себе українцями і відкрито демонструвала це. Тому, відновивши в 1919 р. свою владу над Півднем, більшовики змушені були погодитися на його включення до складу Української СРР. Для зміцнення контролю тут утворили нові адміністративні одиниці. Зокрема, Олександрівський, Мелітопольський, Бердянський і частина Катеринославського повітів у липні 1920 р. були об’єднані в Олександрівську губернію, яку в 23 березня 1921 р. територіально розширили і переіменували в Запорізьку (відповідно з новою назвою м. Олександрівка).

⁵ Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація. Альманах. – 2002. – № 1. – С. 148.

⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. – К.; Відень, 1921. – Т. II. – С. 155.

дрівська – Запоріжжя). Кількість населення в губернії становила близько 1,2 млн осіб⁷.

Відмова від включення Півдня до складу Росії і визнання його частиною УСРР була чи не єдиною поступкою більшовиків на Півдні. У всьому іншому вони послідовно і неухильно реалізували тут свою політичну лінію, вводючи грабіжницьку продовольчу розкладку, реквизиції і контрибуції, концтабори і примусову працю, масові розстріли противників і ні в чому не винних заручників. Не випадково на Півдні більшовики зустріли особливо сильний опір населення. Зокрема, Запоріжжя стало ареалом широкомасштабної селянської війни, яку очолив легендарний селянський ватажок Нестор Махно. У махновському русі, головним ареалом якого була територія колишніх Запорозьких Вольностей, сучасні вітчизняні й зарубіжні дослідники знаходять багато рис козаччини. Махновський рух був придушений ціною величезних зусиль. При цьому радянське керівництво взяло на озброєння надзвичайно жорстокі, варварські методи ведення війни. Чи не вперше у ХХ ст. влада застосувала терор голодом. Голод 1921-1922 рр., який охопив південні губернії України, був перетворений більшовиками в знаряддя упокорення місцевого населення, помсти за його впертий опір новому режиму.

Диригував цією політикою сам В. Ленін. 9 листопада 1921 р. від імені політбюро ЦК ВКП (б) він написав директиву комуністам України:

«...Политбюро указывает ЦК КПУ, что полный сбор продовольствия на Украине, т. е. 100 %, имеет для РСФСР абсолютно коренное значение...»⁸.

Цією директивою населення було приречене на вимирання. Голова РНК УСРР Х. Раковський інформував Леніна, що в Запорізькій губернії, де весь валовий збір зернових становив 6100 тис. пудів, а планувалося зібрати 8679 тис. (!?), наприкінці листопада 1921 р. 300 тис. селян харчувалося сурогатами з макухи і кураю⁹. Від голодної смерті померли сотні тисяч жителів регіону – як сільських, так і міських. На Гуляйпільщині – в історичному серці махновського руху – від голоду на початку 20-х років помер кожен четвертий житель¹⁰. А в цей час ешелони із запорізьким

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ). – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 28. – Арк. 43.

⁸ Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 44. – С. 241.

⁹ Голод 1921-1923 рр. – “генеральна репетиція” 1933-го // Голод 1932-1933 років в Україні. – К., 2003. – С. 225.

¹⁰ Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті рр. – Тернопіль, 1999. – С. 193.

хлібом під посиленою охороною військових переганялися на Північ. Багато сіл Запорізького регіону в результаті голоду обезлюдніли, зате на місце померлих прибували переселенці з Півночі, головним чином, з російських губерній, яким обіцяли тут “молочні ріки і кисільні береги”. Лише протягом 1921 року Запорізький край прийняв 10 тис. переселенців¹¹. Більшовики продовжували започатковану царизмом політику зміни етнічного складу населення регіону.

В цих умовах була проведена чергова адміністративно-територіальна реформа. Режим продовжував шукати ефективніші механізми управління підконтрольними територіями. 1 грудня 1922 р. Запорізька губернія була включена до складу Катеринославської. Але невдози губернський поділ в Україні був ліквідований: 1 серпня 1925 р. було здійснено перехід на окружну систему. Територія майбутньої Запорізької області входила до складу трьох округів – Запорізького, Мелітопольського і Маріпольського, які, у свою чергу, склалися з ряду районів.

Більшовицька модернізація

Південна Україна з її величезними природними ресурсами і унікальним геополітичним становищем посідала в планах радянського керівництва особливе місце. Більшовики висунули грандіозні плани стрімкої модернізації країни, створення передової індустрії, яка б забезпечила Радянському Союзу сприятливі умови для військово-політичного протистояння з капіталістичним світом. Вже на початку 20-х рр. ХХ ст. виникла ідея створення в Запоріжжі нового промислового центру на базі дешевої електроенергії, яку мала дати побудована за порогами Дніпра гідроелектростанція, а також вугілля Донбасу і залізної руди Кривбасу. Реалізація цього масштабного проекту була здійснена за відносно короткий проміжок часу. У жовтні 1932 р. відбувся урочистий пуск Дніпрогесу. Одночасно велося будівництво Дніпровського комбінату, до складу якого мали увійти “Запоріжсталь”, Завод інструментальних сталей (у майбутньому “Дніпроспецсталь”), феросплавний, коксохімічний, електродний заводи, Дніпровський алюмінієвий комбінат та інші підприємства металургійного профілю.

Той, хто сьогодні милується величною панорамою Дніпрогесу і зупиняє свій погляд на промислових гігантах міста, повинен пам'ятати, що грандіозне промислове будівництво в Запоріжжі відбувалося на тлі небаченої раніше трагедії селянства. Ново-

¹¹ Мовчан О. Н. Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к непу. – К., 1988. – С. 73.

будови перших п'ятирічок стоять на кістках і крові мільйонів українських селян. У 1929 р. держава розгорнула насильницьку колективізацію села, стала примусово виселяти до північних і східних регіонів СРСР заможніших і незгодних з державною політикою селян, конфісковуючи при цьому їхнє майно. Селяни чинили опір колективізації (масові виступи відбулися в райцентрі Михайлівка, селах Розумівка, Мар'ївка, Біленьке, Любимівка, Широке, на станції Пришиб та багатьох інших населених пунктах області), але протидіяти безжальній репресивній машині не могли. Як і на початку 20-х років, у 1932-1933 рр. у боротьбі з селянством влада знову застосувала терор голодом. Були виставлені неймовірно високі плани хлібозаготівель. У селян забирали абсолютно все їстівне. Невиконання плану хлібозаготівель призводило до занесення села на так звану "чорну дошку", що означало повну продовольчу блокаду і вивезення з крамниць усіх продуктів. Відповідну постанову про це підписав наш земляк, Голова РНК УСРР В. Чубар і секретар ЦК КП(б)У С. Косіор¹². У невеликому Чубарівському районі, на батьківщині В. Чубаря, знаходилося чотири колгоспи – "чорнодошечники". За неповними даними, які підтверджені архівними документами, на території Запорізької області існувало близько 120 колгоспів, занесених на "чорні дошки"¹³. Селянство цих господарств цілком свідомо прирікалося на голодну смерть. У Запорізькому краї зареєстровано багато випадків людоїдства.

Ставлення регіональної партійно-державної номенклатури до Голодомору промовисто ілюструє такий факт. У центрі м. Запоріжжя, на вулиці Рози Люксембург-7 (тепер – це вулиця Держинського), неподалік від тодішніх райкому партії, райвиконкому, місцевого управління НКВС та інших державних служб, стояв будинок маляти, куди звозили дітей-сиріт. Здавалося б, це найбільш захищене місце в місті. Своїх чиновників і їх сім'ї радянська влада щедро забезпечувала продовольством, медикаментами, мануфактурою. Можна було б поділитися з сиротами. Але – ні! Тут, у невеликому двоповерховому будиночку, протягом березня-серпня 1933 р. документально зафіксовано смерть від голоду і пов'язаних з ним хвороб 540 дітей віком від двох тижнів до трьох років¹⁴. Добре вгодовані і забезпечені всім необхідним для життя "слуги народу" з партквитками біля серця мовчки

¹² Терор голодом: політичні, економічні та етнопонаціональні аспекти // Голод 1932-1933 рр. в Україні. – К., 2003. – С. 446.

¹³ Голодомор 1932-1933: Запорізький вимір. – Запоріжжя, 2008. – С. 306, 308, 305-307.

¹⁴ Підраховано за: Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 5593. – Оп. 12. – Спр. 317 – 322.

спостерігали за тим, як щомісячно поряд майже по 100 немовлят помирає голодною смертю.

У 2006 р. Верховна Рада України визнала Голодомор 1932-1933 років геноцидом українського народу. Кількість жертв Голодомору на території нинішньої Запорізької області точно не встановлено – робота стосовно вивчення цієї трагедії перебуває на початковій стадії. Але вже перші результати досліджень свідчать, що Запорізький регіон належав до найбільш уражених Голодомором. Наслідком цієї трагедії стало запустіння сіл, руйнація господарства. Пішли з життя люди старшого віку – носії традицій, життєвого досвіду, волелюбства. Населення пережило глибокий морально-психологічний шок. У селі вдалося насадити кріпацтво нового типу, яке за жорстокістю цілком можна порівняти з феодалними порядками далекого минулого. Щоб вижити фізично, селяни змушені були прийняти цей режим і засвоїти його писані й неписані правила. Це вже були інші люди. Суспільство, що склалося в Україні в 30-ті рр., історики характеризують як післягеноцидне, постголодоморне.

А на місце померлих, виселених і тих, що втекли від голодної смерті, до запустілих сіл, як і на початку 20-х років, привозили переселенців з інших регіонів, у більшості своїй з-за адміністративних меж України. Так, до Дніпропетровської губернії (до складу якої до 1939 р. входила більша частина території сучасної Запорізької області) наприкінці грудня 1933 р. було переселено 6579 господарств із Білорусії і західних регіонів Росії, і 2600 господарств з Чернігівської і Київської губерній¹⁵. Переселення продовжувалося і впродовж наступних років. Новосели, не пов'язані з історичним минулим і традиціями краю, вважалися нездатними на опір, лояльнішими до влади і готовими на співробітництво з нею. Тим самим влада завершила розселянювання запорізького села і надовго утвердила в регіоні комуністичний режим.

Об'єктом терору були й міські жителі регіону. “Ворогів народу” чекісти виявляли на кожному заводі, новобудові, в установах, навчальних закладах, де серед працівників були численні інформатори-“сексоти”. Навіть повна лояльність до режиму не давала гарантій для самозбереження. Сьогодні це важко уявити, але трудовий ентузіазм напівголодних робітників на будовах перших п'ятирічок і сталінські репресії взаємно обумовлювалися, перепліталися, не могли існувати один без одного. Адже індустріалізація давала приреченому на смерть чи на напівкріпосне

¹⁵ Терор голодом: політичні, економічні та етнонаціональні аспекти // Голод 1932-1933 рр. в Україні. – К., 2003. – С. 471.

існування в колгоспі селянину шанс на самозбереження, виживання в місті. Новобудови, що як гриби після дощу росли в степу під Запоріжжям, створювали ілюзію причетності до грандіозних звершень епохи. Зрештою, індустріалізація відкривала шанс через освіту чи висування піднятися вгору соціальною драбиною. Відомий російський філософ Микола Бердяєв, спостерігаючи наприкінці 30-х років з еміграції за створенням великої промисловості в СРСР, зробив висновок, що

«при коммунистическом режиме это можно сделать, лишь создав энтузиазм индустриализации, превратив ее из прозы в поэзию, из трезвой реальности в мистику, создав миф о пятилетке. Но все это происходит не только при помощи энтузиазма, поэзии, мистики и мифотворчества, но и путем террора ГПУ. Народ поставлен в крепостную зависимость по отношению к государству»¹⁶.

Може, саме завдяки цьому фантастичному переплетенню, здавалося б, несумісних речей, у роки перших п'ятирічок вдалося досягти значних успіхів у перетворенні Запоріжжя в економічно високорозвинутий регіон України. Запоріжжя, в якому в 1923 р. проживало лише 44 тис. мешканців, наприкінці 30-х років перетворилося на 290-тисячне місто – одне з найбільших у республіці. У 1939 р. воно стало центром новоствореної Запорізької області. У місті переважали підприємства важкої промисловості. Всі інші галузі розвивалися недостатньо або взагалі не мали розвитку. Це відповідало сталінській моделі формування економіки, яка реалізовувалася в 1930-ті рр. у Радянському Союзі.

Під час Другої світової війни територія області стала ареною кровопролитних боїв. Запоріжжя внаслідок бомбардувань, артилерійських обстрілів і руйнівних акцій відступаючих радянських (а пізніше, в 1943 р. – нацистських) військ було майже повністю зруйноване. Заводи евакуювали на Урал і до Сибіру. Турбіни гідроелектростанцій вивели з ладу, а греблю підірвали. Сотні тисяч жителів області загинули на фронтах, були вивезені на каторжні роботи до Німеччини або стали жертвами нацистського терору в себе вдома. А ще раніше, восени 1941 р., згідно з постановою Державного комітету оборони, переважну більшість німецького населення області було депортовано до східних регіонів СРСР.

Як і в інших регіонах України, в області розгорнувся антинацистський Рух Опору, причому, поряд з комуністичним, спрямо-

¹⁶ Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма (Репринт издания 1955 г.) – М., 1990. – С. 119.

ваним на відновлення радянської влади, досить активно проявив себе національний рух, кінцева мета якого полягала у відновленні незалежності України¹⁷. Після 25 років кривавого антиукраїнського терору в регіоні це стало справжньою несподіванкою.

Після звільнення області від нацистів почалося відновлення мирного життя. На відбудові Дніпрогесу й гігантів металургії працювали десятки тисяч людей, у тому числі мобілізованих з сільських районів або привезених із інших регіонів СРСР. Були залучені німецькі і навіть японські військовополонені. Жили в голоді, нестатках, побутовій невлаштованості. Типовим житлом робітників були бараки, а то й землянки. У 1947 р. до цих негараздів додався і голод: урожай цього року був низький, а хлібозаготівельні плани, доведені до України, уряд СРСР відмовився зменшити. Хліб, як і в 1921-1922 та 1932-1933 рр., держава забирала, прирікаючи населення на голод і смерть. Запорізька область, поряд зі Сталінською, Одеською та Вінницькою, була серед тих, що постраждали від третього радянського голодомору найбільше. У трагічному списку його жертв доля Запорізького краю сягає понад 100 тис. осіб.

Ціною надзвичайних зусиль у порівняно короткий термін вдалося відбудувати зруйновану промисловість, транспорт, систему освіти, налагодити міське господарство. Але село, яке і цього разу перетворили на донора промисловості, лежало знекровленим.

Після закінчення війни продовжувалися сталінські репресії. Покоління переможців, порівнюючи життя в СРСР і Європі, де вони були у складі радянських військ, «остарбайтерів» чи військовополонених, чекало змін. Влада ж прагнула мати слухняне і нездатне на протест населення. В цих умовах жертвою репресій міг стати будь-який мешканець області. Протягом 1948-1950 рр. до Сибіру та інших віддалених регіонів СРСР було виселено сотні колгоспників Запорізької області, які не виробили установлений державою мінімум трудоднів. Близько двох тисяч під загрозою репресій змусили дати розписки працювати так, як цього вимагала держава¹⁸. Страх деморалізував усі верстви населення. Анонімне доносництво, на яке негайно «реагували» каральні органи, залишалось масовим явищем. За порадою репресованих батьків

¹⁷ Мороко В. М., Турченко Ф. Г. Історія рідного краю. 11 клас. – Запоріжжя, 2006. – С. 26-31; Щур Ю. І. ОУН на Запоріжжі. (Націоналістичне підпілля у Василівському районі в 40-ві рр. XX ст.) // Спокута: Альманах. – Запоріжжя, 2007. – № 6-7. – С. 11-14.

¹⁸ Реабілітовані історією. Запорізька область. Книга третя. Запоріжжя, 2006. – С. 134-136; Як карали колгоспників за невиконання трудмінімуму // Спокута. – 2007. – № 6-7. – С. 246-288.

(а інколи і без неї) діти писали заяви про відмову від них. Весь комплекс “виховних заходів”, які проводила компартія, був спрямований на формування безмежної відданості режиму і страху перед могутністю державної машини, що перетворювала людей на “гвинтиків”, а неугодних – в «табірний пил».

В післявоєнний період промисловість Запоріжжя продовжувала розширюватися і реконструюватися, частково за рахунок репарацій. Запрацювали нові промислові підприємства, зокрема трансформаторний завод, титано-магнієвий комбінат, автомобільний завод, завод електроприладів, “Запоріжкабель” і “Перетворювач”. Новим гірничорудним центром України стало селище Дніпрорудне, що виросло на березі Каховського водосховища. Створювався потужний Таврійський гірничо-збагачувальний комбінат, який повинен був замінити марганцеві родовища в районі міст Орджонікідзе і Марганця, що вичерпувалися.

У перші повоєнні десятиліття інформація про економічні успіхи Запорізької області не сходила зі сторінок республіканської і союзної преси. У 1975 р. з конвеєра зійшов мільйонний мікролітражний автомобіль “Запорожець”, на початку 1978 р. на комбінаті “Запоріжсталь” прокатили 100-мільйонну тонну сталі, а у вересні того ж року виплавили 100-мільйонну, від початку виробництва, тонну чавуну. Стрімко зростали електроенергетичні потужності області. У 70-ті рр. була збудована друга черга Дніпрогесу, у результаті чого потужності станції подвоїлися, і вона стала найбільшою серед гідроелектростанцій Європи. Одночасно було споруджено новий судноплавний шлюз. У 1977 р. у Кам'янсько-Дніпровському районі на березі Каховського водосховища запрацювала одна з найбільших у світі теплових електростанцій – Запорізька ДРЕС, потужністю 3,6 млн кВт. Неподалік від ДРЕС будувалася атомна електростанція, перший блок якої дав струм у 1984 р. Біля електростанцій виросло місто Енергодар.

Якщо виходити з радянських стандартів, то тогочасну Запорізьку область можна назвати “зразковою вітриною” радянського способу життя в Україні. На початку 80-х рр. ХХ ст. на її території проживало понад 2 млн осіб, що складало 4 % населення республіки. Переважали етнічні українці (за даними офіційної статистики понад 63 %), але значний відсоток складали представники інших національностей, зокрема, росіяни (32 %). Російське мовно-культурне середовище домінувало. Обласний центр був осередком важкої промисловості, переробляв сировину на метали і виготовляв напівфабрикати, що йшли на задоволення

потреб різних галузей, передусім військово-промислового комплексу СРСР. У місті вироблялася майже половина нержавіючої сталі і шарикопідшипників СРСР, третина холодного прокату і близько половини електротрансформаторів, майже всі двигуни для сучасних літаків. Робітники великих підприємств одержували пристойну (за мірками УРСР) заробітну плату, обласний центр відносно добре (знову ж таки, за мірками республіки) постачався продуктами харчування і промисловими товарами. Стандартний набір продуктів – хліб, дешева ковбаса і риба, молоко, кефір, маргарин (інколи навіть масло), крупи, цукор – можна було, відстоявши певний час у черзі, придбати. Будувалося нове житло і після багаторічного перебування “на обліку”, робітники великих підприємств та службовці державних установ могли одержати безкоштовні квартири і облаштувати їх стандартними предметами радянського добробуту – меблями, холодильниками і телевізорами вітчизняного виробництва. Можна було сподіватися на путівку до санаторію чи будинку відпочинку, влаштувати дошкільнят до дитсадка, а школярів відправити до піонерського табору. Маючи заощадження, окремі жителі області могли купити мікролітражку місцевого автомобільного заводу – знаменитий «Запорожець», або навіть (вершина усіх сподівань!) тольятінські «Жигулі». Ті, хто мав зв’язки у владних структурах чи торгівлі (по тодішньому – “блат”), могли розраховувати на високоякісні імпортні товари. Кількість і асортимент цих товарів вирости в результаті зростання експорту за кордон нафти і газу, що забезпечили надходження “нафтодоларів”.

Економічний колапс

Але багатомільярдні доларові прибутки від експорту нафти і сировини, дозволивши на деякий час зняти соціальну напругу в суспільстві, у той же час законсервували застарілу, неефективну радянську економічну модель, зорієнтовану на екстенсивні показники. У світі розгорнулася науково-технічна революція, яка вимагала структурних змін у промисловому виробництві, освоєння нової продукції і сучасних технологій, гнучких методів управління економікою, особистої зацікавленості в результатах своєї праці безпосередніх виробників, а область продовжувала орієнтуватися на традиційні галузі важкої промисловості, працювала на застарілому обладнанні й управлялася “перевіренними” ще в сталінські часи адміністративно-командними методами.

У результаті, наприкінці 70-х років економіка краю “забуксувала”. У 1985 р. регіон опинився серед 4 областей України, які за

п'ятирічку не забезпечили запланованих темпів зростання промислового виробництва. Промисловість не виконала завдання з виробництва 22 найважливіших видів продукції із загальної кількості 38, що враховувалися в республіці. З поточними планами виробництва не впоралися Запоріжжя і Мелітополь, Гуляйпільський, Кам'янсько-Дніпровський і Мелітопольський райони.

У кризовому стані опинилася чорна металургія, яка завжди була візиткою Запоріжжя. За першу половину 80-х років було надано до запланованих сотні тисяч тонн чавуну, сталі і прокату. Керівництво усіх рівнів – від обласного до союзного – з наростаючим роздратуванням “розпікало” тих, кого свого часу ставило до керма підприємств і тривалий час підтримувало. Але кадрові “перетряски” не допомагали, бо причина кризи полягала не в низькій кваліфікації працівників металургійної галузі. Просто прийшов час розплати. Відновлене після війни обладнання металургійних заводів упродовж десятиліть нещадно експлуатувалося в ім'я досягнення обов'язкових для виконання планових показників. Діяв негласний принцип: “Сьогодні план, а далі – хоч потоп”. Кошти в потрібних обсягах на реконструкцію й технічне переоснащення не виділялися. Союзне керівництво у 60–80-х роках робило наголос на створенні нової металургійної промисловості в Російській Федерації, заводи ж Придніпров'я працювали, як казали, “на знос”. Поглиблення негативних процесів прискорювала “рекордоманія”. Державні завдання вимагали постійного нарощування виробництва, і з Запоріжжя ледь не щомісяця рапортували про все нові світові рекорди зйому металу з квадратного метра площі поду печей тощо. “Рекордів” вимагали шляхом порушення технології й правил експлуатації металургійних агрегатів. Як наслідок, спрацьованість основних виробничих фондів металургійних підприємств на середину 80-х років складала 70 %. Внаслідок роботи на застарілому, зношеному обладнанні траплялися непоодинокі тяжкі аварії з людськими жертвами.

Криза запорізької промисловості була пов'язана також з її односторонньою орієнтацією на потреби союзного центру.

Більшість підприємств у Запоріжжі, особливо великих, прямо підпорядковувалися галузевим відомствам у Москві. Союзні міністерства організовували постачання всіх необхідних для виробництва матеріалів і забирали всю продукцію без урахування потреб регіону. Тому часто виходило так, що сировина і вихідні матеріали для виробництва привозилися з віддалених місць, тоді

як логічніше було б використовувати місцеві ресурси. Але сусідні підприємства, що мали необхідну сировину і ресурси, були підпорядковані іншим міністерствам. Така замкненість “по вертикалі” приводила до нераціональних витрат. Наприклад, ЗТЗ у 1991 р. одержував з Росії 22,3 тисячі тонн сталі і 5,7 тисяч тонн алюмінію. І це в умовах, коли алюміній і сталь вироблялися на запорізьких металургійних заводах. Звичайно, метал, необхідний для трансформаторів, відрізнявся від асортименту продукції запорізьких металургійних заводів. Не підходила місцева продукція й автозаводу “Комунар”, який ввозив 22,5 тисячі тонн сталі з Росії, а також мелітопольському заводу автодвигунів, який також працював на російському прокаті і сталі. Але виникає питання: чому не можна було доводити продукцію до необхідних стандартів на місцевих гігантах металургії? Перед нами типова картина регіону, глибоко інтегрованого в загальносоюзну економіку, але з край обмеженими внутрішньорегіональними зв'язками.

Як і в промисловості, у сільському господарстві Запорізької області в 70–80-ті рр. швидко наростали негаразди. Керівництво не мало науково обґрунтованої програми підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. На обговорення питання про відмову від колгоспно-радгоспної системи і повернення до приватної власності на землю було накладено суворе табу. Серед керівництва панувало спрощене переконання, що досить збільшити капіталовкладення у сільське господарство, і можна без будь-яких радикальних реформ забезпечити зростання колгоспного виробництва. Мільярди карбованців для розвитку сільського господарства віднайшли за рахунок відрахувань, отриманих від широкомасштабного експорту на Захід нафти і газу, так званих “нафтодоларів”. Вони витрачалися на спорудження гігантських тваринницьких комплексів, птахофабрик, комбікормових заводів, заводів міндобрив, зрошувальних систем, поліпшення побутової сфери села, його освітніх і культурних закладів. Але очікуваного результату одержати не вдалося. Хоча виробничі фонди сільського господарства в першій половині 80-х рр. зросли на третину, виробництво продукції практично не збільшилося. Колгоспна система ще раз продемонструвала свою повну неефективність. Фактор байдужості, пов'язаний з відсутністю почуття господаря, зводив нанівець, здавалося б, безпрограшні варіанти нарощування сільськогосподарського виробництва. Наочний приклад цього – ситуація з поливним землеробством. Недбальство, безвідповідальність починали проявлятися вже на

стадії спорудження систем зрошення. Сотні кілометрів труб лягали в землю без потрібної ізоляції, і їх швидко роз'їдала корозія. Колодязі забору води нерідко викладали бетонними кільцями іншого діаметру, ніж вимагалось. Використання технічно пошкоджених систем погіршувало меліоративний стан навколишнього степу. Експлуатаційники з колгоспів і радгоспів нещадно порушували режим поливу, сівозміни, недостатньо вносилися або взагалі не використовувалися добрива. Досягти підвищення ефективності рослинництва, а на його основі – забезпечити населення продуктами харчування, не вдалося.

Не допомогли й екстраординарні заходи, зокрема, залучення до роботи на селі студентів, військових, робітників і службовців. Не свою роботу приїжджі виконували вкрай неякісно. До того ж, вони бачили, що багато вирощеної і зібраної продукції не вивозили з полів, вона там і залишалася гнити або її розкрадали. Кращої ілюстрації безперспективності впертого продовження експерименту зі “спільним котлом” годі було й чекати.

Комуністична партія обіцяла до 1980 р. побудувати в СРСР комунізм, що в масовій свідомості сприймався як суспільство загального благоденства, як безкласова, позбавлена соціальних і національних конфліктів спільнота, яка реалізовуватиме принцип “Від кожного за здібностями, кожному за його потребами”. Насправді, до цього ідеалу на початку 80-х рр. було так само далеко, як і десятки років тому. Влада виявилася нездатною забезпечити суспільство навіть найелементарнішим – продуктами харчування і товарами повсякденного вжитку. До 1980 р. Запоріжжя, яке постачалося не найгірше, перетворилося на місто суцільних дефіцитів. Гостро бракувало м'ясних, молочних, рибних, кондитерських виробів, овочів, фруктів, іноді навіть хліба. У 1980 р. другий секретар ЦК КП України дорікав запорізькому керівництву: “У вас м'яса протягом останніх трьох місяців не купиш. Навіть макарони хапають люди”. Дефіцитними стали не лише так звані “предмети розкоші” (автомобілі, вироби із золота, килими тощо), ціни на які часто підвищувалися, а й телевізори, будівельні матеріали, найпростіші промислові товари щоденного користування. Зарплати підвищувалися, а товарів більше, а головне – кращої якості, не випускалося. Те, що лежало на прилавках магазинів, не витримувало жодної критики. Так, відоме усім жителям міста “Запорізьке взуттєве об'єднання” щорічно випускало бракованої продукції на сотні тисяч карбованців. За цим показником із взуттєвиками “змагалися” виробники маг-

нітофонів Запоріжжя, пральних машин Мелітополя, косарок і жниварок Бердянська. Запитували не “де купити”, а “де дістати”? У багатьох гроші осідали на ощадкнижках “до кращих часів”, які так і не настали.

Нераціональна концентрація на невеликій території потужних “брудних” підприємств важкої промисловості в умовах, коли спорудження об’єктів захисту довкілля фінансувалося за залишковим принципом, мала для області, й особливо для Запоріжжя, драматичні наслідки. Місто опинилося в середині своєрідної напівсфери, яку утворювали потужні промислові викиди. У ясну безвітряну погоду за десятки кілометрів від міста було видно штучну хмару, що висіла над заводами і житловими кварталами, наче над жерлом вулкану. Прилеглі до промислової зони райони своїм сіро-бурим похмуриєм, неначе мертвим, ландшафтом нагадували пейзажі Місяця. У центрі ж міста стояв сизий туман зі специфічним малоприємним запахом. Нерідко очисні установки свідомо відключалися за наказом директорів, бо їх робота знижувала потужність основних виробничих агрегатів. Усе Запоріжжя знало: вночі на заводах газозловлювачі вимикають. Добре знало про це й керівництво області. Проте заходів не вживало, адже й саме було зацікавлене у виконанні планів. Цими планами ніхто не збирався жертвувати заради здоров’я громадян.

Зовні незмінним залишався Дніпро, але в районі Запоріжжя він, по суті, перетворився на стічну канаву. Свій “внесок” у забруднення Дніпра робили і комунальні служби. У 1978 р. через каналізацію лівобережної частини Запоріжжя у Дніпро без очищення потрапляло цілодобово 60 тис. кубометрів стоків. Але основний удар завдавався Дніпру через балку Капустяну, якою текла відома всім запоріжцям “червона річка”. Цілодобово цей потік доставляв у Дніпро півтори тисячі тонн шламів, до 7 тонн масел й нафтопродуктів. Вміст у Дніпрі токсичних речовин – фенолів, ціанідів, нікелю – у десятки разів перевищував гранично допустимі норми.

Вкрай неосвічені в екологічному відношенні жителі міста (а про це завбачливо потурбувалася влада) не звертали уваги на забруднення довкілля, абсолютно не розуміючи наростаючої з року в рік загрози. Їх не інформували, наскільки небезпечно для здоров’я самé перебування у Запоріжжі. Вони мало знали про те, як хімічні речовини, концентрація яких у навколишньому середовищі значно перевищувала допустимі норми, послаблювали захисні функції організму. Ніхто їм не говорив про те, що

в обласному центрі показники захворюваності мешканців набагато перевищували середньореспубліканські і союзні. Це було державною таємницею. Злочином влади стало приховування інформації про згубний вплив забруднення довкілля на репродуктивну функцію жителів Запоріжжя, про стан здоров'я дітей, показники захворюваності яких у місті були в 1,45 разів вищими від республіканських і в 1,31 – від союзних.

Високу ціну платили запоріжці за свій внесок у зміцнення індустріальної і військової могутності Радянського Союзу.

До останнього дня існування СРСР радянське керівництво продовжувало здійснювати започатковану ще царизмом переселенську політику. Для переселенців з інших областей і регіонів Союзу в селах Запорізької області щорічно планувалося будувати до 400 житлових будинків. Існував план облаштування переселенців, виконання якого строго контролювали. Так, у 1974 р. завдання з переселення в область було виконане на 100,2 %. Запрошення переселенців пояснювали необхідністю ліквідувати гострий дефіцит робочої сили, який відчувався в сільських районах області. Справді, дефіцит кадрів у надзвичайно неефективному колгоспному виробництві існував, але причина запрошення переселенців була в іншому. Адже паралельно з прийомом новоселів на території області посилено вербували для переселення до Сибіру і на Далекий Схід. Того ж таки 1974 р. відрпортували про виконання на 105% річного плану переселення із Запорізької області до Забайкалля. Переміщення населення з одного регіону СРСР до іншого було частиною стратегічного задуму комуністичних “мудреців” – формування в СРСР нової спільності людей – “радянського народу”. Відбувалося це за допомогою посилення ролі російської мови, яка була проголошена мовою “міжнаціонального спілкування” народів СРСР. Відірвані від своїх історичних і національних коренів переселенці були, за переконанням ідеологів КПРС, найкращим матеріалом для такого грандіозного соціального експерименту.

Денаціоналізація краю

На цьому безрадісному тлі протягом останніх десятиріч існування Радянського Союзу посилювався процес зросійщення населення Запорізької області. Комуністи продовжували політику царських чиновників щодо перетворення Півдня України на частину російського етнічного простору, прикриваючись при цьому ідеєю розширення сфери вживання російської мови як мови міжнаціонального спілкування радянських людей. У жовтні 1978 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР приймають постанову “Про заходи щодо дальшого вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках”. У 70–80-х роках російська мова домінувала в кабінетах можновладців області.

У Запоріжжі напередодні проголошення незалежності залишилася лише одна (із загальної кількості 101) школа з українською мовою викладання. У Мелітополі, Бердянську, Енергодарі також фактично не залишилося україномовних шкіл; практично завершилося переведення на російську мову викладання усіх предметів у вищих навчальних закладах. Викладачів російської мови і літератури прагнули перетворити на виконавців політики зросійщення. З цією метою у їх складі швидко збільшували компартійний прошарок. У 1979 р. у Шевченківському районі Запоріжжя членом партії став кожен четвертий вчитель російської мови – небачено високий відсоток для педагогічних колективів. Це створювало умови для їх прискороеного кар’єрного росту. Разом з учителями історії і суспільствознавства вони були основою партійного впливу серед педагогічних кадрів.

У 1983 р. була введена 16-відсоткова надбавка до зарплати вчителям російської мови і літератури порівняно з викладачами української мови та літератури. Цей факт можна розглядати як пряме повернення до ганебної практики російського самодержавства, коли вчителі в українських губерніях одержували доплату за “обрусеніє края”. Наступного року було прийнято нову постанову, відповідно до якої на вивчення російської мови виділялося додатково 2 години на тиждень. На виконання нових партійно-урядових постанов у Запоріжжі розробили власні заходи. Через півтора року влада рапортувала про відкриття спецшкіл із поглибленим вивченням російської мови, створення 560 гуртків і 407 факультативів, а в Бердянському, Приморському й Приазовському районах – додаткових груп з вивчення російської мови. 514 кабінетів з цієї дисципліни обладнали найновішою на той час лінгафонною технікою.

Батьків заохочували писати заяви з проханням про звільнення їхніх дітей від вивчення “непотрібних” української мови та літератури, і багато з них на це охоче йшли, посилаючись, зокрема, на ...стан здоров'я дітей. У результаті виросло покоління, яке не просто не знало рідної мови, але й хизувалося цим.

Підступність владної політики у мовній сфері проявлялася особливо яскраво: все було влаштовано так, щоб ініціаторами звільнення була не стільки влада, скільки батьки – як росіяни, так і українці, болгари, євреї, білоруси, представники інших національностей. Такий сценарій став можливим тому, що в русифікаційну політику був “вмонтований” механізм самопідштовхування. “Саморусифікація” стимулювалася тими суспільними деформаціями, які свого часу викликала примусова русифікація.

Як це відбувалося на практиці? Освіта, зокрема вища і середня спеціальна, стала в другій половині ХХ століття найважливішою передумовою успішного просування службовими сходами, у широкому розумінні – потужним фактором соціальної мобільності. За тодішніх умов у регіоні знання української мови не давало дітям ніяких додаткових шансів у житті. З урахуванням перевантаженості шкільної програми і майбутніх вступних іспитів до інституту чи університету, на які орієнтувалася більшість випускників міських шкіл, було “доцільніше” використати години, що вивільнялися після відмови від вивчення української мови, для вивчення “потрібних” предметів. Адже викладалися вони російською мовою, якою, до речі, як правило, проводилися і вступні іспити. Тому батьки й писали заяви про звільнення. А, партноменклатурник, як колись прокуратор Іудеї Понтій Пілат, з мовчазної згоди якого повели на Голгофу Ісуса Христа, “умивав руки”.

Саме на вступних іспитах виявлялася житейська “мудрість” авторів цих заяв про відмову вивчати українську мову. Можливо, саме це допомогло їхнім дітям стати студентами і в майбутньому влаштуватися в житті.

Але такий шлях був доступний не для всіх. Система вищої і середньої спеціальної освіти в Україні була чітко зорієнтована на російськомовне населення. Україномовна молодь, хоча й мала навики у спілкуванні російською мовою, але недостатні для ефективної конкуренції з російськомовними. До того ж, за рівнем загальної підготовки україномовна молодь – в умовах Запорізької області, головним чином, сільська – помітно відставала від своїх міських ровесників. Адже, на відміну від міських шкіл, у сіль-

ських декілька різних предметів часто викладав один вчитель, були відсутні технічні засоби навчання, проводилося на низькому рівні (або не проводилося взагалі) викладання іноземних мов. Часто після 8 класу перед сільським юнаком чи дівчиною поставала проблема – ходити до середньої школи, що знаходилася за 5-10 км від рідного села, чи їхати до міста і вступати до ПТУ, що готували робітничі кадри. Велика кількість сільської молоді змушена була вибирати другий шлях. Після закінчення ПТУ, де готували за вузькопрофесійною програмою (уникаючи загальногуманітарних питань), шлях до вузів практично був закритим. До того ж сільські жителі не мали тих “виходів” на “верхи”, того “блату”, який мали міські жителі. А саме ці фактори часто ставали визначальними при вступі до престижного інституту чи університету. За цих умов тисячі українських талантів виявилися не затребуваними суспільством. Ще в 60-ті роки ХХ століття дисидент Іван Дзюба в книзі “Інтернаціоналізм чи русифікація”, яка довго ходила у “самвидаві” і стала доступною масовому читачу лише 1990 року, навів дані, які ніхто не міг заперечити: “По УРСР в обрахунку на 1000 українського населення припадає 8 студентів, а на 1000 російського населення 18, тобто понад удвоє більше”¹⁹. Статистика показує, що відсоток українців у вищих навчальних закладах області (за винятком Мелітопольського інституту механізації сільського господарства і деяких факультетів педінститутів, де існувала спеціальна рознарядка на вихідців із села) був нижчим, ніж їх частка у складі населення області. Незважаючи на задекларовані партією і державою ідеї про рівність усіх у праві на здобуття освіти, у реальному житті існувала слабо прихована дискримінація україномовного населення.

Відстаючи на старті життєвого шляху, українці були приречені весь час “доганяти”, або назавжди залишатися на нижніх щаблях соціальної драбини. Якщо хтось у цих умовах зумів “вириватися наверх”, то лише завдяки додатковим зусиллям і самообмеженню в інших сферах життя. Але, як правило, це були винятки, що лише підкреслювали загальну тенденцію: україномовні діти мали гірші умови для самореалізації в освіті, а в майбутньому – нижчий соціально-культурний статус. За даними демографічного перепису 1979 р., лише 57 українців (у розрахунку на 1000 працюючих) мали вищу і незакінчену вищу освіту, в той час як цей показник серед росіян в Україні становив 115, євреїв – 322, білорусів – 77. Середню і середню спеціальну освіту мали 172

¹⁹ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? // Вітчизна. – 1990. – № 6. – С. 156.

українці і 367 росіян, 450 євреїв, 310 білорусів. Щодо неповної середньої і початкової освіти, то тут українці тримали сумнівну “пальму лідерства”: на тисячу працюючих – 561 українець, 463 росіянина, 207 євреїв і 536 білорусів.

Таким чином, українці були поставлені в невигідні, у порівнянні з росіянами чи зросійщеними українцями, життєві умови. Тим, хто хотів уникнути цієї дискримінації, пропонувався простий і ефективний вихід: якнайшвидше відмовитися від рідної мови і культури, злитися з російськомовним середовищем.

Підсумки русифікаційних процесів у регіоні за роки комуністичного правління підбив Всесоюзний перепис населення 1989 року. Його результати по Запорізькій області подано в порівнянні з відповідними даними за 1959 рік (Таблиця 1)²⁰.

Таблиця 1

Національність	1959		1989	
	тис. осіб	у %	тис. осіб	у %
українці	999425	68,27	1308038	63,07
росіяни	379149	25,9	664085	32,02
болгари	36598	2,5	34633	1,67
білоруси	9692	0,66	18359	0,89
євреї	20811	1,42	14361	0,69

Переписи зафіксували швидке скорочення питомої ваги українців у складі населення регіону і відповідне зростання відсотку росіян. Якщо 1959 р. українці склали 68,3 %, а росіяни – 25,9 % населення області, то 1989 р., відповідно, 63,1 % і 32,0 %. Частково це збільшення було викликано міграцією росіян до області і трохи більшою народжуваністю у російських сім'ях. Але більшою мірою цей результат спричинений відмовою від власної національності – частина українців під час переписів називали себе росіянами. У результаті кількість жителів області, які ідентифікували себе як росіяни, за 30 років зростає з 379,1 тис. до 664,1 тис. осіб, тобто майже на 75 %. Спостерігалось також зростання кількості й частки у складі населення області білорусів. Чисельність болгар і євреїв, навпаки, зменшувалася.

Перепис населення продемонстрував ще одну тривожну тенденцію: стрімке зростання у регіоні чисельності і питомої ваги у складі населення тих українців (і представників деяких інших

²⁰ Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі: Довідник. – К., 2001; Численность населения Запорожской области (по данным Всесоюзной переписи 1989 г.). – Запорожье, 1991. – С. 126.

національностей), що почали вважати рідною мовою російську. Цю тенденцію ілюструє таблиця 2²¹.

Таблиця 2

	Кількість осіб, які вважають рідною мовою (у % до чисельності осіб кожної національності)					
	мову національності		мову не своєї національності			
			українську		російську	
	1979	1989	1979	1989	1979	1989
Все населення	82,7	81,9	1,8	2,0	24,1	25,5
у тому числі:						
українці	79,5	77,0	–	–	20,5	23,0
росіяни	98,5	98,3	1,5	1,7	–	–
болгари	28,0	48,0	2,1	2,4	69,9	49,4
білоруси	31,5	31,1	6,7	6,8	61,8	62,0
євреї	4,5	4,7	1,1	1,2	94,4	94,1

Таким чином, у січні 1989 року українську мову своєю рідною вже не вважали 23 % українців області. Як на рідну, вони вказали на російську мову. Протягом 1979-1989 років кількість і частка таких серед українців збільшилася. Серед інших національностей області, дані про яких наведено у таблиці 2, російська мова (як рідна) взагалі домінувала. Що ж стосується росіян, які потрапляли до регіону в україномовне середовище, то 1989 року лише 1,7 % їх загальної кількості вважали своєю рідною мовою українську.

Динаміка цих процесів у різних районах області істотно відрізнялася. Матеріали, наведені в таблиці 3 свідчать, що тон русифікаторським процесам у середовищі українців задавали великі міста області – Мелітополь, Бердянськ, Енергодар і обласний центр. У м. Запоріжжя українці становили 61,3 %, а російську мову рідною назвали 31,8 % з них²². У цих чотирьох містах проживала переважна більшість населення області – 60 %. На прикладі сільських районів області звертає на себе увагу така залежність: чим більше на їх території проживало українців і менше росіян (і представників інших національностей), тим менше тут було українців, які вважали своєю рідною мовою російську. Найбільш русифікованими на рубежі 80–90-х років ХХ ст. виявилися південні райони області – Приморський, Якимівський, Приазовський, Кам'янсько-Дніпровський і Мелітопольський. У цих сіль-

²¹ Численность населения Запорожской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.). – Запорожье, 1991. – С. 140.

²² Численность населения Запорожской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.). – Запорожье, 1991. – С. 146.

ських районах, де відсоток росіян, болгар та інших національних меншин наближався до 50, близько 25 % всіх українців назвали російську мову рідною.

Таблиця 3

Адміністративно-територіальна одиниця	У % до загальної кількості 1989 р.		
	Українці	у їх складі	
		російськомовні	росіяни
Сільські райони області			
Гуляйпільський	91,4	1,1	7,1
Пологівський	90,3	1,2	8,2
Новомиколаївський	89,6	1,0	9,1
Чернігівський	89,1	1,0	8,6
Оріхівський	86,9	1,8	11,6
Куйбишевський	82,1	2,3	14,1
Токмацький	80,6	1,5	16,4
Вільнянський	79,5	2,3	18,2
Запорізький	78,0	2,5	19,4
Бердянський	72,6	7,5	16,6
Василівський	69,8	10,3	27,6
Веселівський	68,8	10,5	28,6
Михайлівський	66,6	9,7	30,3
Мелітопольський	54,8	26,2	39,9
К.-Дніпровський	53,7	11,6	44,2
Приазовський	50,8	21,2	30,0
Якимівський	50,0	24,8	44,1
Приморський	48,0	25,1	22,8*
Міста області			
Токмак	74,5	9,0	22,9
Запоріжжя	61,3	32,8	34,2
Енергодар	52,4	36,4	44,2
Мелітополь	44,8	48,2	48,3
Бердянськ	46,5	46,0	46,6
Всього по області	63,1	23,0	32,0

* 25,2 % населення Приморського району склали таврійські болгари

Дані таблиць 2 і 3 яскраво вказують на головний вектор, за яким проходила взаємодія культур і мов у регіоні, – тотальна русифікація. Багатьом, хто ознайомився із результатами переписів 1979 і 1989 років, здавалося, що цей процес набув незворотного характеру.

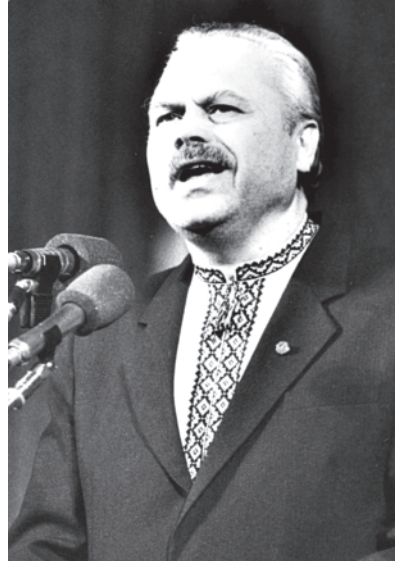
Деякі автори вважають, що дані про українців, які вважали своєю рідною мовою російську, дуже занижені: насправді росій-

ськомовних українців (так званих “русофонів”) у регіоні було значно більше. До того ж, навіть україномовні українці, добре знаючи російську мову і, перебуваючи у російськомовному середовищі – студентських аудиторіях, школах, на роботі, у транспорті, магазинах тощо, змушені були спілкуватися, як правило, російською мовою. Як наслідок, українську мову в Запоріжжі, констатував у грудні 1988 року на Запорізькій міській партконференції декан філологічного факультету університету проф. В. Чабаненко, “можна почути лише вдома на кухні, у місцевому відділенні Спілки письменників України і на філологічному факультеті університету”.

Коли б Україна залишилася у складі СРСР, українці Запорізької області через 10-20 років могли перетворитися на національну меншину.

Позбавляючи українців рідної мови, режим разом з тим робив усе, щоб знівелювати їх історичну пам'ять. Керівництво області цілком свідомо йшло на ліквідацію надбань минулих років, у тому числі прийнятого в середині 60-х років урядового рішення про увічнення козацького минулого України.

Згідно з цим рішенням територія острова Хортиця оголошувалася державним історико-культурним заповідником. На острові планувалося закласти тематичний садово-декоративний парк, спорудити музейний комплекс із п'ятьма діорамами й художніми полотнами на теми козацької історії. Передбачалося встановити бронзову скульптурну композицію “Козаки на чагах”, відродити будівлі, які б відображали умови життя і навчання бойовому мистецтву козаків, спорудити десятки пам'ятних знаків про найважливіші події з історії Запорізької Січі. Це був унікальний шанс перетворити Запоріжжя на центр популяризації історії українського козацтва й один з найважливіших культурних осередків України взагалі.

В. А. Чабаненко

Остаточно план комплексу затвердили 1970 р., і протягом наступних двох років повним ходом ішли будівельні роботи. Але невдовзі розгорнувся новий етап русифікації, закамуфльований під “боротьбу з українським буржуазним націоналізмом”, і майбутнє заповідника виявилось під загрозою. 1968 р. в Запоріжжі, як і в інших містах Наддніпрянщини, розгорнулася кампанія цькування О. Гончара за його роман “Собор”. Цей видатний твір української літератури був з величезним ентузіазмом сприйнятий у колах української інтелігенції, у тому числі в Запорізькому краї. Образ Собору постав як символ духовної сили і безсмертя українства. Але для місцевої партноменклатури він прозвучав як звинувачувальний вирок. Особливо образив їх самолюбство образ номенклатурного пристосуванця, “безбатченка і юшкоїда” Володьки Лободи, в якому багато хто впізнав себе. Партійні чиновники дружно накинулися на письменника, звинувачуючи його в занепадництві, ідеалізації старовини, у відході від історичної правди, врешті-решт, від соціалістичного реалізму. У кампанію шельмування О. Гончара місцеві партійні бонзи прагнули втягнути вчених-літературознавців. У квітні 1968 р. у Запорізькому педінституті за участі членів парткому і невідомого молодика з військовою виправкою, який представився як “представитель обкома комсомола” (присутні сприйняли його як кадебіста), відбувся диспут за романом “Собор”²³. Однак запорізька інтелігенція, зокрема, викладачі кафедри української літератури педагогічного інституту, яким доручили обговорити (і засудити!) роман, відмовилися від цькування Олеся Гончара.

Про реакцію на роман у своєму щоденнику письменник писав:

“...Все наше Подніпров’я, нещадно зрусифіковане, задушене, зтероризоване, раз у раз заявляло про себе протестами і воістину мужніми вчинками. В цьому я пересвідчився ще раз під час “соборної історії”²⁴.

Цим прихильники творчості письменника накликали на себе гнів влади, у тому числі й “хазяїна” Запорізької області, першого секретаря обкому М. Всеволожського. У результаті деякі з них втратили роботу і стали об’єктом переслідувань. Серед них був молодий викладач В. А. Чабаненко, який пізніше став відомим вченим-філологом.

²³ Стенограма диспуту за романом Олеся Гончара “Собор” у Запорізькому педінституті 12 квітня 1968 року // Чабаненко В. Моя гончаріана. – Запоріжжя, 2007. – С. 58-75.

²⁴ Гончар О. Щоденники. – К., 2004. – Т. 3: 1984-1995. – С. 403.

У цій задушливій громадсько-політичній атмосфері на початку 70-х років роботи в заповідному комплексі на о. Хортиці припинилися. Новозбудований музей козацької слави перепрофільовали в музей історії м. Запоріжжя. Справжньому шельмуванню піддали одного з ентузіастів та ініціаторів проекту – заступника голови Запорізького облвиконкому М. Киценка. Місцеві можновладці з великодержавним антиукраїнським духом ще в 1970 р. знайшли “серйозні викривлення й помилки” в його брошурі “Запоріжжя в бурях революцій”. Виконуючи замовлення обкому партії, місцеві “знавці історії” звинуватили М. Киценка в “недооцінці ролі Леніна” (!?) в історії нашого краю. У першій половині 70-х років бюро Запорізького обкому партії тричі розглядало цю та іншу – “Хортиця в героїці і легендах”, – книги М. Киценка. Бюро констатувало, що автор “сповзає на позиції дореволюційних буржуазних істориків, відходить від класових позицій”. Було вирішено вилучити книги з книжкових магазинів та бібліотек області²⁵. Талановитого літератора, історика, патріота української землі спішно перевели на малозначущу посаду, а згодом відправили на пенсію.

Вулиці і площі населених пунктів нагадували лише про радянський, а не про козацький період історії. Залишилася тільки одна окраїна обласного центру, де були увічнінені імена відомих діячів минулого України. Це Верхня Хортиця, де є вулиці Байди, Палія, Трясила, Наливайка, Іскри, Кочубея, Тараса Бульби, Сковороди. Але це виняток, який має своє пояснення. Коли в 1969 р. селище Верхня Хортиця увійшло до меж Запоріжжя, виявилось, що більшість вулиць селища має своїх “тезок” у місті. Із 130 вулиць довелося тоді перейменувати 101. Місцеві патріоти скористалися залишками хрущовської “відлиги”, щоб хоч невелика частина перейменованих вулиць цього селища набула національно-українського забарвлення. Упродовж наступних десятиліть всі нові вулиці міста одержували назви, що підкреслювали їх суто радянський характер. Лише наприкінці 80-х рр. у Запоріжжі з’явилися вулиці Петра Дорошенка і Петра Калнишевського²⁶.

Унаслідок цілеспрямованої політики місцевого компарійного керівництва було створене історико-культурне середовище, яке ніяк не нагадувало про історичне минуле, зокрема, про національно-визвольну боротьбу українського народу, а служило закріпленню в історичній пам’яті радянських міфів і стереотипів. Так, головний проспект обласного центру носить ім’я Ле-

²⁵ Кириченко С. Посмертний лауреат // Краєзнавство. – 1993. – № 1. – С. 25-27.

²⁶ Вілінов Ю. На шляхах від порогів до синіх морів. – Запоріжжя, 2005. – С. 95.

ніна. Він закінчується площею Леніна, на якій стоїть пам'ятник Леніну. Пам'ятник вказує рукою на Дніпрогес, якому ще в 30-х рр. присвоїли ім'я Леніна. Перед греблею утворилося озеро, якому також дали ім'я Леніна. На озері стоїть острів Леніна. Нарешті, одному з районів Запоріжжя також присвоєно ім'я Леніна. І це при тому, що Ленін ніколи не відвідував не лише Запоріжжя, а й Україну взагалі. У той же час радянська влада так і не спромоглася гідно увічнити пам'ять Т. Г. Шевченка, який свого часу побував у Запоріжжі і присвятив його минулому багато своїх безсмертних творів.

Діяльність осередків “високої культури”, зокрема запорізьких театрів, також була спрямована на радянізацію і комунізацію свідомості глядачів, денаціоналізацію неросійської їх частини. Якщо й починали говорити про національні особливості, то виключно в контексті так званої “дружби народів” і формування “нової історичної спільності людей – радянського народу”. Наприкінці 70-х років у місті широко рекламувалася вистава “Правда пам'яті”. Прообразом головного героя в ній був Л. Брежнев. За вказівкою обкому партії зал драмтеатру ім. М. Щорса заповнювали цілі колективи на чолі з їх керівниками. При цьому глядачі інколи самі перетворювалися на учасників комічного ідеологічного фарсу: під час спектаклю зал за ініціативою одного чи декількох екзальтованих глядачів, стоячи, тривалою овацією вітав актора – виконавця ролі Л. Брежнева. Йшли довгі хвилини, усі поглядали один на одного, і ніхто не наважувався зупинитися першим.

Подібні спектаклі не приваблювали глядачів, особливо молодь. Квитки на них у примусовому порядку розповсюджувалися на підприємствах і в установах, хоча їхні власники не поспішали до театру. У 70-ті роки причину цього партійні чиновники знаходили в “малозрозумілій”, з точки зору зросійщеного глядача, українській мові акторів. Перейшли на російську, але ситуація не змінилася. Так було й у філармонії. Її зал рідко заповнювався. У 1985 р. на обласній партконференції головний режисер Запорізького драмтеатру О. Король гірко констатував:

“У концертному залі філармонії аншлаги – явище таке ж рідкісне, як затемнення сонця... Те ж і в нашому театрі. Металурги і будівельники просили спектакль про них – театр поставив. А в результаті? І “Сталевари”, і “Правда

пам'яті" тихо й мирно померли при порожніх і темних глядацьких залах".

У 1980 р. другий секретар ЦК КП України І. Соколов констатував: "Узагалі розвиток культури в Запорізькій області, і в Запоріжжі особливо відстає від розвитку промисловості". Про це в Запоріжжі добре знали високі партійні чиновники, але ніяких змін не відбувалося.

Кризу офіційної культури гостро відчувала інтелігенція краю. Були спроби створення альтернативного культурного середовища, незалежного від владних структур. Зокрема, при переповнених аудиторіях проходили засідання самодіяльного кіноклубу "Восхождение", на яких обговорювалися сучасні естетичні та філософські течії, новітні тенденції у вітчизняному й зарубіжному кіно. Молодь відкидала партійно-комсомольський офіціоз і самоізолювалася у власній "субкультурі" (різні прояви духовного "андеграунду" – рок-музика, поп-арт, прослуховування записів В. Висоцького, В. Токарева, М. Шуфутинського та інших "небажаних" з точки зору офіціозу бардів і т.д.). Серед усіх верств населення поширювалися анекдоти – від вульгарних, найбільш сороміцьких до рафінованих політичних. Нарешті, масовим було прослуховування зарубіжних "радіоголосів", які перетворилися чи не в головне джерело правдивої інформації про події в СРСР і за кордоном.

Опір комуністичному режиму

А тим часом у суспільстві наростали соціально-політичні і національні суперечності, які інколи проривалися на поверхню життя. На них влада реагувала звичним засобом – репресіями. Після смерті Сталіна та "розвінчання" культу особи політичні переслідування в області не припинилися. На жаль, це питання спеціально ніхто не досліджував. Відповідні документи Управління КДБ у Запорізькій області, які могли б пролити світло на це питання, дотепер залишаються закритими для дослідників. Державний архів Запорізької області документи про репресії 50–80-х років не збирав. Але інформація про вияви інакомислення і опору владі в регіоні різноманітними "обхідними" шляхами все ж проривалася із Запоріжжя. Наведемо декілька прикладів, засвідчених авторами досліджень на підставі доступних їм джерел.

У 1978 р. російська дисидентка Л. Алексеєва в "Истории инакомыслия в СССР" подала інформацію про розгромлені владою опозиційні організації, які діяли в Україні в 60–70-ті роки.

Зокрема, повідомлялося, що в Запоріжжі в 1962 р. відбувся судовий процес над “антирадянською” групою, до складу якої входили В. М. Савченко, Ю. М. Покрасенко, В. Ф. Ринковенко, О. І. Воробйов, В. Ф. Чернишов і В. І. Надтока²⁷. Ніяких подробиць судового процесу Л. Алексеева не навела.

Зарубіжне видання книги Л. Алексеевої 1989 р. потрапило до рук одного з активних учасників демократичного руху в Запоріжжі Дмитру Дундичу, який провів власне розслідування цієї історії, звернувшись до колишніх членів групи, які повернулися з ув’язнення. Виявилося, що за цими прізвищами стояла ціла підпільна організація, яка діяла в Мелітополі на початку 60-х рр.

Деякі матеріали про мелітопольське підпілля зібрав старший науковий співробітник Мелітопольського міського музею, один з керівників місцевого “Меморіалу” Валерій Тимофеев. Зокрема, він передав у розпорядження автора копію вироку Судової колегії з кримінальних справ Запорізького обласного суду в справі шести звинувачених на суді в Запоріжжі. Сучасні українські дослідники Ю. Данилюк і О. Бажан виявили в Російському державному архіві новітньої історії документ, який підтверджує факт існування на початку 60-х рр. у м. Мелітополь Запорізької області “підпільної групи”, наріжним каменем якої була пропагандистська діяльність²⁸.

Діяльність мелітопольського підпілля заслуговує на особливу увагу. По суті, це єдиний, зафіксований у доступних дослідникам джерелах випадок організованого політичного опору комуністичному режиму на території Запорізької області в постсталінський період. Причому, чисельність підпільників не обмежувалася зазначеною у повідомленні Л. Алексеевої групою активістів, яких “за антирадянську діяльність” позбавили волі. Дослідники пишуть, принаймні, про 13 членів “підпільної групи”²⁹.

Надані в розпорядження автора матеріали власних розслідувань Д. Дундича і В. Тимофеева дають можливість у загальних рисах відновити основні етапи діяльності підпільників. Почалося з листівок і плакатів, які з власної ініціативи вирішили випускати Валерій Ринковенко і Юрій Покрасенко – давні друзі, що свого часу сиділи за однією партою у школі, а після школи працювали на на Мелітопольському моторному заводі. Валерій

²⁷ Наводимо за перевиданням: Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. – М., 2006. – С. 10.

²⁸ Див.: РДАНИ. – Ф. 89. – Пер. 6. – Спр. 21. – Арк. 4; Даниленко Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). – К., 2000. – С. 119.

²⁹ Див.: РДАНИ. – Ф. 89. – Пер. 6. – Спр. 21. – Арк. 4; Даниленко Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). – К., 2000. – С. 119.

дело № 2 с.

1962 года.

П Р И Г О В О Р

ИМЕНЕМ УКРАИНСКОЙ СОВЕТСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
1962 года июля 13-16 дня Судебная коллегия по уголовным делам
Запорожского областного суда, в составе :

председательствующего - Сазонова
Народных заседателей - Васильева,
Лудина
при секретаре - Дума
с участием прокурора - Светличного
-"- адвокатов -- Вилмова, Стариковой,
Дулан

рассмотрела в закрытом судебном заседании в г. Запорожье дело
по обвинению Савченко Владимира Михайловича, Рынковенко Валерия Федоровича, Покрасенко Юрия Николаевича в совершении преступления 16 мая 1962 года.

Савченко Владимира Михайловича, Рынковенко Валерия Федоровича, Покрасенко Юрия Николаевича к 6-ти годам лишения свободы в исправительно-трудовой колонии усиленного режима без ссылки каждый.

Воробьев Алексей Игнатьевича и Чернышев Владимир Федотович каждый к 4-м годам и 6 месяцам лишения свободы в исправительно-трудовой колонии усиленного режима без ссылки:

надтока Борис Иванович к 3-м годам лишения свободы в исправительно-трудовой колонии усиленного режима без ссылки.

Между пресеченца всем осужденным оставить содержание под стражей, исключая наказания :

Рынковенко и Покрасенко с 9 апреля 1962 года, Савченко с 10 мая 1962 года.

Взыскать с осужденных в доход государства судебные расходы по делу 51 руб.50 коп. с каждого.

Вещественные доказательства по делу: изъятые у Рынковенко и Покрасенко велосипеды конфисковать в доход государства, как орудие совершения преступления; пистолет системы "Браунинг", обойма и патроны малокалиберного пистолета, а также холодное оружие-кинжал передать областному управлению внутренних дел; коблзу с металлической ртутой передать Запорожскому Машиностроительному институту им. Чубаря: листовки, а также рукописи, изъятые у Савченко, хранить при деле; остальные вещи, как не имеющие ценности уничтожить.

Приговор может быть обжалован в Верховный Суд Украинской ССР в течение 7 дней после вручения копии приговора осужденным.

Председательствующий: Сазонов / подпись/

Народные заседатели / подписи/

Копия верна : / подпись У

Вирок суду мелітопольським підпільникам. 1962 р.

був електриком, а Юрій – креслярем-копіювальником. “В школі учили одному, а в житті оказалось все по-другому”, – мотивував Ю. Покрасенко своє незадоволення існуючими в країні порядками. У листівках і плакатах, як кваліфікувало слідство, “опорочивались завоювання Октябрьской революції”, “содержалась клевета на советскую Конституцию и советскую демократию..., на условия жизни трудящихся в СССР” та містилися інші матеріали “антисоветского содержания”. Спочатку листівки писав тушшю за допомогою заточеної палички Ю. Покрасенко, який мав відповідні професійні навички. Слідством зафіксовані факти поширення рукописних листівок у 1960 р. (у вересні, жовтні, 7 листопада, 3 грудня) і плакатів (17 січня 1961 р.). У березні 1961 р. було виявлено 10 розклеєних листівок, а наступного місяця – у квітні, вже 30 листівок.

Визначаючи статус мелітопольського підпілля, дослідники послуговуються двома термінами – “група” й “організація”. У Вишково-Запорізького обласного суду поняття “група” не використовується: суд чітко кваліфікує підпільників як “організацію”³⁰. Для цього, на наш погляд, є всі підстави.

Початок мелітопольської підпільної організації був покладений навесні 1961 р., коли відбулася зустріч Володимира Савченка, підручного стругальника Новоукраїнського машинобудівного заводу, уродженця смт. Якимівка Запорізької області, з Валерієм Ринковенком. Під час зустрічі відбулася, як це кваліфікував суд, домовленість про “создание нелегальной антисоветской организации для проведения организованной борьбы против существующего в СССР общественного и государственного строя”. Крім Савченка і Ринковенка, до цієї організації незабаром увійшов і Покрасенко.

Протягом травня 1961 р. до складу організації були включені Пресняков, Єременко, Воробйов, Чернишов і Надтока. Надалі робота із залучення до організації однодумців продовжувалася, у тому числі в Краматорську, Бердянську, Запоріжжі і навіть у Москві.

Головним напрямком практичної діяльності була пропаганда. У серпні 1961 р. Ю. Покрасенко і В. Ринковенко виготовили гумовий шрифт, за допомогою якого вдалося різко збільшити наклади листівок. Факти їх поширення у Мелітополі зафіксовані

³⁰ Вирок судової колегії з кримінальних справ Запорізького обласного суду у справі шести звинувачених в антирадянській діяльності (ст. 62, 64 КК УРСР) – В. Савченка, О. Воробйова, Ю. Покрасенка, В. Ринковенка, В. Чернишова і Б. Надтока. 16 липня 1962 р. // Архів автора.

у вересні і жовтні, а в грудні – у Мелітополі і на центральному залізничному вокзалі Запоріжжя. З метою збільшення тиражів були спроби придбати геткограф.

В. Ринковенко, Ю. Покрасенко і Б. Надтока обговорювали питання про використання для поширення інформації радіопередавального пристрою, який був виготовлений Надтокою. У Вироку Запорізького обласного суду зазначено, що “Рынковенко и Надтока в квартире Рынковенко испытали изготовленное Надтокой приспособление, позволяющее вести передачи в радиотрансляционную сеть городского радиоузла”³¹.

Слідство встановило, що в розпорядженні мелітопольської групи знаходився пістолет “Браунінг” з одним патроном, який незаконно придбав В. Савченко і передав В. Ринковенку і Ю. Покрасенку. Зброя, як зазначено у Вироку, зберігалася “для оказания сопротивления в случае задержания при распространении листовок”.

Члени підпільної організації засвоювали навички конспірації, кожному були присвоєні псевдоніми, переписка велася через одну особу, а її зміст мав умовний характер.

Серед членів організації йшлося про чітке формулювання цілей і методів боротьби. Володимир Савченко, як керівник організації, робив спроби виробити її програму і статут. Пропонувалася назва нової структури – “Организация рабочих и крестьян” (ОРИК).

Звертає на себе увагу той факт, що мелітопольська група складалася, в основному, з молодих робітників віком 19–22 роки. Нагадаємо, що саме робітничий клас комуністичний режим вважав головною опорою радянської влади.

На пошуки авторів листівок були спрямовані найбільш кваліфіковані сили КДБ області. Пошуки затягувалися і деякі з керівників КДБ втратили посади. Врешті-решт, група була викрита. Слідство проходило за допомогою звичних для КДБ прийомів шантажу і демагогії. Заявивши в очі на допиті Ю. Покрасенку “Лучше бы ты кого-нибудь убил”, два слідчі – “важняки” тут же пригрозили: “Мы отвезем тебя на завод, там тебя люди растерзают”.

Судова колегія з кримінальних справ Запорізького обласного суду в складі Сазонова (головуючий), народних засідателів Ва-

³¹ Вирок судової колегії з кримінальних справ Запорізького обласного суду у справі шести звинувачених в антирадянській діяльності (ст. 62, 64 КК УРСР) – В Савченка, О. Воробйова, Ю. Покрасенка, В. Ринковенка, В. Чернишова і Б. Надтоки. 16 липня 1962 р. // Архів автора.

сильєва і Дудіна, за участі прокурора Світличного на закритому судовому засіданні винесла вирок: В. Савченка, В. Ринковенка і Ю. Покрасенка засудити за антирадянську діяльність (ст. 62; 64 КК УРСР) на 6 років позбавлення волі, О. Воробйова і В. Чернишова – на 4 роки і 6 місяців, Б. Надтоку – на 3 роки. Всіх відправили відбувати покарання у виправно-трудові табори посиленого режиму.

Випадки опору владі в Запорізькій області траплялися і в наступні роки. Так, 10 лютого 1969 р. спробу самоспалення перед спорудою Київського держуніверситету здійснив уродженець і мешканець с. Осипенкове Бердянського району Микола Бериславський. Лише втручання міліції і працівників КДБ завадило йому зробити це. Під час затримання Бериславського були вилучені транспаранти з написами, які він демонстрував перехожим, викладачам і студентам КДУ: “Свободу діячам української культури!”, “Мова – це існування нації. Боріться за законне право української мови!”³².

Ще один факт. 1984 р. за ст. 62 КК УРСР (“антирадянська агітація та пропаганда”) за свою “націоналістичну діяльність” у Запоріжжі був покараний радіоінженер Остренко³³.

Особливо уважно влада контролювала настрої в студентському середовищі. Крім партійних і комсомольських комітетів, за студентами стежив Комітет держбезпеки, який мав своїх штатних кураторів у кожному вищому навчальному закладі і мережу агентів в академгрупах, гуртожитках, місцях відпочинку студентів. Інформація про “неблагонадійних” ретельно аналізувалася і на певному етапі їй давали “хід”. Інколи обмежувалися “профілактичними” бесідами, вимогами “каяття” і пропозиціями співробітництва, інколи доходило до відрахування.

У січні 1980 року за “антирадянські настрої” був відрахований зі складу студентів другого курсу історичного факультету Запорізького педінституту Сергій Айбабін³⁴. На факультет Сергій вступив, маючи робітничий стаж – працював на хлібзаводі. Він дуже швидко виявив себе як начитаний і працьовитий студент, складав сесії на “відмінно” і одержував підвищену стипендію. Але існували дві обставини, які його виділяли навіть серед відмінників. По-перше, Айбабін не був комсомольцем, що на історичному факультеті – “кузні ідеологічних кадрів”, було нечуванним

³² Даниленко Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). – К., 2000. – С. 110.

³³ Вести из СССР. Права человека: В 5 т. – Мюнхен; Брюссель, 1989. – Т. 3. – С. 119.

³⁴ Турченко Ф. Г., Мороко В. М. Історія рідного краю. 11 клас. – Запоріжжя, 2006. – С. 115.

явищем, а, по-друге, на лекціях і семінарах з історії КПРС давав власне трактування подій, яке суперечило офіційній історико-партійній “науці”. Скоро про це стало відомо “відповідним органам”. Почалися бесіди з попередженням, цькування, погрози. Врешті-решт, Айбабіна відрахували.

Наприкінці 1985 р. був виключений із Запорізького медичного інституту студент 5 курсу Таджидін Саїдов, громадянин СРСР, лезгин за національністю. Інформація про це міститься в архівному фонді обкому партії, який став частиною Запорізького держархіву у 1991 р. У довідці обкому зазначається, що

«бывший студент мединститута Саидов Т.Ф., беспартийный, попал под влияние зарубежной радиопропаганды, допускал политически вредные суждения, охаивал советскую избирательную систему, средства массовой информации, преклонялся перед западным образом жизни»³⁵.

Ця подія цікава тим, що відбувалася на початку горбачовських реформ, але проходила за суто брежневським сценарієм. Її подробиці стали відомі харківському журналісту Віктору Баранову й він у 1999 р. описав їх у правозахисному щотижневику “Экспресс – Хроника”.

Все почалося з того, що п’ятикурсника лікувального факультету мединституту Т. Саїдова викликали до деканату, де на нього чекав секретар парткому А. Шульга. Він повідомив, що за антирадянські погляди його буде виключено з інституту і порадив Таджидіну стати простим робітником. Через декілька днів партком з допомогою “кураторів” з КДБ скликав загальні збори інституту, де обговорювалася “справа” Саїдова. Підготувалися добре. Секретар виклав все, що КДБ ретельно збирав на старшокурсника п’ять років. Виявляється, вже на першому курсі Таджидін переконував однокурсників: “В Европе и Америке люди живут значительно лучше, чем в СССР”; на другому – він купив радіоприймач “для прослушивания зарубежных радиостанций”, потім вирішив поглиблено вивчати іноземну мову, щоб “свободно читать наших классовых врагов на их языке”. Далі – гірше. Вже старшокурсником, працюючи у вільний від навчання час на місцевому швейному об’єднанні, Саїдов “допускал идейно вредные высказывания, порочащие партию и правительство”. З точки зору партійного керівництва, цього було більше ніж достатньо для виключення. Однак, наївний студент так і не зрозумів, чому

³⁵ ДАЗО. – Ф. 102. – Оп. 30. – Спр. 426. – Арк. 17.

ж йому не дають можливості довчитися в інституті. “А что я сделал?”, – спантеличено запитав він. Присутній на зборах офіцер КДБ добре знав, що навіть радянські закони не передбачають покарання за переконання. Покарання передбачалося за конкретні дії. Тому запитання Саїдова було цілком доречне. Але партія і КДБ мали багаторічний досвід маніпулювання радянським законодавством. Рішення загальних зборів дозволяло проігнорувати закон. Воля колективу оголошувалася вищою за формально-юридичні норми. Тому кадебіст залишався спокійним. Він навіть дозволив собі “пожартувати”: “Вы выдали нашим врагам секреты мирового пролетариата” (!??). Цікаво, що цей відвертий глум аудиторія сприйняла мовчки. Жоден із присутніх студентів і викладачів не наважився на голос протесту. Про це з радістю повідомила наступного дня інститутська багатотиражка³⁶.

В історичних дослідженнях зафіксовано також наростання незадоволення і посилення еміграційних настроїв у середовищі місцевої єврейської громади і німецького населення. Переконавшись у неможливості національного відродження в межах СРСР, представники цих громад масово подавали заяви на виїзд до Ізраїлю і ФРН. Але багатьом з них влада, часто з суб’єктивних причин, відмовляла. Наприкінці 70-х років кількість відхилених заяв євреїв по Запорізькій області складала 48 %³⁷.

Одночасно посилюється прагнення кримських татар, виселених під час Другої світової війни до Середньої Азії, до повернення на історичну батьківщину. Оскільки влада перешкоджала їх розселенню на території Кримського півострова, частина з них тимчасово осідала в південних материкових областях України, у т. ч. Запорізькій, продовжуючи домагатися права на розселення в Криму. Тут вони потрапляли під прес правоохоронних органів, у тому числі КДБ, який вдавався до найпідступніших дій, щоб примусити їх до виїзду за межі України. Однією з перших кримінальних справ, порушених на території України проти кримських татар за політичними статтями, стала справа на активістів кримськотатарського національного руху Ескандера Куртумекатова, Ібазера Холікова та Регаєта Рамазанова, прийнята у провадження Управлінням КДБ по Запорізькій області. Їх звинувачували в розповсюдженні наклепницьких вигадок, що паплюжать радянський суспільний лад, виготовленні та поширенні антирадянських документів, участі в націоналістичних зборищах. У

³⁶ Баранов В. Секреты пролетариата // Экспресс-Хроника. – 1999. – 3 липня.

³⁷ Даниленко Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). – К., 2000. – С. 364.

листопаді 1973 р. Запорізький обласний суд засудив усіх трьох до двох років позбавлення волі у виправно-трудої колонії загального режиму³⁸. Але подібні розправи, звичайно, не могли зупинити прагнення кримських татар до повернення на землю їх предків.

Атеїстичне радянське керівництво продовжувало курс на обмеження релігійних конфесій, переслідуючи їх клір і віруючих. Зокрема, під фактичною заборонаю виявилася релігійна община п'ятидесятників. Це викликало поширення у їх середовищі еміграційних настроїв. Зокрема, у 1977 р. заяви на виїзд із СРСР з релігійних мотивів у Запорізькій області подала 21 родина (98 осіб)³⁹.

Глухе невдоволення у суспільстві викликала і афганська авантюра радянського керівництва, особливо, коли вона обернулася трунами, що стали прибувати на запорізьку землю. Інколи це невдоволення проривалося на поверхню. Восени 1987 р. оголосив голодування на знак протесту проти участі Радянського Союзу в афганській війні дякон із села Новогупалівка Вільнянського району. Від розправи його врятувала “перебудова”⁴⁰.

Всі наведені вище факти опору компартійно-радянській системі в Запорізькій області відображені на сторінках наукових досліджень. Але, цілком очевидно, що значно більше випадків залишилося неописаними. Нагадаємо читачеві один з них, про який пам'ятають десятки запоріжців, що виявилися прямо чи опосередковано до нього причетними. Йдеться про події, які відбувалися в обласному центрі десь напередодні “перебудови”. Тоді у вищих навчальних закладах Запоріжжя, у гуртожитках і в місцях масового відпочинку раптом з'явилися листівки, в яких містилася гостра критика радянського ладу і комуністичної партії. Працівники КДБ та їх інформатори збилися з ніг, прагнучи виявити поширювачів листівок, які вони називали “антирадянськими пасквілями”. Але все марно. Вирішили звернутися до нестандартного методу: мобілізації на пошуки “антирадянщиків” представників партійного активу, зокрема, членів КППС – викладачів вищих навчальних закладів. Більше тижня щовечора, напередодні “патрулювання”, десятки залучених до виконання “партійного доручення” молодих асистентів, кандидатів наук і літніх доцентів вислуховували детальні інструкції офіцерів КДБ,

³⁸ Даниленко Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). – К., 2000. – С. 338.

³⁹ Даниленко Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). – К., 2000. – С. 303.

⁴⁰ Вести из СССР. Права человека: В 5 т. – Мюнхен; Брюссель, 1989. – Т. 3. – С. 35.

як виявляти листівки і що робити, коли в полі зору виявляться їх поширювачі. Потім, у сутінках, тісними групами по 3-4 чоловіки з острахом ходили по парках і скверах, оглядаючись і придивляючись до кожної тіні, прислухаючись до шуму в кущах, підбираючи кожен папірець. Нічого, звичайно, не було виявлено.

Повторюємо: нами наведено далеко не всі випадки політичної непокори владі в області. На сторінки книг, зазвичай, потрапляє інформація про незначну частину подібного роду акцій. Але, цілком очевидно також, що ці події не мали масового характеру і всюдище КДБ ще було в змозі тримати ситуацію під контролем.

Розпад системи

Та ні компартія, ні підконтрольні їй структури не були спроможні зупинити глибоку корозію радянського ладу, яка починалася з “верхів”. Подвійна мораль, розрив “між словом і ділом” функціонерів усіх рівнів перетворювалися на звичайне явище і вже ні в кого не викликали здивування. Партійні зверхники декларували загальну рівність між людьми, самі ж вони, їхні діти все більше віддалялися від підлеглих і жили, як тоді говорили, “при комунізмі”. Показово, що в Запоріжжі протягом тривалого часу робилися спроби заборонити демонстрацію сатиричної комедії Е. Рязанова “Тараж”, яка в дуже легкій формі констатувала

Зустріч з керівництвом Запорізької області. 1979 р.
Зліва направо: В.І. Петрикін, М.М. Всеволозьський, К.У. Черненко,
Л.І. Брежнев, П.І. Москальков, Г.П. Харченко

очевидний факт поділу радянського суспільства на “чорних” і “білих”.

Відбувався моральний розклад значної частини номенклатури й тих, хто її забезпечував і охороняв. В Запоріжжі особливо в цьому плані “відзначилися” керівники торгівлі. Одна гучна справа змінювала іншу. Ледве встигли у 1985 р. засудити до ув’язнення керівників Орджонікідзевського (м. Запоріжжя) оптово-роздрібного комбінату, як така ж доля спіткала їхніх колег із Жовтневого району. Не встигли оголосити вирок, як на початку 1986 р. порушили карну справу проти нового директора цієї поважної установи.

Розклад “верхів” не міг не відбитися на моральному кліматі суспільства в цілому. Масового характеру набули нехлюйство, лінощі та споживацтво. Спостерігаючи повсякденно корумпованість влади, і прості трудівники, і їхні безпосередні керівники несли з виробництва все, що “погано лежало”. Власне, дрібні крадіжки були однією з характерних рис командно-адміністративної економіки. Особливо багато “несли” із Запорізького, Мелітопольського і Бердянського м’ясокомбінатів, кондитерської та меблевої фабрик. Серед крадіїв були й начальники цехів, майстри, бригадири, прості робітники. Різниця полягала лише в обсягах краденого.

Зростала злочинність й серед молоді. Щорічно крадіжки, злісне хуліганство, розбійні напади тощо вчиняли сотні старшокласників і учнів профтехучилищ. Криміналізацію молоді провокував і алкоголізм, який ставав побутовим явищем. У 70-ті рр. швидко поширювалася наркоманія. У 1976 р. на обліку в обласному управлінні внутрішніх справ перебувало 860 осіб, що зловживали наркотиками. Але це лише вершина айсберга: статистика далеко не повна.

Таким непривабливим виявився фінал 70-річного експерименту з побудови комуністичного суспільства і «формування нової людини» на Запорізькій землі.

Інстинкт самозбереження номенклатури штовхав її на пошук шляхів модернізації радянської системи. Рух у цьому напрямку почався після приходу до влади в СРСР М. Горбачова. Спочатку його заклики до “прискорення” сприймалися як чергова пропагандистська кампанія – обіцяли за 5 років реконструювати народне господарство на базі нової техніки і здійснити стрибок у рівні життя вже за 2-3 роки. Були проведені зміни в керівництві обкому партії. Замість М. Всеволожського – багаторічного “хазя-

їна” області, який здається, зрісся з кріслом першого секретаря обкому КП України, на його місце у 1985 р. обрали А. Сазонова (до цього працював завідувачем відділу ЦК КП України). Сазонов працював в області до 1988 р. Але в реальному житті мало що змінювалося. Ніхто не знав, як досягти накреслених висот. “Згори” надходили вказівки загального характеру: необхідно “перебудовуватися”, працювати більше, діяти по-новому, ініціативно. Але як? Вирішили, що нове – ще не забуте старе. З одного боку, проголошували курс на розкріпачення людини, заохочення її до індивідуальної трудової активності. З іншого – боролися з тими, хто, прийнявши нові гасла, пробував реалізувати себе за межами державних підприємств і установ.

У 1987 р. за ініціативою центру розгорнулася широка кампанія з «посилення боротьби з нетрудовими доходами», з упорядкування тепер уже дозволеної індивідуальної трудової діяльності. Знову згадали кам’янсько-дніпровських “мільйонерів”. Переслідували і так званих “дрібних спекулянтів” – тих, хто торгував на ринках. За неповний 1988 р. за “дрібну спекуляцію” до адміністративної відповідальності було притягнуто 563 особи, 40 % із них – у районі відомої торгової вулиці Анголенка й Центрального (“Критого”) ринку в Запоріжжі.

“Прискорення” в розвитку промисловості, зокрема, в машинобудуванні, яке обіцяла партія, не вийшло. Не розв’язувалися й проблеми забезпечення продовольством, товарами повсякденного попиту. Програму трьох років з продажу державі зерна виконав лише Пологівський район. Чи не найбільшим досягненням області на шляху розширення виробництва товарів повсякденного вжитку стало введення в експлуатацію спеціалізованого цеху на “Запоріжсталі”. Це був парадокс: багатотисячний колектив металургійного заводу, який декілька років не виконував плани виплавки металу, працював на застарілому виробництві, мав багато проблем з реконструкцією виробництва, змушений був зайнятися сільським господарством.

У суціль одержавленому виробництві зберігалася вкрай низька його ефективність, яку намагалися згладити традиційним масовим окомилуванням, приписками на папері робіт, що не виконувалися. З цим явищем боролися десятиліттями, але безуспішно. Безуспішно тому, що відповідні партійні функціонери самі були великими майстрами окомилування. Адже від “справної цифри” залежала їхня кар’єра. У 1986 р. приписки й викривлення дійсного стану справ було зафіксовано в більше

ніж 76 % перевірених підприємств, організацій, колгоспів і радгоспів у всіх містах і районах області.

Московські партійні реформатори прагнули вести “перебудову” в рамках дещо оновленої комуністичної доктрини (йшлося про повернення до “справжнього” соціалізму, на відміну від “деформованого”, сталінського). Але при цьому Москва не відмовлялася ні на йоту від унітарного характеру Радянського Союзу. Вважалося, що в сфері міжнаціональних відносин у нас “все в порядку”. Але ці ілюзії швидко розвіялися, коли почалися кризові міжнаціональні конфлікти в радянських республіках Середньої Азії і Кавказу. Виявилось, що в умовах радянського режиму так зване “національне питання” так і не було вирішене. На певному етапі виникло розуміння, що без надання союзним республікам реального суверенітету і припинення їх русифікації вийти з глибокої системної кризи неможливо. Народи Радянського Союзу вимагали не свободи “взагалі”, а свободи національно-культурного життя. З іншого боку, ставало очевидним, що комуністичний режим в СРСР і демократія та національна свобода несумісні. Оголосивши політичну реформу і гласність, комуністична номенклатура виявилася неспроможною утримати суспільство під своїм контролем. Політичні процеси набули неконтрольованого для КПРС характеру і врешті-решт призвели в серпні 1991 р. до розпаду СРСР, проголошення незалежності України і заборони діяльності компартії.

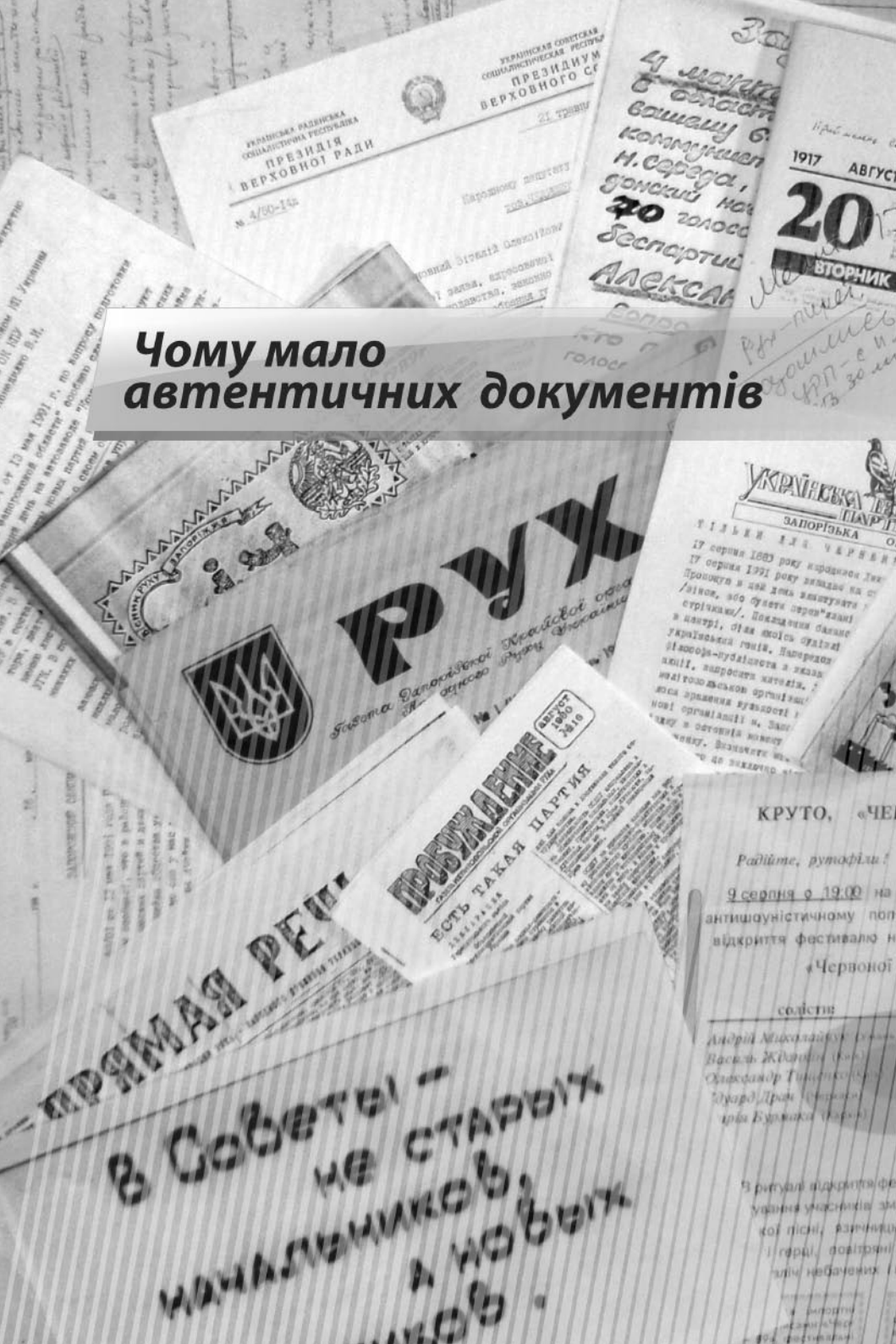
Перебудова і проголошення незалежності

Чому мало автентичних документів

УКРАЇНСКА РАДНИЦКА
СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА
ПРЕЗІДІЯ
ВЕРХОВНОЇ РАДИ
№ 4/80-148

УКРАЇНСКА СОВІТСКА
СОЦІАЛІСТИЧЕСКА РЕСПУБЛІКА
ПРЕЗІДИУМ
ВЕРХОВНОГО СР
21 ТРАВНЯ

4 місяці в боротьбі за нашу Конституцію
Н. Сабоджа,
донський народний депутат
20 голосів за незалежність України
Александр

1917 АВГУСТ
20
ВТОРНИК

УКРАЇНСКА ПАРТІЯ
ЗАПОРІЗЬКА
17 серпня 1991 року виходить...
17 серпня 1991 року виходить...
Трибуна і цей день знаменували...
Літкою, що була переможною...
в історії, яка колись була...
української мови. Напередодні...
нашої незалежності в Україні...
нашого народу організували...
наш організації в Закарпатті...
наш організації в Закарпатті...
наш організації в Закарпатті...
наш організації в Закарпатті...

ПРЯМАЯ РЕЧЬ

ПРОБЛЕМА
ЕСТЬ ТАКАЯ ПАРТИЯ
АВГУСТ 1990 ЗІТІО

В Советы - не старых
начальников,
А новых
начальников.

КРУТО, «ЧЕРВОНИЙ»
Радіте, рупоріли!
9 серпня о 19:00 на
антифауністичному по
відкриття фестивалю н
«Червоної
солісти:
Андрій Мисаляк (с)
Василь Жидичко (с)
Олександр Тимощук (с)
Дарко Дран (с)
Ірина Буржак (с)

В ритуалі відкриття фестивалю
участь узяли всі
колі півні, вартники
і герці, повітряні
зліч небачених

“Перебудова” і проголошення незалежності України вже належать історії, хоча переважна більшість учасників і свідків цих подій ще живі. Разом з тим, виросло нове покоління, яке про розпад Радянського Союзу і проголошення незалежності України знає лише з підручників. У свідомості населення запорізького регіону, особливо старшого покоління, ці події до сьогодні викликають різні оцінки. Суспільство ще не виробило єдиних підходів до цього фундаментального факту недавньої історії.

У цій ситуації буде доцільним звернутися до документів того доленосного часу, зокрема, до писемних джерел, які відклалися в результаті діяльності різних офіційних і так званих “неформальних” структур, а також свідчень безпосередніх учасників подій.

Здавалося б, на брак писемних джерел сучасні дослідники не повинні скаржитися. Події відбувалися відносно недавно, стосовно них державними органами різних рівнів і сфер компетенції, а також недержавними структурами і різноманітними самодіяльними об’єднаннями свого часу було складено, опубліковано і поширено серед різних категорій службовців і рядових громадян величезну кількість різноманітних звернень, листівок, рішень, декларацій, доповідних записок та інших документів. Про суспільно-політичні процеси в регіоні напередодні проголошення незалежності писалося також в офіційній і самвидавській пресі, у відозвах, резолюціях, листівках тощо. Можна було сподіватися, що значна частина цих документів вже давно “осіла” в архівах і бібліотеках і чекає дослідників. Але насправді це не так. Переступивши поріг Державного архіву Запорізької області (ДАЗО), дослідник буде розчарований: йому порекомендують лише деякі документи Запорізького обкому КП України, які опинилися в ДАЗО після заборони діяльності Компартії України і націоналізації її майна, у тому числі й фондів обласних партархівів.

Парторгани області ретельно аналізували суспільно-політичну ситуацію в області і прагнули впливати на неї. До певної міри це відображено в документах Запорізького обкому партії, які потрапили до обласного держархіву. Вони відбивають офіційну точку зору тодішнього керівництва на соціально-політичні процеси в Запорізькій області наприкінці 80-х – на початку 90-х років і на методи реагування на них. Але навіть після ретельного вивчення наявних партійних документів дослідник залишиться незадоволеним. По-перше, компартійні документи відверто тенденційні й упереджені і не можуть бути надійною основою для об’єктивної

оцінки минулого. По-друге, частина матеріалів обкому, у яких містилася особливо цінна інформація і давалися найбільш відверті оцінки політичним опонентам і пропозиції щодо “виправлення” ситуації, після провалу путчу ДКНС у серпні 1991 р. в архів не потрапила. Як такі, що могли скомпрометувати діяльність компартії і працівників обкому зокрема, вони підлягали знищенню.

В. Пихаленко

В опублікованих спогадах Владлена Пихаленка, який в останні місяці існування СРСР працював завідувачим загальним відділом Запорізького обкому партії, йдеться про секретну шифрограму з Москви за підписом М. С. Горбачова, в якій говорилося про необхідність, “в случае угрозы захвата партийных зданий враждебно настроенными элементами”, негайно знищити всю секретну документацію, шифрувальне обладнання і шифрувальні коди. Відповідальність за це покладалася особисто на завідувачів загальними відділами⁴¹. Якщо

виходити зі спогадів В. Пихаленка, то знищувати партдокументи йому довелося двічі. Перший раз це було під час масового мітингу перед приміщенням обкому влітку 1991 р. (точна дата не вказується), коли виникла загроза захоплення приміщення мітингувальниками. Колишній заввідділу пише:

«...Я быстро поднялся на третий этаж в свой кабинет, сложил в большие картонные коробки все оставшиеся самые важные деловые бумаги из сейфа... Быстро выбросил коробки с особо важной документацией во внутренний двор, по лестнице сбежал вниз, дрожащими от волнениями руками поджег... Пламя охватило листы бумаги, черные хлопья, кружась, поднимались вверх. Ярким пламенем горела секретная документация государственной важности, совсекретные протоколы, инструкции по использованию шифровальной техники, коробки с кодами»⁴².

Другий раз документи знищували під час заколоту ДКНС, коли надійшла відповідна вказівка з ЦК КП України. В. Пихален-

⁴¹ Откровения серого кардинала // Истеблишмент. – 2008. – 17-23 июля.

ко пише: “Документи были оперативно изъяты и перемолоты на специальной машинке”⁴³.

Однак, не все було так просто, як пише колишній партійний чиновник. Щоб провести операцію щодо знищення найбільш ефективно, тодішнє керівництво обкому партії на чолі з першим секретарем В. Малевим навіть затримало передачу приміщень обкому під контроль облвиконкому. Про це проінформував автора книги у своєму інтерв'ю О. Ф. Білоусенко, який був депутатом Верховної Ради України першого скликання і заступником голови Запорізького облвиконкому:

«Переконаний, що затяжка переговорного процесу з керівниками облвиконкому була потрібна керівництву обкому партії, щоб підготувати і знищити певну частину партійних документів, розголошення яких було для комітету небажаним. Їх спалили у приміщенні обкому»⁴⁴.

Очевидці розповідають, що машинка, яка подрібнювала папери перед спаленням, працювала більше доби. Таким став останній злочин компартійного апарату проти запоріжців. Для майбутнього були втрачені унікальні документи.

Але дещо із секретних матеріалів все ж вдалося врятувати. В останній момент члени комісії, що опечатувала обком партії, зокрема, один з активних діячів демократичного руху Євген Костенко і депутат Запорізької обласної ради Костянтин Лямцев, виявили в одній з кімнат, де працювала “соломорізка”, лантух з паперами, підготовленими для утилізації. В умовах паніки і деморалізації, у якій перебували партпрацівники, про нього, напевне, забули. Цей лантух, серед інших документів містив матеріали для складання так званої “Політичної карти Запорізької облас-

Є. Костенко (другий зліва)

⁴³ Откровения серого кардинала // Истеблишмент. – 2008. – 24-30 июля.

⁴⁴ Білоусенко О. Ф. Сучасні роздуми, оцінки і висновки з приводу подій в Україні 1980-х-1991 рр. // Архів автора.

К. Лямцев і Г. Калайда

ті” – своєрідного досьє на учасників демократичного руху. Після 1991 р. жодна державна архівна установа не поцікавилася цими матеріалами і не запропонувала прийняти їх для зберігання, хоча про їх існування було добре відомо. Ці матеріали довгий час зберігалися в особистому архіві К. Лямцева і надані автору цієї книги.

Для досягнення повноти і об’єктивності при аналізі суспільно-політичних процесів у регіоні необхідно враховувати точки зору всіх учасників подій, у тому числі й “неформалів”, які протистояли партії і підпорядкованим їй структурам. Але, як зазначалося вище, таких документів у ДАЗО взагалі немає. Українська незалежна держава, яка своєю появою на політичній карті світу багато в чому завдячує саме тодішнім опонентам партапарату і відвертим опозиціонерам, нічого не зробила для збирання і збереження документів опозиційного руху. Керівники архівних служб України свого часу не зорієнтували місцевих архівістів на пошук і зберігання цих документів, а власну ініціативу вони проявляли рідко. В обласному держархіві відсутні навіть ті матеріали, які учасники демократичного руху здавали на збереження із власної ініціативи.

Подібна ситуація склалася і з газетами. Офіційні видання, зокрема, орган Запорізького обкому Компартії України і обласної ради народних депутатів “Индустриальное Запорожье” (редактор Петро Горбачов) і газета обласної ради народних депутатів “Запорізька правда” (редактор Іван Циганок), за ті роки зберігаються в бібліотеках. Але цінність цих газет, як історичних джерел, обмежена: перебуваючи під повним контролем партійних комітетів області, вони обмежувалися пропагандою партійних постанов, ні на йоту не виходячи за їх рамки, а також “викриттям” і “тавруванням” “неформалів”. Лише після проголошення незалежності України і заборони діяльності КП України тональність цих газет змінилася.

На цьому фоні виділялася газета Запорізької міської ради народних депутатів “Запорізька Січ” (головний редактор Анатолій Ланчик), яка ще до проголошення незалежності подавала об’єктивну інформацію і давала критичні коментарі щодо діяльності владних структур. Що ж стосується неофіційних (“самвидавських”) газет, які видавали й поширювали в регіоні “неформали”, то в запорізьких бібліотеках, зокрема, в обласній універсальній науковій бібліотеці ім. О. М. Горького, їх немає. Збиранням цих матеріалів у регіоні ніхто не займався.

Отже, у спеціалізованих державних установах – фондах обласного архіву і в бібліотеках області – дослідник не виявить того мінімуму інформації, який необхідний для відтворення суспільно-політичних процесів у регіоні наприкінці 80-х – на початку 90-х років.

Можливо, ця інформація зберігається у фондах відомчих архівів правоохоронних органів?

Вивчаючи опозиційні рухи в СРСР, дослідники зазвичай прагнуть залучити до аналізу матеріали діяльності цих структур, зокрема, Комітету державної безпеки (КДБ). Адже одним із головних завдань КДБ було придушення інакомислення в країні. Для цього в його структурі було утворено спеціалізоване П’яте управління, 1-й відділ якого, наприклад, займався інтелігенцією й органами друку, 3-й спеціалізувався на молоді, 4-й відділ оперував церковними справами. При виконанні покладених на нього завдань штатні співробітники П’ятого управління та його місцевих органів покладалися на велику групу “секретних співробітників” різних рангів – “сторожів”, “спостерігачів”, “консультантів”, “агентів”, “особливо цінних агентів”, “резидентів”. До співробітництва прагнули залучити обізнаних і впливових людей. Про те, як їх вербували в інформатори КДБ, писала Галина Вишнеvsька, Євген Євтушенко, Андрій Вознесенський, Володимир Войнович та інші. Досить поширеною є думка, що всі, хто в радянських умовах зробив успішну кар’єру в партійних чи державно-господарських структурах, так чи інакше співробітничав з КДБ. Без сумніву, це стосується й наших земляків, які перебувають на пенсії, чи все ще працюють. Але вони мовчать, хоча для історії могли б залишити багато цікавого. Нам відомий лише один виняток: стаття запорізького журналіста Юрія Гаєва “Как журналист с КГБ сотрудничал”, в якій розповідаєть-

ся про його восьмирічний досвід співробітництва з місцевими “чекістами”⁴⁵.

Негайно після своєї появи в другій половині 80-х рр. “неформали” опинилися в зоні особливої уваги КДБ. Їх діяльність кваліфікувалася як така, що створює загрозу державному ладу СРСР. Штатні і нештатні працівники КДБ зорієнтовувалися на збирання різноманітних матеріалів про лідерів і членів неформальних організацій, про їх сильні і слабкі (з точки зору кадебістів) сторони, про чисельний і соціальний склад, про вертикальні і горизонтальні зв’язки, місця зборів, мітингів і багато іншого. При цьому використовували технічні засоби контролю, зокрема, підслуховування розмов, у тому числі телефонних, проводилася перлюстрація листів, зовнішнє стеження тощо.

Прагнучи справити вплив на “неформалів”, змусити їх змінити поведінку, штатні кадебісти проводили “профілактичні бесіди”, нерідко вдаючись до шантажу і погроз. Через мережу своїх інформаторів і штатних співробітників КДБ фабрикували провокаційні чутки, метою яких було компрометування опозиції. Активні члени демократичного руху регіону пам’ятають, під яким прискіпливим контролем працівників КДБ і його інформаторів вони тоді постійно перебували. Практично, кожна акція неформалів відбувалася під негласним наглядом інформаторів КДБ, які в деталях доповідали, у тому числі й письмово, про них своїм “кураторам”.

Місцеві кадебісти діяли відповідно до наказів та інструкцій з центру. Туди ж вони відсилали свої звіти й аналітичні записки, залишаючи у своєму архіві копії. У результаті оперативної діяльності управління КДБ по Запорізькій області, його міських і районних структур накопичився значний масив різноманітних матеріалів про нові громадсько-політичні об’єднання з аналізом їх документів, акцій і характеристиками лідерів. Відповідним чином препаровані матеріали кадебісти інколи передавали – прямо чи через довірених журналістів – для обнародування в ЗМІ.

Досить тісними були зв’язки і співпраця КДБ з місцевими партійними структурами, яким вони надавали агентурну інформацію. Щоденно перший секретар обкому партії одержував від місцевого управління КДБ інформацію (“сводку”) про політичне становище в області і про прояви несанкціонованої владою активності громадян. Постійними були контакти кадебістів з міліцією, судами і прокуратурою. Над міліцією КДБ “наглядало”, а з

⁴⁵ Гаев Ю. Как журналист с КГБ сотрудничал // МИГ по выходным. – 2006. – 12 октября, 19 октября.

судами і прокуратурою вони, як і партійні органи, працювали в режимі “телефонного права”. На долю міліції випадала особливо невдячна, “брудна” робота.

Здавалося б, сьогодні, в умовах незалежної України, документи, які характеризують боротьбу з тоталітарною системою за утвердження демократичного ладу повинні бути відкритими для аналізу дослідників. Документи такого роду є особливо цінними не лише з суто інформаційного боку, а і як фактор виховання патріотизму і високих громадянських почуттів. Аналогічні за характером матеріали Особливого відділу департаменту поліції і губернських жандармських управлінь царської Росії, які перебувають у державних архівах, свого часу послужили основою для відтворення історії революційного руху в країні в ХІХ – на початку ХХ ст., у тому числі історії українського національно-визвольного руху. Радянська влада з перших років свого існування сприяла публікації цих документів, вбачаючи в них додатковий доказ своєї легітимності. Але в незалежній Україні до цього не дійшло. Документи радянського КДБ не були передані (як, наприклад, компартійні документи) до державних архівів і залишилися в розпорядженні Служби безпеки України. Доступ дослідників до цих документів ніколи не був унормований. Все залежить від волі (чи примхи) працівників СБУ. Це яскраво продемонстрували офіцери Управління СБУ в Запорізькій області, які під надуманими приводами відмовилися надати автору книги матеріали про “неформальні” і опозиційні радянському ладу організації, що діяли в регіоні наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст., і про боротьбу з ними тодішньої влади.

Зокрема, вони посилаються на те, що таких документів немає, бо наприкінці серпня 1991 р. вони були знищені. Справді, частина цих документів, напевне, назавжди втрачена. Очевидці і виконавці – колишні працівники держбезпеки області в приватних розмовах повідомляли, що під час заколоту ДКНС, коли стало зрозуміло, що спроба перевороту зазнала краху, в Управлінні КДБ по Запорізькій області багато годин поспіль (говорять про дві доби!) працювали дві залізні печі, у яких була спалена величезна кількість паперів. Про це навіть писали місцеві газети.

Але нічого не зникає безслідно. Напевне, існували накази, де вказувалося на номенклатуру документів, що підлягали знищенню. Врешті-решт, залишаються описи знищених документів, інакше особливо цінні з них могли потрапити до чужих рук. Ці накази й описи є для істориків не менш цінним джерелом, ніж

самі документи. Нарешті, будь-яка важлива інформація, яка не стосується агентурної роботи і кадрового складу органів безпеки, зазвичай, дублюється, повторюється в інших документах, зокрема в аналітичних записках, які готувалися на підставі різних джерел. За нашим переконанням, справа не в наявності, чи відсутності документів, а в позиції осіб і структур, у безконтрольному (з боку суспільства) розпорядженні яких знаходяться.

Складається враження, що ті, хто керував обкомом, КДБ і, напевне, іншими державними структурами, напередодні і в перші дні незалежності робили все, щоб правда про минуле не збереглася. Очевидно, у них були серйозні підстави для цього.

Але, повторюємо, знищити все неможливо. У “Передмові” вже йшлося про “Архів автора”, у якому зібрані неопубліковані документи з приватних колекцій, передані автору для використання при роботі над книгою.

По-перше, це унікальна за своїм інформаційним потенціалом підбірка з 34 документів про соціально-політичну ситуацію в області, діяльність опозиційних сил і методи компартійної роботи з ними. Як зазначалося вище, ця колекція містилася в секретних документах Запорізького обкому КП України, призначених для знищення, але дивом була врятована в умовах краху заволодіння ДКНС.

По-друге, представники опозиційного руху зберегли і передали автору близько ста унікальних документів, серед яких протоколи засідань, виступи, щоденникові записи, листівки, відозви, декларації, листи, телеграми та інші матеріали. Особливу цінність мають документи Запорізької філії Української Гельсінської спілки (УГС) й місцевих осередків Української республіканської партії (УРП), передані для опублікування Олександром Черненком, документи Запорізької обласної організації Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, збережені Ольгою Борисенко, а також листівки, відозви та інші матеріали, що збереглися в особистих архівах Олександра Лазутіна та Олександра Черненка.

По-третє, збереглися самвидавські видання. Ентузіасти з Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського за покликом серця ще наприкінці 80-х років почали збирати матеріали “неформалів”. Видавництво “Смолоскип”, що базується в Києві, у 2001 р. опублікувало довідник “Неформальна преса в Україні (1988-1991). Каталог за матеріалами газетних фондів Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського”. У довіднику є дані про 776 газет, вісників і бюлетенів, які видавалися “неформально” в різних регіонах України, в тому числі про 8 газет, виданих у

Запоріжжі, Мелітополі і Бердянську⁴⁶. Матеріали цих видань нами використано при створенні книги. Але їх комплекти неповні, до того ж деякі екземпляри виявилися пошкодженими. Ці лакуни довелося заповнювати екземплярами, що збереглися в приватних архівах учасників демократичного руху і сучасних колекціонерів. Зокрема, ряд екземплярів самвидавської преси в розпорядження автора надав доктор філологічних наук Олег Богуславський, а також активні учасники демократичного руху Юрій Василенко, Сергій Айбабін, Олександр Лазутін, Віктор Гудзь, Валерій Тимофеев, Дмитро Дундич, Олександр Черненко, Ніна Кардуба. Однак, зібрати всі газети виявилось неможливим. Час і умови зберігання зробили своє. Деякі екземпляри, напевне, втрачені назавжди. Але 45 екземплярів газет, бюлетенів і вісників збереглися, і дані про них наведені в “Архіві автора”.

По-четверте, важливим джерелом для реконструкції подій є опубліковані мемуари, рукописні спогади та інтерв'ю, які дали автору книги 23 представники громадсько-політичних і державних структур, самодіяльних об'єднань, що активно проявили себе наприкінці 80-х – на початку 90-х років. Це, перш за все, колишні працівники партійного і радянського апарату (Петро Ванат, Олександр Білоусенко, Василь Тимошик) і управління МВС при Запорізькому облвиконкомі (генерал Микола Тищенко). На жаль, інші колишні високопосадовці відмовилися давати будь-яку інформацію про події того часу і тому важко визначити, наскільки настрої О. Ф. Білоусенка, П. М. Ваната, М. В. Тищенка і В. Ф. Тимошика були типовими. Доводиться з жалем констатувати, що представники колишньої партійно-радянської номенклатури області, зокрема ті, що керували ідеологічною роботою партії, неохоче знайомлять громадськість із своєю діяльністю і сприйняттям доленосних подій, які привели до проголошення незалежності України. За цих умов не залишається нічого іншого, як оцінювати їх діяльність на підставі тих документів, які виявилися доступними нам.

Спогади про події часів “перебудови” надали автору активісти Демплатформи (Сергій Соболев, Владислав Перепадя, Віталій Косміна); учасники культурно-просвітницького, національно-демократичного, екологічного і молодіжного руху (Сергій Колосов, Валерій Тимофеев, Дмитро Кобалія, Володимир Кириченко, Дмитро Дундич, Дмитро Секиринський, Сергій Айбабін, Олександр Черненко, Анатолій Сердюк, Віктор Чабаненко, Володи-

⁴⁶ Неформальна преса в Україні (1988-1991). Каталог за матеріалами газетних фондів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. – К., 2001.

мир Москаленко, Віктор Гудзь, Анатолій Пеньок, Олександр Чаков та ін.). Всі спогади і інтерв'ю, які використані в монографії, датуються 2007-2008 роками.

Ця група документів надзвичайно цінна, адже на їх підставі можна в деталях реконструювати події, інформацію про які в інших матеріалах виявити не вдалося. Разом з тим, спогади потребують особливого ставлення, адже йдеться про джерела особистого походження, які зазвичай мають відбиток суб'єктивності, політичної заангажованості. Інформація, наведена в спогадах, потребує перевірки.

Окремо слід сказати про наведену в книзі колекцію фотографій, які дають наочне уявлення про події того доленосного часу. Багато з цих унікальних документів було свого часу виготовлено О. Борисенко, яка передала їх автору для опублікування. Частину з наведених у монографії світлин зберегли О. Білоусенко, О. Лазутін, В. Перепадя, М. Тищенко, В. Чабаненко, О. Черненко, Т. Шевченко.

Усі ці документи – різні за характером і походженням – відбивають позиції основних громадсько-політичних сил області. У них представлена, з одного боку, компартія з підпорядкованими їй структурами, а з іншого – її опоненти й політичні противники. Саме виходячи з необхідності репрезентувати весь спектр думок і політичних позицій жителів Запорізької області, готувалася ця книга.

Секретні матеріали Запорізького обкому КП України

Як відомо, КПРС до серпня 1991 р. була єдиною політичною силою, яка монополює управління суспільством. Керуючись вказівками з Москви і Києва, та й за власною ініціативою, Запорізький обком до останніх днів функціонування КП України робив усе від нього залежне для недопущення принципових змін у житті запоріжців. Про це переконливо свідчать документи часів «перебудови», які цитуються в книзі, – постанови бюро обкому, довідки, пропозиції та інструктивні листи ідеологічного відділу, інформації обкому в ЦК КП України, інформації парткомів в обком, газетні статті та інші матеріали.

1988 р. Зліва направо: Олофінський С.Д. (голова обл. колегії адвокатів), генерал Федосов Д.С. (начальник обласного управління КДБ), Ванат П.М. (1-й секретар міськкому КП України), генерал Тищенко М.В. (начальник обласного УМВС), Сазонов А.П. (1-й секретар обкому КП України), полковник Микитюк В.Ф. (військовий комісар області), Арінченков В.І. (заст. голови облвиконкому), Щур В.Ф. (прокурор області)

Ці документи є типовими витворами радянського компартійного канцеляризму. Вони переповнені специфічною апаратною термінологією, ідеологічними штампами та ярликами.

Специфіка жанру вимагала від укладачів цих документів не допускати й тіні сумніву у власній правоті і непогрішимості партійної політичної лінії.

Чи не найкраще специфіку сприйняття дійсності в тоталітарних системах розкрив у своєму романі “1984” англійський письменник

менник Джордж Оруелл. Суть її полягає в притаманному офіційному партійному вченню “двоємисли”. Цей стан людини, зокрема, передбачає

“благонамеренную готовность назвать черное белым, если того требует партийная дисциплина. Но не только назвать: еще и верить, что черное – это белое, больше того, знать, что черное – это белое, и забыть, что когда-то ты думал иначе”⁴⁷.

Роман Дж. Оруелла був опублікований 1948 р. А за 20 років до того, 1928 р. один з колишніх лідерів більшовиків України Георгій П’ятаков сказав приблизно теж саме:

“Ми не такі, як інші люди. Ми – партія народу, яка неможливе робить можливим... І якщо партія вимагає цього.., ми будемо здатні силою волі упродовж двадцяти чотирьох годин вигнати з нашого мозку ідеї, які накопичувалися роками. Так, я бачитиму чорне там, де я думав, що бачу біле...”⁴⁸.

Отож, йдеться про сліпу, ірраціональну, всупереч здоровому глузду, віру в непогрішимість офіційного вчення – віру, що перейшла в звичку, інстинкт. Для досягнення необхідного ефекту розроблялася специфічна термінологія, яку назвали новоязом. Ця офіційна мова режиму була, за словами Дж. Оруелла, покликана

“не только обеспечить знаковыми средствами мирозерцание и мыслительную деятельность приверженцев..., но и сделать невозможными любые проявления иных течений мысли”⁴⁹.

У процесі ознайомлення з наведеними в збірнику документами Запорізького обкому КП України, статтями партійних публіцистів, листівками та іншими компартійними матеріалами часто доводиться згадувати ці слова англійського письменника.

Вражає й режим чи не абсолютної секретності обкомівських документів. Навіть ті, в яких йшлося про “всебічну демократизацію” і “гласність”, отримували грифи “таємно”, “надтаємно” чи “для службового користування”.

⁴⁷ Оруэлл Дж. “1984” и эссе разных лет. Роман и художественная публицистика. – М., 1989. – С. 147.

⁴⁸ Цит за : Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії, 1917-1991. (Пер. з англ.). – К., 2000. – С. 257.

⁴⁹ Оруэлл Дж. “1984” и эссе разных лет. Роман и художественная публицистика. – М., 1989. – С. 200.

* * *

Несприйняття партією будь-яких неконтрольованих процесів в суспільстві проявилось в Запоріжжі з початку “перебудови”. Перш за все, партійні комітети намагалися у зародку придушити перші паростки демократизації, які найраніше виявилися в чутливому до змін молодіжному середовищі. Ще у травні 1986 р в аналітичній записці Запорізького обкому КПУ “Про негативні процеси в молодіжному середовищі” критичні висловлювання окремих представників молоді про радянську виборчу систему, газети, радіо і телебачення, поширення серед молоді інформації про життя на Заході, її захоплення зарубіжною атрибутикою і символікою, речами західного виробництва, західною музичною продукцією в стилі “рок” і “панк”, піснями емігрантів Северного, Токарева, Шиванського та інших оцінювалося як

“одна из форм идеологической диверсии, направленной на отрыв советской молодежи от марксистско-ленинской идеологии...”⁵⁰.

Констатувалася також активізація в молодіжному середовищі релігійних сект тощо. Все це трактувалося як “политически вредные проявления”, з якими необхідно боротися.

У 1987 р. було проголошено політичну реформу, яка передбачала демократичні зміни в суспільстві, розвиток самоврядування. Це відкрило шлях для утворення самодіяльних організацій, так званих “неформальних” об’єднань, які владою протиставлялися офіційним – КПРС, комсомолу, профспілкам. Керівники обласної партійної організації виявилися не готовими до цього і зосередили свої зусилля на протидії самодіяльному громадському руху. 9 лютого 1988 р. відділ пропаганди й агітації обкому Компартії України звернувся до бюро обкому партії з довідкою “Про подолання негативних тенденцій у діяльності деяких самодіяльних організацій”, в якій йшлося про проникнення до самодіяльних клубів “различных антиобщественных элементов, стоящих на явно враждебных советскому строю позициях”. Була прийнята спеціальна постанова бюро обкому “Про заходи з протидії негативним тенденціям у діяльності самодіяльних громадських організацій”. Йшлося, зокрема, про клуб шанувальників кіно “Восхождение”, громадсько-філософський клуб “Січ”, групу “Вахта мира”, об’єднання “За экологическую перестройку” в Запоріжжі, групи “За установление доверия между Востоком и Западом” і “Союз содействия перестройке” у Мелітополі, інші

⁵⁰ ДАЗО. – Ф.П.102. – Оп. 30. – Спр.426. – Арк. 17-19.

самодіяльні організації. Для боротьби з ними відділ пропаганди й агітації пропонував залучити не лише партійний і комсомольський актив, але й правоохоронні органи. Вказувалося на необхідність контролювати копіювальну техніку в установах, на підприємствах і навчальних закладах, яку “неформали” могли використати для виготовлення листівок і “самвидавської” літератури. Обком націлював радянські органи при реєстрації самодіяльних громадських організацій і любительських об’єднань враховувати, чи відповідає їхня діяльність завданням зміцнення соціалізму⁵¹.

13 квітня 1989 р. бюро обкому КП України під керівництвом нового першого секретаря Г. П. Харченка прийняло постанову

Г. П. Харченко

“Про додаткові заходи зі всебічного зміцнення дисципліни, порядку й організованості”⁵², яка передбачала “Пресекають любые попытки создавать оппозиционные КПСС политические структуры”. Постанова, що мала гриф “Надсекретно”, передбачала використання в боротьбі з незгодними міліцією, прокуратури, суду. Про КДБ не говорилося: ця служба одержувала конкретні вказівки по своїй лінії.

Ці документи свідчать, що запорізька партноменклатура була досить упертою і навіть агресивною у своєму прагненні “не поступатися принципами”. Вона відмовлялася сприймати будь-які зміни в житті, які обмежували її всевладдя і відкривали шлях до демократизації суспільства. Своїм консерватизмом, заскорузлістю, нездатністю реагувати на запити часу запорізький партапарат виділявся на фоні аналогічних структур з інших областей України. Ця обставина не залишилася непоміченою і в Москві. 5 серпня 1989 р. центральний орган ЦК КПРС газета “Правда” опублікувала статтю спецора

⁵¹ ДАЗО. – Ф. П.102. – Оп. 38. – Спр. 122. – Арк. 3-6; Спр. 122. – Арк. 20-23; Спр. 299. – Арк. 1, 3-6.

⁵² ДАЗО. – Ф. П.102. – Оп. 38. – Спр. 319. – Арк.1-3

Н. Миронова “Ностальгія по застою?” з підзаголовком “Заметки с одного партийного актива”. Розповідалося про обласні збори партактиву, що відбулися в Запоріжжі в липні 1989 р. Виступи учасників активу були переповнені панічним страхом перед змінами, неприйняттям будь-якої критики з боку опонентів. Схоже, що партапарат, вигодуваний на щедрих харчах у тепличних умовах тоталітарного суспільства, був абсолютно не готовий до відкритої політичної боротьби в рамках демократичних процедур. На цих зборах прозвучала пряма критика курсу на “перебудову” і навіть заклик “підправити” самого М. Горбачова.

Раніше, до “перебудови”, після критичних виступів у газеті “Правда” обов’язково з’являлися “самокритичні” виступи керівників, які обіцяли “виправити недоліки”. На цей раз все було інакше. Запорізькі верхи по-своєму скористалися паростками демократії, які принесла “перебудова”. Партапарат просто не зреагував на статтю в “Правді” й оголосив наведені в ній оцінки особистою точкою зору кореспондента. Консервативні тенденції в партапараті посилювалися.

Як відомо, на цей час М. Всеволожського, який керував областю багато років, вже не було в області. Замість нього з Києва привезли завідувача відділу хімічної промисловості ЦК КП України Анатолія Сазонова. “Хімік” не знайшов спільної мови з місцевою партійно-радянською елітою і його невдовзі відкликали. Після А. Сазонова “першим” став “свій” – Г. П. Харченко, якого вважали партійним консерватором. Кажуть, що його запорізькі обкомівці буквально внесли на руках у кабінет “першого”. Але ці перестановки ніяк не покращили ситуацію в області.

Про небажання відповідати на виклики часу свідчить реакція запорізького парткерівництва на появу Народного руху України. Із змісту архівних матеріалів можна зробити висновок, що ініціативні групи зі створення Руху в області опинилися в полі зору обкому і підпорядкованих партії силових структур вже з перших днів їх існування. В обкомі партії докладно знали склад цих груп, їхні плани, володіли інформацією про дискусії, що велися в них. З тривогою чекали там Установчого з’їзду Руху, а коли 19 вересня 1989 р. він відбувся, позачергове засідання бюро обкому партії прийняло постанову за підписом секретаря О. К. Воробйова “Про плани практичних заходів обкому КП України у зв’язку з проведенням Установчого з’їзду НРУ”⁵³. Бюро ухвалило “активно использовать все формы и методы политической

⁵³ ДАЗО. – Ф.П.102. – Оп.38. – Спр.280. – Арк.1-9.

борьбы” з Рухом. Було затверджено план практичних заходів обкому партії у зв’язку з проведенням Установчого з’їзду Руху. Він передбачав розгортання антирухівської кампанії в обласних засобах масової інформації. Редакціям газет, радіо і телебачення надіслали відповідні вказівки. Партійні і радянські органи також одержали обов’язкові директиви провести мітинги, збори і сходи громадян під гаслом: “За интернациональное братство, дружбу народов СССР, за ускорение перестройки”, а правоохоронним органам було наказано “Активизировать работу по применению действующего законодательства к экстремистским и антисоциалистическим элементам”. На місця відправили орієнтовку “О первоочередных мерах партийных комитетов в связи с учредительным съездом “Народного Руху України за перебудову”, в якій партійний актив інформувався про участь запорізьких делегатів у з’їзді, про обрання на “несанкціонованих зборах” керівництва регіонального відділення Руху на чолі з кореспондентом газети “Запорізька правда” Ю. Василенком (голова) і пенсіонером В. Перепадею (заступник).

До останніх днів існування СРСР Запорізька обласна парторганізація КП України прагнула зберегти свій всеосяжний контроль над суспільством. При цьому, її тактика зазнавала певної еволюції, хоча стратегія залишалася незмінною. Зокрема, це продемонстрував Перший республіканський з’їзд солдатських матерів України, який відбувся 8-9 вересня 1990 р. в Запоріжжі. Хоча з’їзд пройшов у великому залі обкому партії (що свідчило про намір обкому провести його під своїм повним контролем), деякі делегати виступили з відверто антикомуністичними промовами, а один з них назвав Леніна “ідолом зла”. В інформації в ЦК КП України секретар обкому О. О. Причкін визнав, що більшість делегатів погодилася з цим “шквалом оплесків”. У цей час у залі знаходилося декілька народних депутатів СРСР і УРСР – членів КПРС, у тому числі перший секретар обкому партії Г. П. Харченко. Але партапарату так і не вдалося повести з’їзд по запланованому річищу, звести всі проблеми армії до несумлінного ставлення деяких офіцерів до своїх службових обов’язків. На з’їзді звучали гасла “Не бути союзному договору!”, заклики до створення національної армії й повернення синів, що служили за межами України, на батьківщину⁵⁴.

З великою тривогою спостерігало обласне парткерівництво за проникненням демократичних настроїв у студентське серед-

⁵⁴ ДАЗО. – Ф.П. 102. – Оп. 38. – Спр.328. – Арк. 25-28.

овище. Воно зустрічало в багнеті будь-які спроби реформувати викладання суспільних наук у закладах вищої освіти, які традиційно забезпечували комуністичне виховання (фактично, зомбування) студентів. Коли міністр охорони здоров'я УРСР Ю. Спіженко у грудні 1990 р. у листі до ректорів медичних інститутів запропонував наблизити викладання суспільних наук до фаху медицини і деполітизувати його, це викликало гостру реакцію Запорізького обкому партії. На адресу секретаря ЦК КП України В. Є. Остроушенка секретар Запорізького обкому, колишній викладач історії КПРС Запорізького машинобудівного інституту В. Понеділко направив звернення, в якому висловлювався проти пропозиції міністра:

“Запорізький обком підтримує протест парткому, ректорату, викладачів суспільних наук Запорізького медичного інституту проти таких поспішних, непродуманих і необґрунтованих рекомендацій, здійснених Міністерством охорони здоров'я УРСР”⁵⁵.

“Перебудова” в Україні супроводжувалася національним відродженням, посиленням інтересу до історичного минулого народу, його мови і культури. Компартія України, прагнучи взяти під контроль ці процеси, ініціювала у жовтні 1989 р. прийняття Верховною Радою Закону “Про мови в Українській РСР”. Цим документом закріплювався державний статус української мови та гарантувалася рівноправність мов усіх народів, що проживали на теренах України. Слід зазначити, що обком партії відреагував на цей Закон досить швидко. Напевне, проявилася усталена політична традиція, коли апаратчики нижчих щаблів без обговорення приймали до виконання рішення партійних верхів. 13 березня завідувач ідеологічного відділу обкому партії Є. Карташов підписав інформаційного листа секретарям міськкомів, райкомів компартії України стосовно звітно-виборчої конференції обласної організації Товариства україн-

Є. Г. Карташов

⁵⁵ ДАЗО.-Ф.П.102. – Оп.38. – Спр.328. – Арк. 34-35.

ської мови ім. Т. Г. Шевченка⁵⁶. Характерно, що цей документ був написаний українською мовою. У ньому в цілому позитивно оцінювалася діяльність Товариства. Зі свого боку, ідеологічний відділ звертав увагу парткомів, місцевих рад на необхідність прийняття практичних кроків для впровадження в усі сфери життя Закону про мови:

“Необхідно уже зараз, не випускаючи ініціативу з рук, зайнятися зміною вивісок офіційних назв підприємств, установ і організацій, населених пунктів, вулиць, майданів, річок і т.п. Особливу увагу слід звернути на послідовне впровадження української мови в дошкільних установах, загальноосвітніх школах, професійно-технічних училищах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах....”.

Але наступні події продемонстрували, що ці рекомендації не підтвердилися конкретними діями.

У другій половині 80-х рр. в умовах політичної лібералізації в українському суспільстві знову посилювався інтерес до козацького минулого. Партійні керівники області не могли зігнорувати ці настрої і примусити мовчати їх носіїв, як це вони робили ще недавно, під час перепрофілювання музею історії Запорозького козацтва. Тепер комуністична партноменклатура спробувала взяти під контроль рух за національне відродження і надати йому власного забарвлення. Особливо яскраво фарисейство апарату виявилось під час святкування 500-річчя виникнення Запорозького козацтва. За ініціативою обкому партії рішенням сесії обласної ради був затверджений комплекс науково-дослідних і культурно-освітніх заходів, присвячених цьому ювілею. Обіцяли навіть відновити музей історії козацтва. Але надати цьому масовому святу радянського характеру не вдалося. Ювілей пройшов під гаслами національно-демократичних сил. Це викликало приступ злоби партноменклатури, що особливо яскраво відбилася на сторінках місцевих партійних газет.

У контексті спроб взяти під контроль національне відродження за ініціативою Міністерства культури УРСР і виконкому обласної ради 6-9 липня 1991 р. у Запоріжжі проводився Всеукраїнський фестиваль народного мистецтва “Хортиця”. Інформацію в ЦК КП України про цей фестиваль підписав новий перший секретар обкому В. Малев⁵⁷. Він констатував, що “политические задачи

⁵⁶ ДАЗО. – Ф. П. 102. – Оп. 38. – Спр. 333. Арк. 6-7.

⁵⁷ ДАЗО. – Ф. П. 102. – Оп. 38. – Спр. 412. – Арк. 9-12

мероприяття решені”. В інформації йдеться про методи, якими це досягалось. Зокрема, вказувалося на високий “уровень организационной подготовки фестиваля”, який виключав участь у його проведенні національно-патріотичних сил. Зверталася увага й на явно інспіровану владою історію зі спробою освячення віруючими автокефальної церкви місця колишньої козацької церкви. “Превентивними методами, – зазначається в інформації, – эта попытка была блокирована”.

V. I. Малев

Важливу для розуміння тогочасних подій інформацію містять партійні документи, що стосуються політичної боротьби в області напередодні і в ході виборів народних депутатів СРСР і УРСР, а також виборів до місцевих рад. Так, у листі до ЦК КП України про підготовку до проведення виборів народних депутатів і місцевих рад у березні 1990 р. другий секретар обкому О. Причкін інформував Київ, що представники неформальних організацій не одержали підтримки в трудових колективах (парткоми ще контролювали всі підприємства і установи), і в той же час скаржився на Товариство української мови ім. Т. Шевченка, яке за декілька годин висунуло в обласну і міську ради 43 кандидати. Це була несподіванка для обкому, який виявився не спроможним взяти під свій контроль цю чи не єдину в місті зареєстровану громадську організацію. О. Причкін дає стандартну для запорізького партійного працівника характеристику демократичного блоку, як деструктивного і екстремістського, констатує керівний вплив на його діяльність головного проводу Руху в Києві і міжрегіональної депутатської групи в Москві⁵⁸.

Питання про підготовку до виборів бюро обкому партії розглядало 15 серпня і 30 жовтня 1989 р. А 27 квітня 1990 р. у довідці відділу організаційно-партійної роботи (завідувач А. Наталенко) та ідеологічного відділу обкому партії (завідувач Ю. Сушко) підбивалися підсумки виборів і було зроблено висновок, що блок неформальних об'єднань у виборчій кампанії своєї мети не досяг, хоча в окремих радах (обласній, Запорізькій, Мелітополь-

⁵⁸ ДАЗО. – Ф. П. 102. – Оп. 38. – Спр. 328. – Арк. 4-11.

ській, Енергодарській міських, Ленінській районній) їм вдалося сформувати опозиційні групи по 15-20 депутатів⁵⁹.

Підтвердженням того, що запорізька партноменклатура вперто і до кінця стояла на позиціях збереження Радянського Союзу, є план організаційно-політичних заходів обкому партії з проведення референдуму щодо збереження СРСР, затверджений першим секретарем обкому В. Малєвим 12 лютого 1991 р. Цей план передбачав розгортання широкої пропагандистської кампанії з метою переконати населення в економічних, політичних і соціальних перевагах для народу збереження СРСР і необхідності нового союзного договору⁶⁰. Змушені у 1991 р. очолити святкування річниці прийняття Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України, працівники обкому прагнули надати святкуванню цієї дати “інтернаціонально-патріотичного звучання”. Назвавши дату ухвалення Декларації “Днем незалежності України”, вони спрямовували своїх підлеглих на активну “пропаганду ідей побудови оновленої Союзної держави”. Суспільству пропонувався сурогат незалежності і це пояснювалося загальнонародними інтересами⁶¹.

Саме Запоріжжя стало організаційним (і навіть ідейним!) центром малозрозумілої ініціативи зі створення об'єднання за участю секретарів міськкомів партії з усієї України під назвою “Братство”. Було проведено дві наради, причому остання – напередодні заколоту ДКНС. Один із учасників цієї наради так характеризував наміри її учасників: “... Принимає активное участие в обретении суверенитета, в защиту людей труда, в достижении национального согласия”⁶². Ці слова – типові витвори компартійного “новоязу” – приховують, а не розкривають справжні наміри “братчиків”. Навіть серед працівників апарату ЦК КПУ, яких важко було запідозрити в демократизмі і прагненні до реального суверенітету України, цю ініціативу сприйняли як спробу створити паралельну партію з темними намірами. Якими були справжні плани компартійного “Братства”, напевне, знають його запорізькі учасники й організатори наради. Але вони мовчать.

Наведені в монографії факти дають досить масштабну, хоча й неповну картину ставлення владних структур до демократичного руху, що розгортався в Запорізькому краї. Партія, як відомо, спиралася на широкорозгалужену систему державних і право-

⁵⁹ ДАЗО. – Ф. П. 102. – Оп. 38. – Спр. 279. – Арк. 21-25.

⁶⁰ ДАЗО. – Ф. П. 102. – Оп. 38. – Спр. 416. – Арк. 2

⁶¹ ДАЗО. – Ф. П. 102. – Оп. 38. – Спр. 416. – Арк. 18.

⁶² Олейник Б. “...И увидел я другого зверя”, или два года в Кремле. – Запорожье, 1992. – С. 35.

охоронних органів. Тому цю картину можна було б доповнити матеріалами місцевих засобів масової інформації, що перебували під повним контролем партійних комітетів, зокрема замовними статтями в місцевих газетах і такими ж виступами на радіо і телебаченні, автори яких відповідно до волі парткерівництва паплюжили перші паростки демократії в регіоні. Було б цікаво дізнатися, наприклад, за чий наказом і хто проводив “виховні бесіди” з активістами демократичного руху і погрожував їм та членам їхніх сімей, хто фабрикував чутки про підготовку рухівцями погромів і організовував політичні провокації в регіоні, хто публікував образливі і брехливі листівки без вихідних даних, спрямовані проти демократів, тощо.

До певної міри дефіцит такої інформації компенсує врятована від знищення колекція секретних документів Запорізького обкому КП України. Як говорилося вище, ця колекція зберігалася в особистому архіві К. Лямцева і передана для опублікування автору. З переліком документів цієї колекції читач може ознайомитися на останніх сторінках книги.

Про ці документи вже повідомлялося в пресі. Зокрема, про них писав П. Ковальов у газеті “Запорізька Січ” від 11 вересня 1991 р. в публікації “За 99 днів до перевороту, або Для кого замовлялися наручники?”. У статті йшлося про розпорядження секретаря обкому партії В. Понеділка секретарям райкомів і парткомів великих підприємств області зібрати інформацію про новостворені громадські організації і рухи, а також про діяльність їх лідерів й активістів. Розпорядження завуальоване під укладання так званої “Політичної карти Запорізької області”. Виконавці, що працювали над реалізацією цього розпорядження, мали відповісти на “орієнтовний перелік питань”, серед яких були також питання про керівників, лідерів партій та рухів із вказівкою місця роботи, освіти, ділових якостей; основні напрямки діяльності та їх ефективність; найближчі плани і тактичні цілі; характер і структури вертикальних зв’язків з обласними і республіканськими організаціями; практика взаємодії і нейтралізації впливу їх діяльності парткомітетами. Матеріали статті свідчать, що виконавці в районах – секретарі місцевих партійних комітетів – діяли досить оперативно і “досьє” (так назвав цей витвір журналіст. – Авт.) стало швидко наповнюватися. Автор статті робить висновок, що матеріали “Політичної карти Запорізької області” могли бути використані при розгортанні репресій проти прибічників демократичного вибору у випадку, коли б заколотники з ДКНС

перемогли. Демократи були впевнені, що готувалася загальноукраїнська каральна акція, спрямована проти противників комуністичного режиму. Напевне, вона координувалася з Києва, безпосередньо з ЦК КП України. На цю думку наштовхував той факт, що подібні “Політичні карти” готувалися і в інших областях України. Зокрема, серед підготовлених для знищення і в останній момент врятованих у Запорізькому обкомі партійних документів, виявилася надрукована Київським обкомом КП України на 18 сторінках і датована 28 березня 1991 р. “Політична карта Київської області”, яка, напевне, використовувалася запорізькими партапаратчиками як зразок. З історії учасники демократичного руху знали, якими методами КПРС розправлялася з інакомисленням у минулому. Інформація про криваві репресії проти опонентів і противників комуністів, у тому числі друкована, у цей час була загальнодоступною, й оприлюднений після провалу заколоту факт роботи над “Політичною картою Запорізької області” підтверджував найгірші їх побоювання. Зокрема, один із зарахованих до особливо неблагонадійних – вчитель історії Чернігівської СШ № 2 І. А. Овчаренко в розмові з автором статті висловив свою точку зору так:

«Зміст цього документу не залишає ніяких сумнівів у тому, що переворот 19 серпня є прямою справою партії, у підготовці якого брали участь усі ланки партійної бюрократії – від ЦК до райкомів.

Підготовка йшла ретельна, продумувалося все до подробиць аж до першої хвилі репресій, під “очисний” смерч якої повинні були потрапити всі інакомислячі. У тому числі і я був удостоєний “високої” честі. Як історик, можу з упевненістю сказати, що нам готувався кривавий банкет 1937-1938 років під звуки і спів “Інтернаціоналу»⁶³.

О. Ф. Білоусенко – на той час депутат Верховної Ради України і заступник голови Запорізького облвиконкому у своїх споминах погоджується, що репресії були цілком ймовірними, хоча й не такими кривавими, як це було у 30-ті роки:

«Якби заколот переміг, до певної частини “самостійників” були б вжиті якісь заходи впливу, але вони були б відмінні від тих, які використовували Берія, Єжов та Ягода»⁶⁴.

⁶³ Запорізька Січ. – 1991. – 11 вересня.

⁶⁴ Білоусенко О. Ф. Сучасні роздуми, оцінки, погляди і висновки з приводу подій в Україні 1980-х – 1991 рр. // Архів автора.

Інший відомий в області керівник П. М. Ванат, який в роки «перебудови» був першим секретарем Запорізького міськкому партії, а напередодні розпаду СРСР займав посаду заступника голови облвиконкому, у відповідь на наше твердження, що ідея “Політичної карти Запорізької області” демократами була сприйнята, “як спроба виробити досє”, відповів:

«Вони правильно сприйняли, хоча такого підтексту не було»⁶⁵.

Звичайно, ініціатори і виконавці ідеї “Політичної карти Запорізької області” не погоджувалися з цією точкою зору.

Після заборони діяльності КПРС перелякані партапаратчики переконували громадськість, що нічого вартого осуду не робили. Зокрема, старший консультант Чернігівського райкому партії В. Іващенко, який готував інформацію про громадсько-політичні організації і рухи в Чернігівському районі, у розмові з П. Ковальовим наполягав на тому, що нічого незвичайного в цій ідеї не було і “це робилося для того, щоб знати сильні і слабкі місця політичних противників. Ця практика існує в багатьох країнах”⁶⁶. Подібним чином висловлювалися й інші колишні партпрацівники різних рівнів, у тому числі й обкомівського. З їх висловлюваннями можна було б погодитися, коли б, “як і у багатьох країнах”, компартія Радянського Союзу не мала ніякого особливого статусу в суспільстві, не спиралася у своїй роботі на Комітет держбезпеки з його численними штатними працівниками і позаштатними інформаторами, що діяли в усіх колективах і громадських організаціях, на міліцію, прокуратуру, радянський і господарський апарат, комсомол, профспілки і т.д. До речі, саме з допомогою всіх цих структур готувалися секретні “досє” на опозиціонерів. Звичайно, цей очевидний для кожного жителя Запорізької області факт ретельно маскувався. Інформації районних

П. М. Ванат

⁶⁵ Інтерв'ю П.М. Ваната стосовно партійної і радянської діяльності наприкінці 80-х – початку 90-х років // Архів автора.

⁶⁶ Запорізька Січ. – 1991. – 11 вересня.

Сторінка

Сторінка Вісника
 Республіки Закарпаття
 З'явився в перше число
 востанньому числі
 місяця. Це означає
 його вихід на
 світ.

В зв'язі з зміною законодавчої установи
 місцею компетенції на виконання демократичних завдань
державних адміністрацій і республіки
 (в області а іншого району а іншої області України
визначено функції присяжних суддів
за організаційний роз'яснювальний і інший видом
роботи передбаченої для національних суддів
з визначеною кількістю за кожним районом а областю України;

Сторінка продовжує виступати в об'єднанні
на рівні країни з наміром і розумом
створити в кожному районі а області України
в виді окремих державних адміністрацій
і республік з визначеною кількістю
і назначеною до роботи з національних суддів
з визначеною кількістю за кожним районом а областю України;

Сторінка продовжує виконувати функції
присяжних суддів з визначеною кількістю
за кожним районом а областю України;

Сторінка продовжує виконувати функції
присяжних суддів з визначеною кількістю
за кожним районом а областю України;

Сторінка продовжує виконувати функції
присяжних суддів з визначеною кількістю
за кожним районом а областю України;

З визначеною кількістю за кожним районом а областю України;

1. Прийняти за основу з визначеною кількістю за кожним районом а областю України;

2. Прийняти за основу з визначеною кількістю за кожним районом а областю України;

3. Прийняти за основу з визначеною кількістю за кожним районом а областю України;

4. Прийняти за основу з визначеною кількістю за кожним районом а областю України;

5. Прийняти за основу з визначеною кількістю за кожним районом а областю України;

6. Прийняти за основу з визначеною кількістю за кожним районом а областю України;

7. Прийняти за основу з визначеною кількістю за кожним районом а областю України;

8. Прийняти за основу з визначеною кількістю за кожним районом а областю України;

① сторінка 46 - 400

партапаратників в обком, як правило, не містять посилання на джерела, на підставі яких вони були складені. Цитований вище В. Іващенко у відповідь на запитання П. Ковальова назвав цими джерелами “власні спостереження і контакти”⁶⁷. Судячи із змісту статті, така відповідь не переконала журналіста. Не могла вона переконати і її читачів.

Колекція цих документів починається секретним листом-директивою від 13 травня 1991 р. секретарям райкомів і міськкомів партії, підписаним секретарем Запорізького обкому В. Понеділком. У цьому листі пропонувалося за досить короткий термін – протягом двох тижнів, до 1 червня 1991 р. – подати до обкому партії інформацію про наявність і діяльність нових громадсько-політичних об'єднань і практику роботи з ними парткомів. Характерно, що з метою збереження суворої конфіденційності цей лист (його текст наводиться шижче) пропонувалося повернути в обком разом з інформацією відповідного парткому про діяльність неформалів⁶⁸.

№ 59/01* 13.05.1991 г.

Секретно

Секретарю райкома, горкома
Компартии Украины, ведающему
вопросами идеологии, заместителю
секретаря парткома по идеологии

В связи с проведением заседания идеологической комиссии по вопросу о тенденциях развития общественно-политических организаций и движений в области, идеологический отдел обкома партии планирует подготовить для партийных комитетов «Политическую карту Запорожской области».

С этой целью просим представить в обком партии краткие сведения о наличии и деятельности в вашем районе (городе, на предприятии) вновь созданных общественно-политических партий и движений, а также практике работы с ними партийных комитетов.

Срок предоставления информации 1 июня т. г. Примерный перечень вопросов прилагается.

⁶⁷ Запорізька Січ. – 1991. – 11 вересня.

⁶⁸ Лист секретаря Запорізького обкому КПУ В.І. Понеділка до секретарів райкомів та міськкомів про подання матеріалів для складання “Політичної карти Запорізької області” // Архів автора.

Письмо подлжит возврату вместе с информацией.

Секретарь обкома

Компартии Украины В. Понедилко

Інформації секретарів міськкомів, райкомів і окремих підприємств обком партії одержав у травні-червні 1991 р. За обсягом і змістом вони різні. Так, секретарі Михайлівського райкому – В. Чумак, Мелітопольського райкому – М. Гранкін, Бердянського райкому – В. Тиминюк, Приморського райкому – М. Гладков, заступник секретаря парткому заводу “Дніпроспецсталь” – В. Воробйов і секретар парткому заводу “Радіоприлад” В. Нікітін лаконічними записками повідомили обкомівське начальство, що нових громадсько-політичних об’єднань на довірених їм територіях і в колективах немає, або даних про їх наявність вони не мають. Напевне, ці парткерівники поставилися до завдання обкому формально, або виходили з якихось інших міркувань. Та більшість відповіли по суті, навівши конкретний матеріал, назви новостворених об’єднань, місця зустрічей з прихильниками, кількість членів, керівників і активістів. При цьому, вони використовували різноманітні джерела інформації, зокрема, широко розгалужену мережу інформаторів КДБ. Щоправда, це вони визнавали неохоче. Лише інформація ідеологічного відділу Заводського райкому Компартії України стосовно нових політичних течій закінчувалася словами, які висвітлювали істину: “Информация составлена на основании материалов партийных комитетов и данных госбезопасности района”⁶⁹. Про “списки наиболее рьяных противников советской власти, которые действительно были составлены службами КГБ” і якими користувалися у своїй повсякденній роботі працівники партапарату пише і колишній завідувач загального відділу обкому партії В. Пихаленко. “Предвидя возможные непредсказуемые последствия, я всю эту документацию сжег”⁷⁰, – похваляється колишній партфункціонер. Але, як виявилось, не все йому вдалося спалити...

Якщо порівнювати інформації з місць, то виявиться, що найбільш насичені фактами були листи з районних комітетів обласного центру, з Мелітопольського, Токмацького і Бердянського міськкомів, а також з Василівського, Пологівського, Чернігівського і деяких інших райкомів. У результаті обком партії

⁶⁹ Інформація Заводського райкому КПУ м. Запоріжжя на лист обкому з приводу підготовки “Політичної карти Запорізької області” // Архів автора.

⁷⁰ Откровения серого кардинала // Истеблишмент. – 2008. – 24-30 июля.

одержав унікальну інформацію про нові громадсько-політичні об'єднання області та їхніх лідерів. Вона міститься в 29 документах. На підставі цієї інформації обком партії приступив до підготовки “Політичної карти Запорізької області”. Робота велася ретельно, про що свідчать помітки на полях одержаних інформацій, зроблені обкомівськими працівниками. Робилися узагальнюючі підрахунки кількості організацій і об'єднань в області, чисельності їх членів, характеристики методів роботи і суспільного впливу. Закінчити цю роботу, судячи з усього, в обкомі змогли лише наприкінці липня – на початку серпня 1991 р. Але виявити кінцевий, оформлений за усіма правилами партійної бюрократії документ нам не вдалося. Напевне, його не встигли закінчити. Лише фрагменти цього документу, написані від руки, збереглися серед урятованих від знищення обкомівських паперів і опубліковані нами⁷¹.

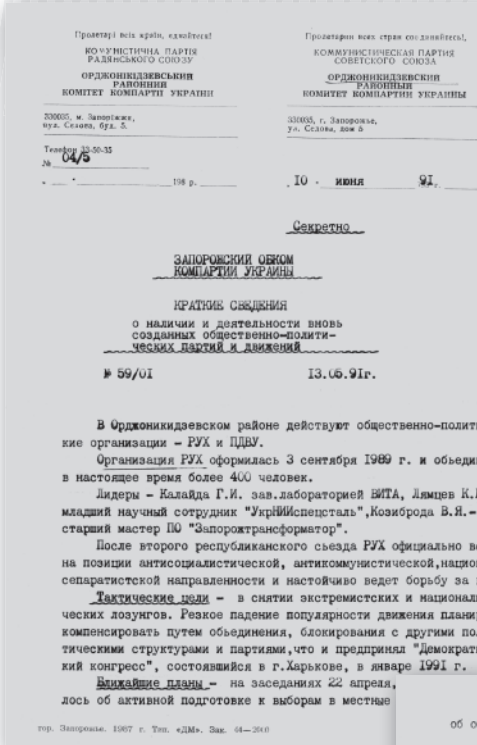
Ми не ставимо своїм завданням провести детальний аналіз змісту приречених на знищення, але врятованих демократами партійних матеріалів. Це завдання для майбутнього. Наведемо лише декілька фрагментів з цих матеріалів, які характеризують весь їх масив. Перший – з інформації секретаря Комунарського райкому КП України А. Озерова:

“Почти год обязанности директора средней школы № 23 исполняет Секиринский Дмитрий, депутат областного Совета народных депутатов, председатель городского отделения социал-демократической партии. За последние годы взгляды несколько раз менялись, был сторонником Руха. Отрицательно относится к общественным организациям в школе, в результате чего в прошедшем учебном году они практически прекратили свое существование. Парторганизацию в школе не замечает. Есть предположение, что это делается сознательно до утверждения его директором. Это утверждение райком партии настаивает, однако, городской отдел народного образования и лично т. Фролов Н. А. склонны к этому назначению”⁷².

Наступний фрагмент – характеристика активістки Партії демократичного відродження України В. А. Коби:

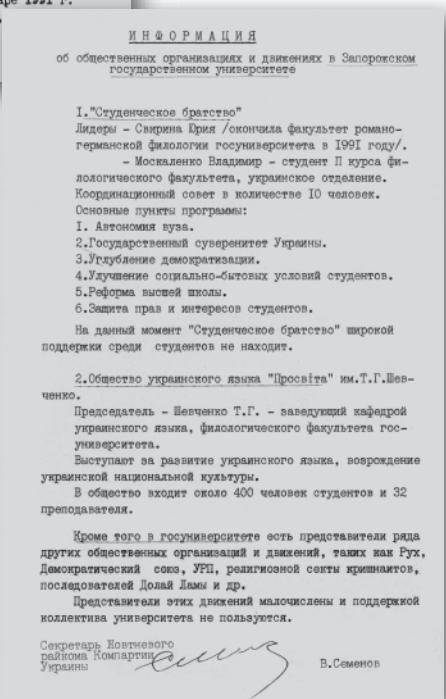
⁷¹ Див.: Турченко Ф.Г. Таємні документи Запорізького обкому КП України про політичну боротьбу в регіоні напередодні проголошення незалежності 1991 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XXI. – Запоріжжя, 2007. – С. 370-380.

⁷² Інформація Комунарського райкому КПУ м. Запоріжжя на лист обкому з приводу підготовки “Політичної карти Запорізької області” // Архів автора.

"Політична карта"
Запорізького
держуніверситету

"Політична карта"
Орджонікідзевського
району

«Работу в селе Великая Знаменка возглавляет Коба Валентина Артемовна, учитель русского языка и литературы, в настоящее время находится на пенсии по выслуге лет. Энергична, высокообразованна, хороший оратор. Может увлечь слушателей. Работая в школе, стремилась к лидерству в коллективе, но так как ей не удалось продвинуться по служебной лестнице, считает себя «жертвой» администрации школы, коммунистов».

Під листом стоїть підпис (російською мовою): «Секретарь райкома Компартии Украины Н. Бурка»⁷³.

Третій фрагмент – характеристика одного з лідерів Чернігівської районної організації Української республіканської партії В. М. Коваленка:

«...Владимир Николаевич Коваленко, мастер погрузчеа Стульневского спецкарьера (до 3.04.1991 г. работал в Черниговском районо инженером ЦХО) учится заочно в Запорожском государственном университете (укр. язык и литература), холост, награжден орденом Знак Почета (в период работы в торговом флоте в 70-х годах попал под бомбежку во время Арабо-Израильской войны,) проживает в п. Черниговка. Не обладает организаторскими способностями, склонен к употреблению спиртного, за что имеет приводы в милицию. Четко придерживается инструкции и уклоняется от контактов в местах проведения массовых мероприятий. Используется как подставное лицо. Легко попадает под чужое влияние»⁷⁴.

Таких фрагментів можна навести десятки. Вивчати їх – завдання окремого, спеціального дослідження. Констатуємо очевидне: ці матеріали переконливо свідчать, що діяльність новостворених партій і “неформальних” об’єднань перебувала під пильною увагою партійного апарату. Його представники зібрали значний масив інформації про ці організації і цим (о, іронія історії!), зробили велику послугу майбутнім дослідникам. Тому в наступних розділах, аналізуючи діяльність цих партій і організацій, ми досить часто будемо звертатися до цих документів. Але при цьому слід пам’ятати, що партапарат був безкінечно далекий від альтруїстичного прагнення зберегти для нащадків істину.

⁷³ Інформація Каменско-Дніпровсько району КПУ о наличии и деятельности в Каменско-Днепровском районе вновь созданных общественно-политических партий и движений // Архів автора.

⁷⁴ Інформація Чернігівського райкому КПУ на лист обкому з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області // Архів автора.

Немає сумніву, що ці документи передбачалося перетворити на знаряддя боротьби з незгодними. Тепер ясно, що молодій демократії в Запорізькій області протистояла величезна державна машина, яка мала багаторічний досвід боротьби з інакомисленням і опозицією. Учасники демократичного руху постійно перебували в зоні великого ризику.

Щоб завершити сюжет про “врятований архів”, зазначимо, що його зміст не вичерпується матеріалами до складання “Політичної карти Запорізької області”. Там виявлено, зокрема, листівки “неформальних” організацій, зокрема Руху, а також листівки і “контрпропагандистські” тексти без вихідних даних або підготовлені під контролем партапарату невідомими громадськості організаціями (наприклад, Групою молодих патріотів “Істина”).

Якщо на фронті політичної боротьби партноменклатура ще якось утримувала свої позиції, то в спробах зупинити економічне падіння, наростання негативних соціальних процесів, екологічну катастрофу, забезпечити населення продовольчими і промисловими товарами вона продемонструвала повну безпорадність, а то й злочинну байдужість. Це, зокрема, яскраво ілюструє лист Міністра охорони здоров’я УРСР А. Романенка від 8 червня 1988 р. до Запорізького обкому КП України стосовно стану повітряного середовища м. Запоріжжя і його впливу на здоров’я населення⁷⁵. У листі говориться про забрудненість довкілля міста, наводяться дані про показники захворюваності населення Запоріжжя, у тому числі дітей, у порівнянні з аналогічними показниками в інших регіонах країни. Зокрема, констатується зниження захисних сил організму, що може привести до генетичних змін у статевих клітинах. Це проявляється в збільшенні, зазначається в листі,

“самопроизвольных абортів и детей с врожденными пороками развития... Среднегодовая частота самопроизвольных абортів, регистрируемых в медучреждениях г. Запорожья, в 2,2 раза выше, а число детей с врожденными пороками развития в 1,6 раза больше, чем в относительно чистом городе (Симферополе)”.

Особливо виділявся “внесок” у забруднення міста комбінату “Запоріжсталь”, питома вага викидів якого становила 52 % від усіх викидів міста. Разом з тим констатовалося, що протягом останніх трьох п’ятирічок Міністерством чорної металургії СРСР не виділялися капітальні вкладення на будівництво при-

⁷⁵ ДАЗО. – Ф. П. 102. – Оп. 35. – Спр. 429. – Арк. 28-31.

родоохоронних об'єктів. Цей лист було призначено “Для службового користування”, і широкому загалу його жажливий зміст не був відомий.

Здавалося б, у такому екологічно забрудненому місті, як Запоріжжя – по суті, у зоні екологічного лиха – слід робити все для забезпечення населення високоякісними продуктами харчування. Але цього не відбувалося. Зокрема, у відповідях першого секретаря обкому КП України А. Сазонова на цілком конкретні, буденні запитання співробітників Науково-дослідного і конструкторсько-технологічного інституту сільгоспмашинобудування з приводу перебоїв у постачанні населення харчовими продуктами і зловживань працівників торгівлі, які прозвучали на його зустрічі з колективом 2 червня 1988 р., говорилося про об'єктивні причини продовольчих труднощів, необхідність участі в реалізації дефіцитів представників робітничого контролю, про необхідність нормування і т. ін.⁷⁶ Люди зрозуміли, що чекати кращого найближчим часом не слід. Через рік у довідці для бюро обкому КП України “Про хід здійснення заходів з наведення порядку в торгівлі і сфері обслуговування в частині усунення черг...” констатовалося:

“Особую тревогу вызывает низкая степень удовлетворения спроса населения на продукты животноводства..., из группы 21 бакалейных товаров, только по 6 заявка удовлетворена... Ухудшается снабжение морской и океанической рыбой... Обеспечение населения области непродовольственными товарами остается в текущем году неудовлетворительным».

Після багаторічної “боротьби за підвищення матеріального рівня життя трудящих”, бюро обкому влітку 1989 р. змушено було визнати: “Проблема ликвидации очередей из экономической становится все более политической”⁷⁷.

У ситуації, що склалася, необхідно було йти на рішучі кроки щодо реформування народного господарства. Повністю одержавлена економіка в нових умовах виявилася вкрай неефективною і нездатною реагувати на виклики часу, в тому числі забезпечити населення найнеобхіднішим. Життя вимагало переходу на ринкові відносини, відновлення приватної власності, створення конкурентного економічного середовища. Факти свідчать, що партапарат області досить швидко оволодів ринковою

⁷⁶ ДАЗО. – Ф. П. 102. – Оп. 35. – Спр. 417. – Арк. 80-82.

⁷⁷ ДАЗО. – Ф. П. 102. – Оп. 36. – Спр. 310. – Арк. 3-7.

риторикою, але в реальному житті ринкові механізми відкидав. У колективній свідомості партократії ринок обов'язково повинен був поєднуватися із централізованим началом, “керівною роллю комуністичної партії”. Існувала ілюзія, що такий симбіоз можна створити. Але ці спроби провалилися. Сьогодні викликають щире здивування спроби бюро обкому партії суто апаратними методами вплинути на економічне життя. Так, 22 листопада 1988 р. бюро прийняло постанову “Звіт комуніста, директора комбінату “Запоріжсталь” т. Сацького стосовно керівництва підприємством в умовах дії Закону про державне підприємство (об'єднання, самофінансування і самоокупності)”⁷⁸. У постанові констатувалося, що на комбінаті багато проблем з виробництвом і “мало используются преимущества экономических методов хозяйствования”. Слід було очікувати, що бюро покаже, як саме можна використати переваги економічних методів, наведе приклади цього. Але в постанові нічого про це не говорилося. Там ішлося про загальні речі, про які зазвичай говорилося на засіданнях бюро ще до “перебудови”. Справді, чи можна оцінити як орієнтацію на економічні методи, зокрема, такий пункт постанови:

«Потребовать от руководства комбината “Запорожсталь”, лично тов. Сацкого В.А. настойчивее работать над изучением, расстановкой и воспитанием кадров, трудовым обучением, профессиональной ориентацией школьников и учащихся профтехучилищ. Предъявлять высокий спрос к руководителям всех структурных подразделений комбината, специалистам, стилю их деятельности, учить их коллективным методам руководства, воспитывать потребность постоянно советоваться с людьми... Полнее использовать метод критики и самокритики, всемерно развивать критику снизу».

Важко сказати, чи вірили члени бюро обкому, більшість з яких не розумілися ні на ринковій економіці, ні на металургійному виробництві в те, що після їх одноголосного рішення справи на комбінаті зміняться на краще. Якщо й вірили, то це був самообман. Спроби використати ринкові механізми при збереженні командно-адміністративної системи не мали жодної перспективи. Звернення до ринкової термінології було своєрідним ритуалом, за яким приховувалося небажання і невміння як партійних керівників, так і господарників, працювати по-новому.

⁷⁸ ДАЗО. – Ф. П. 102. – Оп. 38. – Спр. 139.– Арк..1-4.

Економічна і соціально-політична система, яку до останніх днів свого існування прагнула зберегти компартійна номенклатура, була приречена. Питання полягало лише в тому, коли – раніше, чи трохи пізніше – ця система перестане існувати. Цього не могли не відчувати окремі представники владної еліти. Навіть у закостенілому партійно-радянському моноліті Запорізької області в другій половині 80-х років стали з'являтися тріщини. Тектонічні зрушення в суспільному житті викликали світоглядну еволюцію деяких керівників обласного й міського рівнів, які, відчуваючи неминучість змін, почали дистанціюватися від позиції консерваторів і пробували виробити ширший погляд на події в країні, місце в них комуністів. Ці спроби спричинили опір ортодоксальної більшості парткерівництва. Але інформації про тертя в партійних верхах області в документах того часу нам не вдалося виявити. В матеріалах Запорізького обкому КП України безроздільно панує офіційна партійна позиція. Схоже, свої думки і пропозиції незгодні не виносили на партійний загаль. Це були кулуарні розмови. Лише пізніше, коли настав час писати мемуари і давати інтерв'ю стосовно свого минулого, вони стали згадувати про конфлікти в середовищі партійно-радянської номенклатури.

Зокрема, цікаві факти містяться в опублікованих 2007 р. спогадах О. Ф. Білоусенка, який у своїй передвиборчій програмі на початку 1990 року першим пунктом поставив “добиватися переведення республіки на економічну самостійність та політичний суверенітет”. І хоча кандидат не вказував межі суверенітету України, це був виклик консервативній партноменклатурі. До того ж, він наважився балотуватися кандидатом у депутати Верховної Ради УРСР всупереч планам

О. Ф. Білоусенко

бюро обкому, зокрема, першого секретаря обкому Г. П. Харченка⁷⁹.

Зміст опублікованих спогадів істотно доповнюють матеріали інтерв'ю, яке дав О. Ф. Білоусенко автору цих рядків⁸⁰. У них, до речі, йдеться і про кулуарні розмови в номенклатурних колах області з приводу поточних подій і перспектив на майбутнє, характеризуються взаємини між різними представниками владної еліти області, дається оцінка демократичних процесів у партії та суспільстві. Зокрема, повертаючись до свого конфлікту з Г.П. Харченком, О.Ф. Білоусенко зазначає:

“Думаю, що мій приклад не можна віднести до категорії типових, але він говорить про початок тенденцій і радикальні зміни в позиціях значної частини партійної і радянської номенклатури.

Для підсилення тези пошлюсь на В.І. Воловика, у свій час завідувача відділом пропаганди і агітації обкому Компартії України, який, дізнавшись про мою напружену розмову з Г.П. Харченком, наступного дня, вранці запитав, яке я рішення щодо балотування до Верховної Ради УРСР прийняв. Почувши, що буду балотуватися, сказав мені: «Якби ти вчинив по-іншому, я б перестав тебе поважати».

На інтерв'ю погодився і генерал М. В. Тищенко, який упродовж 1985-1992 років був начальником УВС Запорізького облвиконкому. Відомо, що міліція нерідко використовувалася як важливий аргумент партії в боротьбі з опозицією. Тому вкрай необхідно було з “перших рук” з'ясувати, яке місце органи МВС посідали в цих подіях.

Виявляється, між міліцією, з одного боку, і партапаратом та КДБ, з іншого, виникали певні тертя, коли починали говорити про протидію акціям “неформалів”. Керівництво УВС області відчувало, що від міліції вимагають дій, які виходили за рамки її повноважень, і проявляли певну стриманість. М. В. Тищенко наводить декілька прикладів цього. Зокрема, він розповів, як відмовлявся брати участь у спільному проекті КДБ, обкому партії і облвиконкому, спрямованому на створення школи резерву міліції “Щит”, яку, судячи з усього, сподівалися використовувати для провокацій проти демократичного руху.

⁷⁹ Білоусенко О. Ф. Про час і про себе. – Запоріжжя: Дике поле, 2007. – С. 126 – 133.

⁸⁰ Білоусенко О. Ф. Сучасні роздуми, оцінки, погляди і висновки з приводу подій в Україні 1980-х – 1991 рр. // Архів автора.

Підполковник О. В. Поляк і генерал М. В. Тищенко

Тищенко М.В.:

– Якось до мене звернувся начальник УКДБ Д.С. Федосов з пропозицією створити школу резерву міліції «Щит». За його словами, у Заводському районі є хлопці, які б хотіли займатися спортом, готуватися до служби в радянській армії, а після демобілізації могли б поповнити лави міліції. Він же назвав і майбутнього керівника цієї школи – Олександра Панченка. Я, звичайно, в цьому проекті для органів внутрішніх справ нічого привабливого не відмітив і спробував відхреститися від нього. Тим більше, зважаючи на авторство пропозиції, я розумів, що, окрім зубного болю та сорому в майбутньому, нічого достойного з цього не буде. Через деякий час на підтримку Д.С. Федосова висловились і в облвиконкомі. Довелось ще раз пояснити позицію, яка зводилась до того, що ми маємо сталу систему комплектування кадрів і ніякої школи резерву нам не потрібно. Та наполегливість автора проекту посилювалась і я поїхав до Заводського РВВС, де в кабінеті начальника Єфіменка Р.О. зустрівся з Олександром Панченком і першим секретарем райкому комсомолу. В ході цієї зустрічі з'ясував, що

вони мають лише підвал, який обладнають під спортзал, а все інше хотіли б отримати від УВС. Я їм запропонував подивитись на складі, де ми зберігаємо до відповідного терміну непотріб, підібрати щось із меблів та відремонтувати. Вони відмовились, на тому й розійшлись. А через декілька днів я отримав проект рішення облвиконкому про створення школи резерву міліції «Щит». Доповідачем повинен бути Є.Г. Карташов, але перед початком засідання з'ясувалося, що він буде відсутнім, то ж доповідати довелося мені. Під час доповіді я ще наголосив, що ніякої школи резерву нам не потрібно, але рішення прийняли.

Минув якийсь час і я зустрів з Олександром Панченком. Він прийшов до мене на прийом явно з метою похизуватися своїми «успіхами». Якраз тоді він розповів про поїздки з хлопцями до Львова, де вони показували западенцям «як волю любити». Мені стало огидно від тієї зустрічі. Відбулося те, що я й передбачав, відмовляючись від тієї школи.

Що ж стосується використання міліції в припиненні тих чи інших дій, які не виходили за рамки законності (конфіскація газет і листівок, припинення пікетування, арешти неформалів тощо), то генерал називає ці дії проявом “самодіяльності”:

“Були керівники райкомів, виконкомів, чи партійні або радянські працівники нижчого рівня, які виходили на начальника райвідділу міліції, або навіть на дільничного і напряму давали їм завдання”⁸¹.

Важливий матеріал для роздумів дає інтерв'ю голови Запорізького обласного союзу промисловців і підприємців “Потенціал” П. М. Ваната, який в умовах “перебудови” працював першим секретарем Запорізького міськкому КП України. Його свідчення надзвичайно цікаві й стосуються багатьох граней суспільно-політичного життя в області наприкінці 80-х – початку 90-х років і реакції на них автора інтерв'ю. Зокрема, П. М. Ванат неодноразово згадує про приклади жорсткого диктату, що здійснювали партійні верхи по відношенню до членів партії, навіть до досить впливових. Так, 1998 р. він балотувався кандидатом у депутати до Верховної Ради СРСР, але під тиском Г. П. Харченка і другого секретаря обкому О. О. Причкіна змушений був зняти свою кандидатуру. П. М. Ванат свідчить:

⁸¹ Інтерв'ю генерала М.В.Тищенка про суспільно-політичну ситуацію в Запорізькій області напередодні проголошення незалежності України та ставлення до неї органів внутрішніх справ // Архів автора.

“Під час зборів на заводі «Комунар», де зібралося півтисячі людей, я, як і інші, виступав зі своєю програмою. Безперечно, відчував підтримку громади. В цей час О. Причкін стояв за кулісами і жестами нагадував – рішення обкому партії, рішення обкому партії....”⁸².

Інший приклад, про який говорив П.М. Ванат, пов’язаний з ідеєю зміни статусу Компартії України, перетворення її на самостійну політичну організацію, тісно пов’язану з КПРС. Як перший секретар міськкому партії і член бюро обкому КП України він на початку 1990 року звернувся до першого секретаря обкому Г. П. Харченка з пропозицією обговорити питання про надання Компартії України більшої самостійності. Цю пропозицію Г. П. Харченко відкинув і навіть пригрозив П. М. Ванату партійними санкціями.

Однак, думка про необхідність розширення повноважень КП України в контексті проголошення суверенітету УРСР стала поширюватися в середовищі комуністів. Навіть перший секретар ЦК С. І. Гуренко заявив, що “більш, як тримільйонна Компартія України не може лишатися на правах обласної організації КПРС, як це фактично склалося в минулі часи”. Але яких організаційних форм таке “розширення” повинно набути – уявлення не мали. Всі пам’ятали про заклик Леніна зберігати єдність партії, “як зіницю ока”, і в цьому контексті розглядали майбутні відносини між КПРС і КП України. Лише деякі закликали до реальних і негайних кроків щодо переходу від унітарного принципу побудови КПРС до федеративного чи навіть конфедеративного. Отже, йшлося про організаційно-політичну самостійність КП України і, відповідно, її повну відповідальність за долю України. До цього закликала, зокрема, група представників партапарату, секретарів парткомів, керівників районних рад, промислових і сільськогосподарських підприємств і представників творчої інтелігенції Західної України (так звана “відозва дев’яносто одного”, надрукована в органі Тернопільської обласної ради газети “Відродження”)⁸³. Своім шляхом, але, практично, до такого ж висновку прийшов і П. М. Ванат. Він підготував відповідну письмову пропозицію і вручив її першому секретарю КП України С. І. Гуренку для проголошення на з’їзді партії і наступного обговорення делегатами.

⁸² Інтерв’ю П.М. Ваната стосовно партійної і радянської діяльності наприкінці 80-х – початку 90-х років // Архів автора.

⁸³ Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох (державотворчий процес 1985-1999 рр.). – К., 2000. – С. 57.

У своєму інтерв'ю П. М. Ванат чітко сформулював мотиви, якими при цьому керувався:

“...Я не хотів руйнувати партію, але я хотів щось зробити для її врятування. І, думаю, могло б бути по-іншому. Приклад тому Китай”⁸⁴.

Але Гуренко відмовився озвучувати цю пропозицію члена ЦК і першого секретаря Запорізького міськкому партії. Ця обставина на тлі загального погіршення ситуації в Україні підштовхнула П. М. Ваната до його відмови від подальшої роботи в партпарті. У квітні 1991 р. П. М. Ванат перейшов на постійну роботу до виконкому Запорізької обласної ради, де обійняв посаду заступника голови з економічних питань. Місце першого секретаря міськкому партії посів перший секретар Заводського райкому КП України О. П. Бережний.

* * *

Спроби окремих партійних функціонерів регіону дистанціюватися від союзного керівництва і поставити питання про створення незалежної від Москви компартії, першими особами в ЦК КП України і в обкомі партії відкидалися без обговорення як небезпечна ересь. Нічого несподіваного в цьому не було. Підстави для такої реакції зумовлювалися особливостями радянського варіанту комунізму, про які автори зазначених пропозицій не мали уявлення.

В усіх союзних республіках, у тому числі й Україні, радянський комунізм по своїй суті був російським більшовизмом. Що це означало? На практиці це означало, що ідеологічний багаж КПРС не вичерпувався легендою про інтернаціональний комуністичний рай. Більше того, в СРСР ця легенда взагалі не була в основі комуністичної доктрини. Вона була лише привабливою обгорткою, розрахованою на легковірних “націоналів”. Під цією обгорткою ховалася суто російська серцевина, яка визначала суть цього багажу. Йдеться про російську великодержавницьку ідею.

Етнічний росіянин, життєвий і творчий шлях якого почався в Києві, філософ-емігрант Микола Бердяєв у книзі “Истоки и смысл русского коммунизма” у 30-ті роки ХХ століття відкрив тісний взаємозв’язок між російським комунізмом (більшовизмом) та ідеєю російської великодержавності. Бердяєв визначив чітку формулу:

⁸⁴ Інтерв'ю П.М. Ваната стосовно партійної і радянської діяльності наприкінці 80-х – початку 90-х років // Архів автора.

“Как это ни парадоксально звучит, но большевизм есть третье явление русской великодержавности, русского империализма, – первым явлением было московское царство, вторым явлением – петровская империя...”⁸⁵.

Отже, декларуючи свою вірність основам комуністичного вчення, запорізька партноменклатура – усвідомлювала вона це, чи ні – служила збереженню “російської великодержавності”.

В українській філософсько-політичній думці про російську великодержавницьку ідею (російський месіанізм) і її вплив на Україну писалося неодноразово. Зокрема, свого часу критичному розгляду цієї ідеї присвятив багато сторінок своєї творчості наш видатний земляк Дмитро Донцов. Так, у праці “Підстави нашої політики”, завершений ще в березні 1921 року, він писав:

“Можна з певністю сказати, що ...ідеологія російського комунізму, як і царизму, – це різні форми однієї й тої самої суті, одного і того самого з’явища загальнішого характеру, що не є нічим іншим, як воюючим із Заходом російським месіанством”⁸⁶.

Але надалі ми свідомо відмовляємося від посилання на українських дослідників, віддаючи перевагу в цьому дратівливому для частини населення нашого регіону питанню науковим висновкам і переконанням російських вчених. Врешті-решт науковці (якщо вони справді прагнуть до істини), незалежно від національності, вивчаючи певний об’єкт, роблять схожі висновки.

Ідея російської великодержавності сформувалася за декілька століть до виникнення більшовизму і глибоко закоренилася в російську національну свідомість. Її суттю є віра в месіанську роль Москви у світовій історії, яка перейшла до неї від Риму і Константинополя. Після ліквідації у 1917 р. царизму ця ідея була підхоплена російським більшовизмом і модернізована ними в політичному проекті Комуністичного Інтернаціоналу. Про нього той же Бердяєв говорив, що насправді він “єсть не Інтернаціонал, а русская национальная идея”. Разом з комунізмом російська великодержавна ідея, зазначає М. Бердяєв, прищеплювався всім, хто опинився у сфері впливу Росії, незалежно від національності і віри⁸⁷.

⁸⁵ Бердяєв Н. Истоки и смысл русского коммунизма (Репринт издания 1955 г.) – М., 1990. – С. 99.

⁸⁶ Донцов Д. Підстави нашої політики // Донцов Д. Твори. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів, 2001. – Т. 1. – С. 96.

⁸⁷ Бердяєв Н. Истоки и смысл русского коммунизма (Репринт издания 1955 г.) – М., 1990. – С. 118.

1986 р. Перед першотравневою демонстрацією. Зліва направо: Д.С.Федосов (начальник обласного управління КДБ), М.М.Всеволожський (1-й секретар обкому партії), П.М.Ванат (1-й секретар міськкому партії), О.Воробйов (секретар обкому партії), В.А.Яланський (голова міськвиконкому), Г.П.Харченко (2-й секретар обкому партії)

Більшовицький експеримент в Україні також був спрямований не тільки на комунізацію населення, а й на прилучення до російської ідеї. У цій частині він виявився досить успішним. Значна частина владної еліти України і населення, особливо південних і східних областей України, опинилися в полоні російської національної ідеї. А сприйнявши цю ідею, українець повинен був у тій чи іншій формі нехтувати власною національною ідеєю. Зовсім не випадково за рубежом про те, що в складі СРСР є Україна знали лише спеціалісти. Радянський Союз називали по-старому, по-дореволюційному – Росія. У глибині душі так вважав і пересічний номенклатурник, хоча “на людях” йому інколи доводилося говорити про СРСР, як про “союз рівноправних і суверенних республік”. Все прикривалося ідеєю інтернаціоналізму, розуміння якої було своєрідне. Колишній секретар міськкому П. М. Ванат констатував, що й після проголошення незалежності вся владна номенклатура області залишилася в полоні ідеологічної орієнтації на “інтернаціоналізм”:

“З огляду на те, що всі ми інтернаціоналісти, ми не могли порушити ті зв’язки (мається на увазі весь комплекс різноманітних зв’язків з Росією. – Авт.). Ми різні, але ми повинні бути разом. Це була загальна думка. Ніхто не міг сказати іншого”⁸⁸.

Цитуючи ці слова, знову згадуєш відкритий Дж. Оруеллом комуністичний принцип “двоємыслия”, або здатності “одночасно держатися двох протилежних переконань”. Прийшла незалежність, а усвідомлена, чи стихійна орієнтація на російську ідею в середовищі “нової-старої” влади, яка репрезентувала незалежну Україну, збереглася. Правда, мало хто відкрито говорив про російський месіанізм. Йшлося про інтернаціоналізм. Але в реальному житті це була орієнтація на Росію. В СРСР “інтернаціональний” означало “російський”, не більше і не менше”. Ці слова належать американському дослідникові Голодомору 1932-1933 років Дж. Мейсу, який став громадянином України, останні роки свого життя прожив серед її народу і добре вивчив особливості російсько-українських відносин⁸⁹. Представники комуністичної номенклатури області добре знали, що інтернаціоналіст просто зобов’язаний декларувати і ділом підтверджувати свої симпатії до Росії. Інакше він перетворюється в свою протилежність – націоналіста.

Та це тільки частина проблеми. Російська ідея домінувала не лише серед вишколеної у системі партосвіти номенклатури України (на відміну, наприклад, від Прибалтики, де вона ще не встигла глибоко укоренитися), а й у свідомості частини населення України, а в південно-східному регіоні – у більшості “пересічних жителів”.

Як пояснити її живучість в Україні? Відповідь можна почати з констатування того факту, що в радянські часи на вишкіл населення в дусі радянського/російського патріотизму була спрямована вся система освіти і виховання в Україні, що в результаті всього цього російська великодержавницька ідея, зокрема в Запорізькій області, одержала досить широку соціальну базу, яка не обмежувалася етнічними росіянами, а й охоплювала значну частину українців.

Особлива роль у пропаганді російської ідеї відводилася викладанню історії. Як вітчизняну, тобто “свою”, школярі всіх національностей Запорізької області (як і всієї України) вивчали

⁸⁸ Інтерв’ю П.М. Ваната стосовно партійної і радянської діяльності наприкінці 80-х – початку 90-х років // Архів автора.

⁸⁹ Масенко Л. (У)мовна (У)країна. – К., 2007. – С. 66; Мейс Дж. Післягноцидне середовище // День і вічність Джеймса Мейса. – К., 2005. – С. 156.

історію СРСР, яка за своїм змістом була історією Росії. Історію України (як і історію місцевих болгар, євреїв та інших національних меншин) в регіоні практично не знали. Невеличкий курс “Історія Української РСР” у школах викладався як факультатив, який, зазвичай, заміняли “важливішими” предметами. До того ж, минуле України в цьому курсі було спотворене до невпізнанності. Підручник складався так, щоб переконати школяра, що історичний процес на території України відбувався в руслі загальноросійської історії і що в цьому відношенні республіка не відрізняється від, наприклад, Тульської чи якоїсь іншої області Російської Федерації. Нав’язувалася фальшива думка, що українці багато століть тільки й думали про те, щоб об’єднатися з росіянами “у братерській сім’ї народів”. Постійно говорилося про Давню (Древню) Русь (цей термін все частіше стали використовувати для позначення Київської Русі) як “спільну колицку трьох братніх народів”, про “єдину давньоруську народність” і “єдину давньоруську мову”. Наприкінці 80-х – на початку 90-х років знову, як і в дореволюційні часи, пішла в хід легенда про “триєдину російську націю”, до складу якої нібито входять великороси, малороси і білоруси. Це означало, що українці взагалі ніколи не були окремою нацією із власною мовою і культурою. На підставі цих міфів формувалися нові: про “єдину історичну долю”, про “зближення” і “злиття” націй в СРСР, про “радянський народ, як нову історичну спільність людей” тощо. У 1990 р. у книзі “Как нам обустроить Россию” Олександр Солженіцин звернувся зі словом “К братьям украинцам и белорусам”, у якому заявив що є “вымышленной фальшью” твердження об “особом украинском народе с особым нерусским языком”.

Історичні дослідження об’єктивних авторів в Україні заборонялися цензурою, деяких з цих авторів переслідували, позбавляли роботи, а то й репресували. Книги дореволюційних і зарубіжних істориків про Україну перебували у “спецховищах” і були недоступні масовому читачу. Під негласною забороною перебувала навіть українська історична белетристика. Робилося все, щоб українці забували про своє минуле, і, зрештою, що вони українці. Ця програма, принаймні, у Запорізькій області, виконувалася настільки успішно, що навіть вчителі історії у своїй масі ніскільки не сумнівалися в правильності офіційного трактування минулого України. Коли на світанку незалежності в школах молодій державі було введено історію України як повноцінний курс вітчизняної історії, одна досить відома запорізька вчителька висловила своє

ставлення до цього рішення (у присутності старшокласників!) так: “Ну что же, теперь будем изучать историю, которой не было”. Ця вчителька-орденоностка з багаторічним стажем перебування в КПРС була по-своєму щира перед учнями. Те, чого вона до пуття не знала і що в партійних канонах сприймалося як сумнівне, для неї не існувало. “Прошлое таково, каким его желает сделать партия”, – у полоні цього постулату тоталітарного суспільства, сформульованого Дж. Оруеллом, перебували не лише партноменклатурники, а й сотні вчителів історії регіону.

Позбавивши український народ його історії, комуністична влада забирала в нього і майбутнє. Роман Шпорлюк 1985 р. із далекої тоді Америки так коментував становище, в якому опинилися народи СРСР:

“Якщо вони приймуть офіційну історію як рамки, в яких будуть себе розглядати, вони перестануть бути окремими націями і таким чином утратять спроможність діяти самостійно”⁹⁰.

Етнос, який не відчуває себе окремою нацією з власною історією, не може стати суб’єктом історичного процесу. Він перетворюється на знаряддя інонаціональних сил, або зливається з ними.

Крім історії, у специфічних умовах України, зокрема Запорізької області, важливим інструментом виховання населення в душі великодержавної ідеї була російська мова, яка використовувалася, серед іншого, і для звуження сфери функціонування в регіоні української мови. Адже навіть із забутою історією народ, який володіє рідною мовою і не втратив народну культуру, все ще матиме перспективу національного відродження і буде стихійно схилитися до власної національної ідеї. Бо саме в материнській мові і народній творчості міститься те, що називають “генетичним кодом нації”, у тому числі – у “згорнутій”, міфологізованій формі – її історія.

Напевне, це добре розуміли комуністичні правителі СРСР, десятиліттями проводячи в Україні політику русифікації, витісняючи українське слово на маргінес суспільного життя. Для цього вони використовували загальноосвітню школу, вищі та середні навчальні заклади, пресу, засоби масової інформації, книговидавничу справу, культосвітні заклади, службу в лавах Радянської Армії і т. д. А виконавцями цієї політики була місцеві владні номенклатурники – “от Москвы до самых до окраин”. Звужуючи сферу українського мовно-культурного середовища, вони свідомо звужували соціальну базу, яка могла генерувати і підтримувати українську

⁹⁰ Шпорлюк Р. Україна і Росія // Віднова. – 1987. – Ч. 6-7. – С. 330.

ідею. Тим самим розчищалося поле для російської ідеї. Ні про яку вільну конкуренцію мов і культур не йшлося. Підступна влада використовувала російську літературу і російське друковане слово для винищення українського культурного середовища.

Від одного колишнього російськомовного посадовця обласного рівня з українським прізвиськом і тривалим стажем роботи в парторганах автору цих рядків доводилося чути таке виправдання мовної політики КПРС: на російську мову, мовляв, переходять “виключно добровільно”, “ніякого тиску не було”, “приходили батьки з петиціями”, це “об’єктивний і прогресивний процес”, викликаний необхідністю створити комфортні умови для “міжнаціонального спілкування” в єдиній державі. Врешті-решт, з широкою посмішкою, як цілком очевидну істину, підсумував колишній партпрацівник: “Російська мова і культура відкривала і відкриває молоді дороги в життя” і через російську мову українці прилучаються до здобутків світової цивілізації.

Справді, так склалося. Але чи пов’язано це з якимись винятковими властивостями російської культури, які б перетворили її на широкий канал виходу українців на світовий культурний простір? Звичайно, ні. Просто, сфера функціонування української культури в Радянському Союзі була вкрай звужена. Майже сто років тому Володимир (Зеев) Жаботинський, якого вважають засновником інтегральної течії в сіонізмі, відштовхуючись від ситуації в Києві, зробив узагальнення:

“Всюди на периферії держави російської російська культура з’являлася лише після того, як земський яриза прокладав їй дорогу, витоптавши чоботиськом усіх її конкурентів”⁹¹.

Тобто справа не в тому, що якась культура і мова “краща”. Справа в тому, що українців в Україні позбавляли рідної культури і їм не залишалося нічого іншого, як послуговуватися чужою.

Про “батьків з петиціями”. У російськомовних школах навчальний предмет “Українська мова” фактично перетворився на необов’язковий. Одну із заяв, яка стала підставою для звільнення від вивчення української мови в одній із запорізьких шкіл, озвучив проф. В. Чабаненко:

“Просю ослобонить мого рыбьонка от ізученія української мови, так як у нього от етої мови болитъ голова”⁹².

⁹¹ Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. – К., 1991. – С. 68.

⁹² Виступ професора В.А. Чабаненка на XXXI Запорізькій міській партконференції. 3 грудня 1988 р. // Архів автора.

Станом на кінець червня 1988 року в Запоріжжі навчалося 13406 учнів, “звільнених” від вивчення української мови⁹³. Подібні явища спостерігалися в Мелітополі, Енергодарі та інших містах і селищах міського типу регіону.

Частина російських чиновників, що працювали в Україні, аргументували свою русифікаторську політику досить агресивно. Про один випадок згадував В. Чабаненко. У ході дискусії про запровадження української мови в шкільництво один чиновник, етнічний росіянин, встав і цинічно заявив:

“Што ви хотіте?! Ви отстаїваєте інтереси свого народа, а я всегда отстаивал і буду отстаивать інтереси русского, моего народа...”⁹⁴

Виправдання русифікації доводилося чути й від етнічних українців – представників різних соціальних груп, у тому числі робітників, інженерно-технічних працівників, журналістів, вузівських викладачів, військових, рафінованих інтелігентів і напівосвічених чорноробів, що в спілкуванні послуговувалися виключно російсько-українським суржилом, пересипаним матюками. Вражала безапеляційність і навіть агресивність, з якою відстоювалася їх точка зору. Вже тоді думалось, що це неспроста, що за усім цим стоїть якийсь невідомий психологічний комплекс. Напевне, краще його може пояснити людина з іншого суспільства, з іншої культури. Пошлемось на американську дослідницю Кетрін Ваннер, яка вивчала процес русифікації України і зробила висновок, що масовий перехід українців до “вищої”, російської мови і культури, – аж ніяк не результат їхнього “добровільного” вибору. Це, робить висновок дослідниця,

“наслідок брутального насильства, своєрідного гвалту, здійснюваного колонізаторами протягом багатьох десятиліть. Жертви насильства боронять свідомість від травматичного досвіду щонайтипівішим способом – за допомогою “культурної амнезії”, “розгубленості й апатії” – переконуючи всіх і самих себе, що їх не було згвалтовано, навпаки, вони цілком добровільно, “з любові”, вийшли заміж за власних гвалтівників”⁹⁵.

Про приниження справді не хочеться згадувати; його хочеться швидше забути і найкращим засобом є самонавіювання, що

⁹³ Виступ професора В.А. Чабаненка на XXXI Запорізькій міській партконференції. 3 грудня 1988 р. // Архів автора.

⁹⁴ Чабаненко В. А. Як відроджувалася Запорізька «Просвіта» // Архів автора.

⁹⁵ Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. – К., 2000. – С. 177.

це взагалі було не приниження, а цілком нормальний життєвий епізод. Цілком в душі “двоємыслия” Дж. Оруелла: “черное – это белое”, “незнание – сила”, “говорить заведомую ложь и одновременно в нее верить”. Той з українців чи представників національних меншин регіону, який досяг подібного “двоємыслия”, перетворювався на переконаного і завзятого русифікатора. У Запоріжжі напередодні проголошення незалежності таких можна було зустріти на кожному кроці.

Наприкінці 1989 р. депутатами-комуністами був прийнятий “Закон про мови в Українській РСР”, а обком партії публічно продекларував його підтримку.

Однак, далі декларацій справа не пішла.

П. М. Ванат, який до квітня 1990 року обіймав посаду першого секретаря міськкому партії, у своєму інтерв'ю поділився цікавим спостереженням: виявляється, серед численного партійного і радянського апарату обласного рівня українські симпатії могли демонструвати лише заступник голови облвиконкому О. Ф. Білоусенко і на той час заступник начальника облфінуправління В. Ф. Тимошик. “Не гучно, але могли”, – уточнює П. М. Ванат⁹⁶. Зокрема, у 1986 році, коли В. Ф. Тимошик перебував на посаді начальника Запорізького міського фінуправління, він виголосив на сесії міськради доповідь про бюджет міста українською мовою. Це викликало здивування одних депутатів і працівників апарату міськвиконкому, і глузування інших. У своєму інтерв'ю В. Ф. Тимошик розповів про гострий конфлікт, який відбувся між ним і заступником голови облвиконкому, етнічним росіянином В. І. Арінченковим на одній із кулуарних зустрічей у присутності декількох високопосадовців у 1990 році.

Тимошик В.Ф.:

– Було це, коли вже прийняли «Закон про мови...» У позаробочий час, у вихідний зібралася вузька компанія високопосадовців, серед інших запросили й мене. В.І. Арінченков, заступник голови облвиконкому, почав: «Как это так, что на Украине украинский язык должен быть государственным: этого быть не может. Русский язык – это один из четырех международных языков. А здесь – украинский государственный... Как это может быть?» Я спочатку мовчав, мовчав, а потім – як прорвало. Досить різко, але стримано відповідаю: «Вікторе Івановичу, Ви

⁹⁶ Інтерв'ю П.М. Ваната стосовно партійної і радянської діяльності наприкінці 80-х – початку 90-х років//Архів автора.

хоч і шанована мною людина, але як можна так говорити? Вам Україна дала прихисток, хорошу роботу, тут Ви зробили кар'єру, Вам Україна дає можливість навчати своїх дітей. Ви живете серед цього народу, і Ви посміли так блюзнірськи говорити про нашу мову? Я не можу цього збагнути і потерпіти!» І десь, знаєте, мабуть, на хвильку втратив контроль, тому що цього не зміг терпіти... А ці посадовці поруч як води в рот понабирали! Чи їм цікаво було спостерігати, чи вони не чекали від мене рішучості такої. А його теж як заціпило. А потім: «Я не знав, хто рядом со мной работает!» Я кажу: «А що, з Вами якийсь підривний діяч працює? Я ж працюю на Україну, може ще і краще, ніж Ви, бо вона мені більше болить». Арінченков В.І.: «Я поїду к председателю исполкома жаловаться! Как это так?». «Про що Ви, Вікторе Івановичу, будете скаржитись, на що?». Він не знав що відповісти. Таким чином був вичерпаний інцидент, але ж він красномовно показав настрої в номенклатурному середовищі того часу. Одні були налаштовані агресивно проти української мови, інші боялися сказати слова на її захист...

Висновок В.Ф. Тимошика заслуговує на те, щоб на ньому наголосити ще раз:

“Інцидент... красномовно показав настрої в номенклатурному середовищі того часу. Одні були налаштовані агресивно проти української мови, інші боялися сказати слова на її захист”⁹⁷.

Але патріотична позиція одного службовця не зробила “погоди”. Апарат виявляв “обережність” і практично нічого не робив для впровадження Закону про мови.

Отже, нічого несподіваного в поведінці запорізької партноменклатури, яка до останньої можливості залишалася на позиціях збереження СРСР, не було. Її антидемократична і антиукраїнська позиція мала історичну обумовленість. Партапарат області, незалежно від того, чи усвідомлювалося це більшістю його представників, чи ні – виступав провідником не скільки комуністичної ідеї, яка наприкінці 80-х років ХХ ст. все більше сприймалася в його лавах як утопічна, а російської великодержавної ідеї, що перетворилася в серцевину його світогляду.

⁹⁷ Інтерв'ю В. Ф. Тимошика про суспільно-політичну ситуацію в Запорізькій області напередодні проголошення незалежності України // 3 архіву автора.

Демплатформа КПРС у Запоріжжі

Тоталітарному режиму в Україні протистояв широкий демократичний рух, який включав людей з різними політичними поглядами і своїм баченням майбутнього, але об'єднаних прагненням ліквідувати всевладдя комуністичної номенклатури і вивести країну з глухого кута на магістральні шляхи світової цивілізації.

Крах цього режиму в Україні відбувався відповідно до тих же загальних закономірностей, що виявлялися в усіх країнах Центрально-Східної Європи, де відбувалися антитоталітарні революції.

Частиною демократичного руху була внутріпартійна фронда. Незважаючи на безперспективність комуністичної ідеї, деякі члени партії (як, до речі, і безпартійні) щиро вірили, що радянська система здатна трансформуватися, що в СРСР можливий “соціалізм із людським обличчям”. Для цього, вважали вони, необхідно реформувати КППРС, тобто передати владу від партійного апарату демократично обраним радам, скасувати ст. 6 Конституції СРСР, яка закріплювала керівну роль КППРС, ухвалити концепцію демократичного соціалізму, відмовитися від принципів демократичного централізму і визнати плюралізм поглядів у партії та суспільстві, взяти на озброєння ряд інших загальнодемократичних принципів і вимог. Вони стали основою Демократичної платформи в КППРС. Така ж платформа сформувалася в Компартії України. Існували її прибічники і в Запорізькій обласній парторганізації.

Основні принципи і вимоги Демократичної платформи вперше були сформульовані в Декларації Всесоюзної конференції партклубів і парторганізацій, що відбулася в Москві 21-22 січня 1990 р. У Запоріжжі спочатку вони поширювалися в рукописному варіанті, поки не були опубліковані в місцевій рухівській газеті “Прямая Речь”⁹⁸. Було оголошено також про утворення Запорізького міського партійного клубу “Демократична платформа”, співголовами якого обрали Б. Гальперіна, Т. Короткову, М. Лебединця, В. Перепадіу⁹⁹. У спогадах співголови запорізької “Демократичної платформи” В. Перепаді йдеться про обставини утворення міської “Демократичної платформи” й, особливо, про реакцію на це парткомісії обкому КП України:

⁹⁸ Декларация Всесоюзной конференции партклубов и парторганizations. Москва. 21-22 янв [аря] 1990 г. // Прямая Речь. –1990. – № 2.

⁹⁹ Декларация Всесоюзной конференции партклубов и парторганizations. Москва. 21-22 янв [аря] 1990 г. // Прямая Речь. –1990. – № 2.

“Через декілька днів нас викликали в обком партії на засідання парткомісії... Спеціальна підкомісія із числа комуністів-єзуїтів стежила за мною, відвідувала мої лекції, була... на політичних акціях, у яких я брав участь. На мене було заведено досьє, його оприлюднювали 20 хвилин. А після – допит...”¹⁰⁰.

В. Перепаді загрозували виключенням з партії, але через кілька днів він сам оголосив про свій вихід з КППРС. Ілюзії щодо можливості демократизації КППРС розвіялися дуже швидко. На першому етапі XXVIII з'їзду КППРС, який відбувся влітку 1990 р., Демплатформа не одержала підтримки делегатів. Комуністи-реформатори вийшли з партії і зайнялися створенням нових демократичних політичних об'єднань, у тому числі “Партії демократичного відродження України”.

І хоча членами Демплатформи стала невелика частина запорізьких комуністів, на решту вона також справила вплив. Для багатьох з них це був крок на шляху до повного розриву з партією і комуністичною ідеологією взагалі. Для характеристики цього процесу в умовах Запоріжжя значний інтерес представляють матеріали інтерв'ю, яке у травні 2007 р. дав автору цієї книги відомий політичний діяч, депутат Верховної Ради України першого, другого, четвертого і шостого скликань С. В. Соболев. Він працював викладачем суспільних дисциплін у Запорізькому педучилищі і, будучи секретарем парторганізації, сприяв її переходу на позиції Демократичної платформи¹⁰¹.

С. В. Соболев

Одним із центрів, у якому концентрувалися прибічники Демплатформи області, С. В. Соболев називає Запорізький державний університет. В інформації ідеологічного відділу Запорізького обкому КП України “О некоторых особенностях общественно-

¹⁰⁰ Зі спогадів співголови Запорізького міського партклубу «Демократичної платформи» В.І. Перепаді про події щодо її створення // Архів автора.

¹⁰¹ Інтерв'ю з С. Собелевим з приводу його участі в демократичному русі в період «перебудови» // Архів автора.

политической обстановки в Запорожской области” вказано на особливу активність в університеті прибічників реформування партії. І це не випадково. Партійна організація ЗДУ у своєму складі мала значну частку представників гуманітарних наук, зокрема, філософів, істориків, філологів, які виявилися особливо чутливими до змін, що відбувалися в суспільстві. Принципи Демплатформи виявилися співзвучними їх настроям. На позиціях Демплатформи стояла парторганізація історичного факультету і ряд партгруп кафедр суспільних наук університету. Кафедра історії СРСР і УРСР, наприклад, більше року не перераховувала партвнески на відповідні партійні рахунки, а передавала їх в сирітський будинок “Малятко”.

За цих умов виникла ідея створити на базі Демократичної платформи партійний клуб ЗДУ. Один з ініціаторів цієї акції кандидат історичних наук В. Г. Космина описав це у своїх спогадах “Історія з партклубом і парткомом”¹⁰². Ці спогади добре передають атмосферу, в якій з’явилася ідея партклубу університету, у складі парторганізації якого перебувало майже 300 вчених-гуманітаріїв:

«Дехто з нас, суспільствознавців-істориків був тоді переконаний, що коли б удалося активізувати цей потенціал в інтересах реформування партії, то університет став би центром тяжіння всіх реформаторських сил в обласній парторганізації, яка надійно контролювалася партапаратом....».

Ініціативна група в складі викладачів-суспільствознавців М. І. Заліського, В. Г. Космини, В. І. Кравченка, В. І. Нечепуренка, В. М. Мороки, Ф. Г. Турченка і О. М. Черниша підготувала проєкт “Платформи партійного клубу ЗДУ до ХХVIII з’їзду КПРС”. За сприяння проректора ЗДУ М. Д. Некоза 16 березня 1990 р. Платформа була надрукована в університетській багатотиражці “Запорізький університет”. Ця подія стала резонансною не лише в університеті, а й в місті. Вперше в області були обнародовані і достатньо переконливо обґрунтовані принципи Демплатформи. Газету передавали з рук в руки, її читали в установах і в райкомах партії.

Як і міська Демплатформа, спроба створення партклубу ЗДУ зустріла жорстку протидію партійного апарату. 25 березня 1990 р. у газеті “Запорізький університет” були опубліковані “Тези доповіді секретаря парткому Т. Г. Шевченка до відкритих партійних

¹⁰² Космина В. Г. 1990-й рік у ЗДУ: історія з парткомом і партклубом // Архів автора.

зборів ЗДУ, які відбудуться 29.03.1990 р.”. Тези Т. Шевченка прямо не відповідали на жодну з принципових вимог Демплатформи (скасування ст. 6 Конституції СРСР, прийняття Закону про політичні партії, реформа партійної ідеології тощо), а її автор (чи автори?) обмежився моралізаторством і дискутуванням з другорядних, непринципових питань.

Напередодні партзборів ЗДУ з порядком денним “О Проектах Платформи ЦК КПСС к XXVIII съезду КПСС, Устава КПСС и Программных принципов деятельности Компартии Украины”, призначених на 26 квітня 1990 р., серед комуністів стали поширювати ксерокопію документу, який кваліфікувався як тези доповіді секретаря Т. Шевченка на партзборах¹⁰³. Слід нагадати, що збори проводилися після відкритого листа ЦК КПРС комуністам країни “За консолидацію на принципіальній основі”, який орієнтував партапарат на більш жорстке ставлення до прихильників Демплатформи, що й позначилося на змісті нових тез секретаря парткому ЗДУ. У тезах безапеляційно стверджувалося, що

“В Демократической платформе практически отсутствуют как конструктивные подходы созидательного свойства, так и долговременные целевые установки по широкому спектру вопросов жизни общества”.

Відповідно до тодішньої апаратної практики об’єктом критики стали і члени Демплатформи. Зокрема, співголови міської Демплатформи Б. Гальперіну, комуністу з 40-річним партстажем і багаторічним досвідом викладання наукового атеїзму, докоряли в тому, що він нічого не робить для парторганізації ЗДУ, співпрацює з Народним рухом України і закликає провести в день Чорнобильської трагедії молебень. Секретаря партійного бюро історичного факультету М. І. Заліського, співавтора Платформи партклубу ЗДУ, також критикували, в тому числі за те, що він пустив “на самотек вопросы дежурства в ДНД, художественную самодеятельность”.

Партклуб в університеті створити не вдалося. Бажаючих реформувати партію навіть в університеті виявилось мало. На установчі збори партклубу ЗДУ прийшло (враховуючи і парткомівських інформаторів) трохи більше десятка людей. Але й зберегти під своїм контролем парторганізацію ЗДУ обкому не вдалося. Як і вся партія, вона стала розвалюватися, втрапивши орієнтири, віру в комунізм, у своїх очільників, потрапивши під деморалізуючий вплив байдужості. Це переконливо продемонстрували звітно-виборчі збори, що відбулися в листопаді 1990 р. Про ці збори писала газета “Запорізька правда” у статті “Парад

самовідводів”¹⁰⁴. Доповідь, зазначалося в статті, була побудована “в кращих зразках застійного часу”. Більшість відмовлялася “поступатися принципами”, а коли прийшов час вибирати секретаря, всі стали дружно відмовлятися. Парадокс полягає в тому, що коли на цю посаду погодився один із співавторів Платформи партклубу Олексій Черниш, відомий у місті своїми опозиційними виступами на засіданнях політклубів, то його й обрали. Але, схоже, він не вірив, що це надовго. Після закінчення зборів О. М. Черниш поділився зі своїми колегами по Демплатформі передчуттям, що, очевидно, буде останнім секретарем парторганізації Запорізького університету. Так воно і сталося.

Запорізька депутація у Верховній Раді України 1 скликання. 1990 р.

* * *

Поява реформаторського крила в КПРС свідчила про глибоку корозію офіційного комуністичного вчення, яке нав'язувалося в СРСР всьому суспільству. В основі ідеології Демплатформи було прагнення демократизувати партію, домогтися ліквідації всевладдя апарату і поширити демократичні свободи на все суспільство. Разом з тим, йшлося і про необхідність реформи організаційної структури КПРС, відмови від унітарного принципу її побудови (коли республіканські парторганізації входили в КПРС на правах обласних) і перетворення її в федерацію (чи

¹⁰⁴ Запорізька правда. – 1990. – 30 листопада.

навіть конфедерацію) республіканських компартій. Це автоматично призводило до відмови від унітарного характеру СРСР і утвердження суверенітету союзних республік. Але про повну самостійність КП України і про незалежність України члени Демплатформи, принаймні в Запоріжжі, не говорили.

У Запорізькій області в складі Демплатформи не було жодного представника партапарату обласного і районного рівнів. Симпатиків серед них доводилося зустрічати, але відкрито демонструвати свої погляди вони боялися. На позиції Демплатформи переходили головним чином представники гуманітарної інтелігенції.

Члени Демплатформи відчували тиск з двох боків: партапарат вважав їх відступниками-ревізіоністами, з якими слід вести ідейну (і не тільки!) боротьбу, а позапартійна опозиція (у тому числі колишні комуністи, що вийшли з партії) переконувала, що вони займаються безнадійною справою. За їх переконанням, врятувати партію вже неможливо. Необхідно відкрито виходити з КППС і включитися в будівництво демократичної партії на принципово нових засадах.

І справді, коли прийшов час вибирати на останній з'їзд партії, жоден представник Демплатформи від комуністів Запорізької області не попав в делегати. Їм навіть не повідомили, скільки комуністів за них проголосувало. Альтернативні вибори делегатів з'їзду були перетворені на фарс. Як і раніше, вирішувати свої нomenклатурні справи на з'їзд поїхали представники партапарату і близькі до них "трудящі".

Поразка членів Демплатформи на XXVIII з'їзді КППС підтвердила точку зору скептиків (чи реалістів?), які говорили про відсутність реформаторського потенціалу в партії, що давно перетворилася в нежиттєздатний організм, який обслуговує тоталітарний політичний режим радянської імперії, її військово-політичний комплекс.

Але до краху режиму призвела, звичайно, не внутріпартійна фронда. Найбільшу загрозу комуністичній системі в СРСР становив демократичний рух, що формувався поза правлячою партією і спрямовувався на ліквідацію радянської системи, яка приховувала всевладдя партійного апарату, під повним контролем якого перебували правоохоронні служби, що використовувалися як знаряддя репресій. Основою демократичного руху були не-підконтрольні КППС самодіяльні групи, об'єднання, рухи і партії, які утворилися наприкінці 80-х років і тією чи іншою мірою оголосили про свою опозиційність існуючому режиму, зокрема, **198** консервативному партапарату, що стояв на перешкоді демократизації країни.

Незалежні культурологічні об'єднання

...Все починалося з невеликих, так званих “неформальних” груп, які активно заявили про себе в Запорізькому регіоні у 1987-1990 рр. Це були самодіяльні об'єднання громадян – Товариство української мови ім. Т. Шевченка, кіноклуб “Восхождение”, громадсько-філософський клуб “Січ”, добровільне історико-просвітницьке товариство “Меморіал” (Мелітополь) і його запорізький аналог – товариство “Реабілітація”, екологічні групи “Зелена гілка”, “Зелений світ”, “Лікарі м. Запоріжжя за збереження природи і людини” та ін. Вони не вважали себе опозиційними і діяли в рамках чинних порядків, прагнучи їх “покршити”. Хоча в 1987 р. була оголошена політична реформа, яка передбачала демократичні зміни в суспільстві і розвиток громадської ініціативи, цей вибух активності населення в партійних кабінетах зустріли з острахом. Влада зразу ж стала протиставляти цим «неформальним» новоутворенням “нормальні”, радянські структури – компартію, комсомол, профспілкові організації, товариство “Знання” тощо. На протигагу їм створювалися і нові, підконтрольні КПРС і комсомолу громадські об'єднання – “Долг”, “Пламя” та інші.

Аналіз демократичного руху в Запорізькій області почнемо з культурологічних об'єднань, діяльність яких передувала широкій громадсько-політичній опозиції.

Історичне покликання незалежних культурологічних об'єднань полягало в тому, щоб “збудити” громадську думку, розкрити правду про трагічне минуле, зруйнувати закостенілі ідеологічні стереотипи, які утверджувалися в суспільстві десятиліттями. Про ці організації відомо мало, а їх роль у розкріпаченні громадської думки належно не оцінена. У літературі лише згадується про львівське “Товариство Лева” і Український культурологічний клуб (УКК) у Києві, засновані у 1987 р. Обидві організації відразу ж опинилися в центрі уваги громадськості. Пізніше розгорнуло діяльність Всесоюзне добровільне історико-просвітницьке товариство “Меморіал” з його численними філіями в Україні, а також Товариство української мови ім. Т. Шевченка. Їх діяльність сприяла формуванню ідеологічних передумов широкого демократичного руху.

Подібні об'єднання існували в усіх регіонах України. Аналогами (інколи, непрямыми) цих організацій в Запоріжжі були зазначені вище самодіяльні культурологічні структури – Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка, кіноклуб “Восхождение”, громадсько-філософський клуб “Січ”, мелітопольське добровіль-

не історико-просвітницьке товариство “Меморіал” і запорізьке товариство “Реабілітація”.

Про ці об’єднання збереглася фрагментарна інформація в матеріалах Запорізького обкому КП України – як в архівних, так і в збережених від знищення в серпні 1991 р. У цих документах чимало фактів – прізвищ, біографічних довідок, характеристик діяльності та іншої цінної інформації.

Сподіваємося, вона буде використана тими, хто зацікавиться цим сектором громадсько-політичного руху напередодні проголошення незалежності України.

Але оцінки, зокрема, морально-політичні, які давали партійні чиновники, були відверто упередженими, не витримали випробування часом і потребують перевірки іншими джерелами, в тому числі тими, що з’явилися в результаті діяльності самих “неформалів”. На жаль, цих документів збереглося дуже мало. Керівники і члени “неформальних” культурологічних об’єднань не потурбувалися про збереження документів про свою діяльність. Як у таких випадках кажуть, “тоді було не до цього”.

Щоб ширше зафіксувати для історії факти про діяльність культурологічних організацій в області, довелося звернутися до тодішніх їх керівників з проханням написати короткі спогади. Відгукнулися представники кіноклубу “Восхождение” (Сергій Колосов, Володимир Кириченко, Дмитро Дундич і Олександр Лазутін), керівники мелітопольського “Меморіалу” С. В. Волоник і В. М. Тимофеев, перший голова Запорізької обласної організації Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка проф. В. А. Чабаненко і один з фундаторів мелітопольської “Просвіти” В. В. Гудзь.

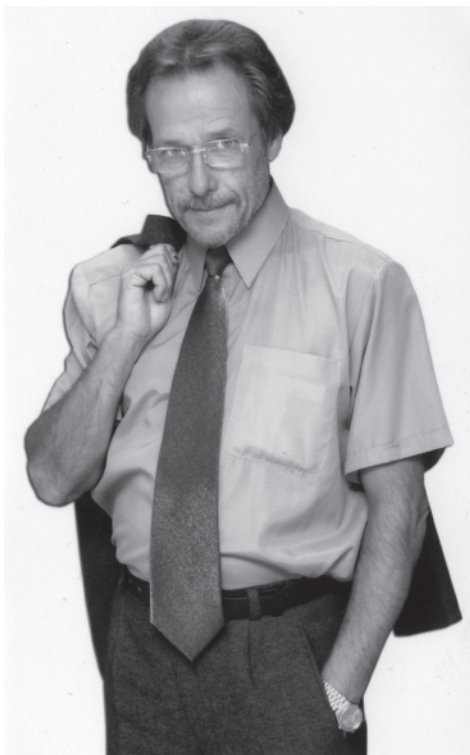
Як уже зазначалося вище, в умовах Запорізької області (як частини території України) в роки “перебудови” рельєфно виділялися дві групи проблем: одна – загальносоюзного характеру (які хвилювали громадян усіх республік СРСР), а друга – суто українського. “Перебудова” і “гласність” починалася з Москви, коли після приходу до влади М. Горбачова жителі нашої області – хто із захватом, хто із страхом – почули по радіо, центральному ТБ, прочитали в газетах і московських літературно-публіцистичних журналах перші інтерв’ю зі столичними інтелектуалами Ю. Афанасьєвим, Р. Медведевим, О. Попцовим та ін. Ці люди говорили про минуле і сьогодення Радянського Союзу такі речі, які раніше можна було почути лише по “ворожих” радіоголосах. Республіканські мас-медіа нічого подібного дозволити собі ще не могли.

Україна в цілому, і Запоріжжя зокрема, залишалися “заповідниками застою”. У свідомості пересічного жителя області складалося враження, що в СРСР справді накопичилося багато невирішених проблем, але України і регіону вони стосуються мало. Лише пізніше, коли “гласність” вийшла за межі Москви, наші земляки нарешті почули, що в Україні також є складні питання, а серед них і національно-культурні. У загальному культурологічному річищі регіону стала виокремлюватися національна течія, яскравим втіленням якої була запорізька “Просвіта”.

Виходячи з цього, інформацію про культурологічні об'єднання, що діяли в Запорізькій області, розміщено у двох фрагментах книги, у яких йдеться (перший фрагмент) про кіно-клуб “Восхождение”, історико-філософський клуб “Січ”, товариство “Меморіал” (Мелітополь) і “Реабілітація” (Запоріжжя) і (наступний фрагмент) Запорізьку “Просвіту” – обласну організацію Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка і її мелітопольську філію.

Духовне розкріпачення в Запоріжжі розпочалося з діяльності кіноклубу «Восхождение» (точна назва “Клуб друзей кино “Восхождение”), колективний нарис керівників якого про діяльність організації під загальною назвою “Жизнь моя – кинематограф, черно-белое кино...” був відредагований і переданий автору цієї книги одним з президентів клубу, відомим запорізьким журналістом С. М. Колосовим. Напевне, це його остання робота. Невдовзі після закінчення нарису він помер у розквіті творчих можливостей.

Інформаційна цінність нарису полягає в тому, що він ґрунтується на автентичній

С. М. Колосов

тичних документах, які збереглися лише в авторів. З нарису читач дізнається, що, на відміну від інших самодіяльних організацій періоду “відбудови”, клуб “Восхождение” почав роботу ще у 1977 р. Це був час, коли, за оцінкою С. Колосова, “стабільність Страны Советов казалась незыблемой. Но ...это была “стабільность бо-лота”. Це був пік “застою”. У суспільстві, яке десятиліттями перебувало за “залізною завісою”, під контролем закостенілих бюрократичних і репресивних структур, відчувалася гостра потреба в об’єктивній інформації про власну історію і сьогодення, про духовні пошуки життя за рубежем. У роботі клубу брали участь сотні жителів Запоріжжя – студенти, викладачі вищих навчальних закладів і вчителі, службовці державних установ, інженерно-технічні працівники, робітники. Для багатьох з них відвідування клубу, спілкування з колегами, обговорення гострих проблем, які ставилися в радянських і зарубіжних кінофільмах, стали поштовхом для переосмислення політичних поглядів, сприяли еволюції світоглядних позицій. А для першого президента В. Кириченка кіноклубна діяльність закінчилася звільненням з роботи з кафедри філософії Запорізького педагогічного інституту.

Кіноклуб, незважаючи на цілком зрозуміле прагнення його керівників не вступати в пряму конфронтацію з режимом, виявився в гострому конфлікті із запорізьким партапаратом. У цьому відношенні надзвичайно цінною є наведена в нарисі стенограма наради стосовно діяльності кіноклубу “Восхождение”, що відбулася 27 січня 1983 р. у міськкомі Компартії України. Стенограму зберіг і надав для опублікування О.М. Лазутін¹⁰⁵.

О. М. Лазутін (у центрі) на масовому мітингу у вересні 1990 р.

¹⁰⁵ Лазутин А. Как мы Высоцкого «чествовали»... («Жизнь моя кинематограф, черно-белое кино...») // Архів автора.

Совещание в Запорожском горкоме Компартии Украины.

Присутствовали: секретарь горкома ЛКСМ Украины Валерий Козырев, инструктор горкома комсомола, директор кинотеатра «Родина», директор ДК «Строитель», заместитель начальника облкинопроката Владимир Кузнецов, представитель Бюро по пропаганде советского киноискусства (БПСК), члены совета киноклуба «Восхождение». Председательствовала тов. Васильева Л.И., секретарь горкома партии.

(Запись сделана сразу после завершения совещания, 27 января 1983 года.)

Предстоящий вечер памяти Владимира Высоцкого мы обсуждали в ДК «Строителей», когда неожиданно для всех приехала «Волга» (был восьмой час вечера) и нас пригласили в запорожский горком КПСС. Как узнали, что мы именно здесь, для всех осталось загадкой.

Нам, киноклубникам, выделили местечко с торца стола, у стеночки. Не членов совета попросили удалиться. Напротив, во главе длинного, как стартовая дорожка, стола восседала тов. Васильева. Уставшая но, непоколебимо несущая тяжкое бремя государственных дел.

Как только мы устроились, тов. Васильева стала называть наши фамилии, как на перекличке. Каждый вставал, и она долго в упор рассматривала его.

Потом, объяснив, что собрала нас, дабы внести ясность в вопросы планирования и организации работы киноклуба, передала слово Дмитрию Дундичу как его председателю. Дмитрий начал обстоятельно докладывать, как происходит планирование: про перспективу на год, план на квартал, программу на месяц и утверждение всех этих бумаг в горкоме комсомола. Васильева, как бы невзначай, поинтересовалась, а утверждалась ли программа на январь? Высокий, малосимпатичный юноша, инструктор горкома комсомола тут же вскочил и чётко, как солдатик, отчеканил: бумаги были предоставлены с опозданием, тотчас

взяты назад на переработку и больше в горьком их никто не видели.

Тов. Васильева с горькой укоризной отметила, что при таком отношении к планированию контролировать работу киноклуба невозможно и что Дундич с поручением партии по руководству клубом не справляется. Затем, брезгливо приподняв двумя пальцами январский план, так, словно эта бумага уже была в употреблении, спросила, а программа ли это на самом деле?

Дмитрий, горячась, стал убеждать, что он как председатель, в частности, и совет киноклуба, в целом, бесконтрольность и анархию никогда не допустят. Наоборот. Конечно, он председательствует совсем недавно и, возможно, допускает ошибки. Однако искренне стремится избавить киноклуб от нареканий за беспорядки с планом. Перестановка же в январской программе вызвана исключительно обстоятельствами. Встреча с актером Николаем Гринько была запланирована на конец месяца. Но он приехал в середине. Таким образом, последовательность фильмов была нарушена...

Тов. Васильева, уже не в силах сдержатъ раздражения, просит ответить, а почему это, вдруг, в кинопрокате стали просить именно «Служили два товарища» ... Чем вызвана такая замена?

Дундич стал объяснять, что январь в киноклубе – месяц творческих портретов. Традиционно в начале года – портрет Ларисы Шепитько, затем должны были следовать Николай Гринько, Олег Даль, Владимир Высоцкий. Но в связи с переносом встречи с актером Гринько программа просмотров фильмов изменилась: «Плохой хороший человек» с Олегом Далем и Владимиром Высоцким в главных ролях из-за этого показали раньше, и ко дню рождения Высоцкого (25 января) пришлось срочно заказывать другой фильм – «Служили два товарища».

Лицо тов. Васильевой каменеет: – Зачем киноклубу потребовалось это мероприятие? Зачем, для каких целей? Тайком от горькома решили организовать ЧЕСТВОВАНИЕ Высоцкого?!

(Длительная пауза)

Дмитрий, оправдываясь, стал уверять, что, мол, никакое это не чествование, что заседание киноклуба, посвященное творчеству Высоцкого, – обычная часть январской работы. Простое совпадение: месяц посвящен творческим портретам, а у Высоцкого и Шепитько – дни рождения.

Тов. Васильева всё больше утверждает в своих подозрениях. Нет, её не надо обманывать. Именно ЧЕСТВОВАНИЕ! Следовательно, организаторы этого мероприятия стремились нанести ущерб той работе, которую проводит партия по воспитанию советских людей. И это не первый случай! Обманной, в обход кинопроката показ запрещенного «Зеркала», осуществленный Кириченко, и опять обман? Но уже новым председателем, воспользовавшимся доверием горкома!

Дундич: – Вы поймите, что...

Тов. Васильева: – Извините, но меня интересует: чья это идея?

(Пауза.)

– По чьей инициативе организовывался этот вечер?

(Пауза.)

Дундич: – Да, в общем-то, это идея коллективная. И я еще раз хочу сказать, я могу дать партийное слово, что «Творческий портрет Высоцкого» ничем бы не отличался от других подобных мероприятий.

Тов. Васильева, уже не на шутку разгневавшись, с издёвкой спрашивает, что имеет в виду председатель киноклуба, говоря о совете? Список лиц на бумаге? А кто из них работает, есть ли на самом деле актив?

Дима заверяет, что есть. Что всё, мол, с советом и только через совет.

Тов. Васильева (каверзно): – Согласовано ли с советом появление в репертуаре фильма «Служили два товарища»?

Дмитрий расстерян, соображает, как бы не подставить товарищей. Ответ на этот вопрос у него получается не совсем убедительным. В общем, он по всем вопросам советуется с активом, программа утверждается на заседаниях

киноклуба, вносяться уточнення,... но в данном случае...
Нужна была срочная замена...

Тов. Васильева приходит к выводу, что никакого актива у Димы нет, что все он решает самостоятельно и произвольно. Планы составляются наобум и никем не утверждаются. Короче, делает он, что хочет. А такого никто не потерпит и судьба его, как председателя, предreshена.

– Так, кто мог бы возглавить киноклуб? Кому можно доверить эту работу?

(Длительная пауза. Все упорно молчат.)

Дмитрий вновь делает попытку зафиксировать внимание на том, что он руководитель молодой, что допускал некоторые ошибки, но искренне стремился наладить прочный контакт с горкомом комсомола.

В разговор вступает Козырев: – Официально киноклуб существует при горкоме комсомола, но своему назначению не отвечает. Прежде всего, он оторван от жизни, от событий, которые происходят в стране. Скоро мы будем праздновать 40-летие Сталинградской битвы. Почему киноклуб не принимает в этом участие? Майские и ноябрьские праздники, 22 апреля – День рождения Ленина – события, на которые нужно ориентироваться киноклубу. А вы знаете, что последнее время зарубежные голоса только и говорят что о предстоящем юбилее Высоцкого?

Дундич: – Не знаю. Я вражеские голоса не слушаю.

Козырев: – Когда киноклуб задумывался как организация при горкоме комсомола, мы надеялись, что вы будете помогать нам во всем, участвовать в мероприятиях горкома, выступать на предприятиях и в ПТУ, короче, пропагандировать средствами искусства нашу идеологию. Ну а то, что вы смотрите там фильмы, так нам какая от этого польза? Смотрите – и на здоровье! Но в такой форме киноклуб при горкоме комсомола существовать не может.

Тов. Васильева: – Конечно, Валера, зачем они вам нужны? Об этом не может быть и речи.

Козырев: – Или киноклуб поменяет формы работы и будет существовать как организация по пропаганде советской

ідеології средствами кино, участвовать во всех мероприятиях горкома, или существуют там при кинотеатре, смотрите там свои фильмы, пусть вами Кузнецов занимается.

Кузнецов (возмущённо): – Нет, я не буду больше давать им фильмы. Пусть работают с репертуаром кинотеатра. Берёт кинотеатр фильмы на два-три дня – пусть с ними и работают.

Лазутин: – Можно мне сказать?

Тов. Васильева: – Пожалуйста, Александр.

Лазутин: – Я из присутствующих самый старый член киноклуба. В совете – с первого заседания, уже 5 лет. Конечно, киноклуб задумывался не только как любительское объединение почитателей шедевров советского и мирового кино, но и как организация, занимающаяся пропагандой киноискусства. И если с первой своей задачей – обеспечить любителей кино постоянным местом для просмотра высокохудожественных фильмов мы справились, то со второй,... Но ведь для этого и собрались здесь, чтобы улучшить нашу работу. Давайте предметно поговорим о тех мероприятиях, которые нам предстоит осуществить. Ведь никто из нас не откажется выступить и на предприятиях, и в ПТУ, и в кинотеатрах. Нужно просто без лишних слов составить программу, наметить конкретные даты и ответственных лиц. Думаю, таким образом, проблема будет решена.

Но забирать у нас базу, лишать возможности смотреть лучшие произведения киноискусства тех, кто их пропагандирует, нельзя.

(Снова пауза.)

Тов. Васильева: – Красиво вы говорите и правильно, но если бы вы хоть что-нибудь ещё и делали...

Козырев: – Правильно ты сказал, Саша, но киноклуб у вас потребительский. Ну, если к вам придет простой зритель, учащийся ПТУ, что он поймет? Вы оторвались от жизни (далее – по кругу: о мероприятиях горкома и пропаганде средствами кино их идеологии. А. Л.)

Кузнецов: – Я хочу, Саша, обратиться, прежде всего, к тебе. Правильно было сказано о потребительстве. Не так вы начинали. И на обсуждениях у вас были грамотные люди: преподаватели институтов, да. А сейчас, извини за выражение, вы попали под влияние уродствующих эстетов. Вы в свой кино клуб собираетесь, чтобы покушать клубничку. На какие фильмы у вас приходит публика? На заумные, чтоб можно было о чем-то таком порассуждать. А потом, как вы можете обсуждать фильмы? Ну, если б вы там старались донести официальную точку зрения, а то ведь каждый норовит самовыразиться, себя показать. Вот у вас каждый год Тарковский идёт. Что вы в нём понимаете? Тут взрослый, опытный человек смотрит – и не понимает, а уж вы... Или заказали вы опять на февраль Сергея Соловьева. А, собственно, кто такой Соловьев? Все, что он сделал, так... Пусть он ещё докажет...

– А ваши выступления перед фильмами? (К Васильевой) Они же перед фильмом (кивает в сторону членов совета) выходят и говорят, что им вздумается! Никто эти выступления не проверяет...

Представительница БПСК (встрепенувшись): – Как же так?! Мы все свои выступления литуем... (т. е., утверждаем в органах цензуры – А. Л.)

Кузнецов: – Если бы были среди вас люди со специальным образованием, специалисты, киноведаы, тогда другое дело, а так... Нужно, чтобы это дело направляли солидные люди.

Тов. Васильева: – А кто в городе мог бы этим заняться?

Кузнецов: – Вообще-то, специалистов по кино в нашем городе нет. Есть методист в бюро по пропаганде, учится на киноведческом...

Тов. Васильева: – Так может, бюро и займется кино клубом?

Представительница БПСК: – Боже, упаси! Нет, нет, только не мы, у нас своей работы по горло...

Тов. Васильева: – Так что же будем решать, товарищи?

Лазутин: – Простите, я так понимаю, что нас сюда позвали для того, чтобы закрыть кино клуб?

(Пауза.)

Тов. Васильева: – В общем-то, да. И, прежде всего потому, что вы потеряли наше доверие. За попытку обмануть горком. И это же не первый случай. Ваш фестиваль (имеется в виду 5-летие киноклуба – А. Л.) нам до сих пор боком выходит. Как это так?! Обмануть всех! В обход партийного руководства, кинопроката показать фильм...

Кузнецов: – Я вообще не могу понять, как вы могли показывать «Зеркало»?! Обманули директора «Родины», обманули всех! Это же не шуточное дело. Это – государственный кинотеатр! А у вас никакого уважения, никакой ответственности. Захотелось им, видите ли, посмотреть запрещенный фильм Тарковского... После этого случая я... всё, я понял Кириченко и ваш киноклуб. Действительно патриотические фильмы, киноклассику вы не смотрите, вам подавай... (далее – опять про «клубничку» и «заумные фильмы». – А. Л.).

Дундич (возмущенно): – Как это «не смотрим классику»? У нас целые кинопрограммы из фильмов госфильмофонда. С удовольствием смотрим Довженко, Протазанова, Пудовкина. Каждый год на 7-е ноября – «Броненосец «Потемкин».

Директор «Родины» (с ехидцей): – И сколько у вас сидит на «Броненосце»? Человек десять?

Дима: – Почему, десять? Последний раз было почти ползала, минимум, человек двести. Ведь это же Эйзенштейн, гений!

(На этом запись прерывается.)

Документ яскраво ілюструє прагнення партапарату зберегти повний контроль над запорізькою інтелігенцією, бажання тримати її у прокрустовому ложі закостенілих партійних догм. З іншого боку, він також демонструє, наскільки далеко зайшов розкол у ціннісних, морально-політичних орієнтаціях між інтелігенцією і владою напередодні “перебудови”. Члени кіноклубу, як могли, відстоювали свою точку зору. Моральна перевага була на їхньому боці, хоча влада залишалася в руках партапарату.

Останній фрагмент спогадів, написаний С. Колосовим, коротко характеризує діяльність кіноклубу в 1987-1988 рр., коли “перебудова” стала відчутною в Запоріжжі. Заборони послабилися. За цих умов, пише С. Колосов, кіноклубники провели ряд заходів, у тому числі таких, що набули широкого громадського розголосу. Зокрема, після зустрічі з відомим тоді кінодокументалістом Олександром Роднянським, який привіз до Запоріжжя програму короткометражних фільмів на підтримку руху “зелених”, 140 присутніх в залі кінотеатру підписали листа голові міськвиконкому В. Д. Васильєву про проведення екологічного мітингу. Мітинг було проведено на пл. Фестивальній 5 червня 1988 р.

С. М. Колосов
серед представників
німецького кіноклубу

Без сумніву, це неповний перелік резонансних заходів кіноклубу. Майбутній дослідник може

звернутися до облдержархіву і доповнити його. Наскільки перспективним обіцяє бути цей пошук, свідчить хоча б інформація про Другий республіканський семінар любителів кіно, що відбувся в жовтні 1987 р. на базі кіноклубу “Восходжение”. У секретній постанові бюро Запорізького обкому партії від 19 лютого 1988 р. дається негативна оцінка цього семінару. Зокрема, зазначається, що

«некоторые лица из так называемых “авторитетов” клуба пытались втянуть его членов в дискуссию о “свободе” творчества, его независимости от идеологии и политики, принизить руководящую роль КПСС, выставляя “интел-

лектуальную еліту”, к которой они себя причисляют, как “определяющую силу духовного развития общества”¹⁰⁶.

Але життя розставляє все на свої місця. Загальну оцінку діяльності Запорізькому кіноклубу “Восхождение” С. Колосов сформулював коротко і чітко:

“В эпоху, когда лицемерие и конформизм разъедали души людей...членам кино клуба хватило мужества и сил с завидным упорством будить в человеке человеческое”.

І час підтвердив цю оцінку.

Помітним фактором активізації суспільно-політичного життя в обласному центрі стала діяльність громадсько-філософського клубу “Січ”. Принципу лідерства в клубі не визнавали. Засідання вели Д. Дундич – свого часу президент кіноклубу “Восхождение”, А. Григорян, С. Макаров, С. Горбачов, С. Овчаренко. На засіданнях “Січі” розглядалася теоретична спадщина видатних мислителів сучасності і минулого, гострі проблеми суспільно-політичного життя, історичних подій минулого, перспективи розвитку СРСР і України, питання політичного плюралізму і прав людини. Автору цього вступу доводилося брати участь у деяких засіданнях клубу “Січ”. Обговорення проходило гостро, звучала критика КППС, місцевих властей. З особливою увагою члени клубу розглядали питання багатопартійності, історії політичних рухів в Україні, особливо антибільшовицьких. Приміщення, де відбувалися засідання, були переповнені. Цілком природно, що негайно після перших зборів цей дискусійний клуб опинився в полі зору владних структур і КДБ. На засіданнях почали з'являтися партійні чиновники і працівники держбезпеки. Перші пробували спрямувати дискусії у “правильному напрямку”, другі ретельно фіксували всі виступи. Але даремно. Члени “Січі” сміливо ламали рамки і обмеження, які ставив горбачовській “гласності” консервативний партапарат у провінційному Запоріжжі. Реакція обкому партії не забарилася. У надсекретній постанові бюро Запорізького обкому КП України від 24 лютого 1989 р., присвяченій “заходам протидії негативним тенденціям в діяльності самодіяльних громадських організацій”, політклуб “Січ” називався серед тих неформальних структур, щодо яких рекомендувалося “принять дополнительные эффективные меры по пресечению негативных тенденций, нейтрализации их политическими методами”. Партійні чиновники зробили висновок, що політклуб “скатывается на позиции критиканства, очерни-

¹⁰⁶ ДАЗО. – Ф. П. 102. – Оп. 38. – Спр. 122. – Арк. 3, 4.

тельства, все более начинает противостоять интересам общества, ведет к конфронтации с государственными, партийными, советскими и комсомольскими организациями”¹⁰⁷. У чому це проявлялося конкретно – не говорилося. Документи про діяльність політклубу нам виявити не вдалося, хоча відомо, що члени клубу видавали машинописний часопис “Січ”.

Це ж стосується і товариства “Реабілітація”, яке виступало як запорізька філія Всесоюзного історико-просвітницького товариства “Меморіал”. Очолював “Реабілітацію” письменник, тоді власний кореспондент газети “Молодь України” по Запорізькій області Олександр Михайлюта. Активістами “Реабілітації” стали працівники місцевого краєзнавчого музею і обласного архіву, журналісти, ветерани, реабілітовані, вчителі, викладачі вищих закладів освіти.

На відміну від запорізької “Реабілітації”, діяльність мелітопольського “Меморіалу” порівняно добре відображена в історичних джерелах. По-перше, на пропозицію автора книги короткі спогади про діяльність цього товариства написали його активісти – С. В. Воловник і В. М. Тимофеев. По-друге, в 1990 – на початку 1991 рр. товариство видавало інформаційний бюлетень під назвою “Мелітополь. Меморіал”. Це видання друкувалося

на аркуші формату А-4, а потім копіювалося тиражем декілька сотень екземплярів і поширювалося серед жителів міста і району, передавалося в бібліотеки. Вийшло 12 випусків – №№ 1, 2, 3,

¹⁰⁷ ДАЗО. Ф. П. 102. – ОП.38. – Спр. 299. – Арк. 1, 3, 6.

4, 5-6 (2 аркуші), 7, 8, 9 у 1990 р. і № 10-12 (3 аркуші) у 1991 р. Всі випуски бюлетеня надруковані російською мовою.

Як свідчать наведені в першому випуску інформаційного бюлетеня матеріали, Мелітопольське історико-просвітницьке товариство “Меморіал” було утворене як автономна частина Все-союзного історико-просвітницького товариства на Установчій конференції, яка відбулася 22 грудня 1989 р.

Конференція заслухала звіт ініціативної групи. У “Програмном обращении к жителям города” була сформульована основна мета товариства:

«...Содействие полной и окончательной ликвидации сталинизма во всех сферах общественной жизни, создание действенных гарантий необратимости процесса демократизации, утверждение гуманности и адекватного исторического самосознания народа»¹⁰⁸.

Як свідчить зміст бюлетеня “Мелітополь. Меморіал”, товариство виявляло, систематизувало і різним способом обнародувало факти про мелітопольців, які постраждали в дні сталінщини, ставило питання про соціальний захист реабілітованих, висвітлювало “білі плями” історії, мовою фактів і цифр розвінчувало численні радянські міфи про історичне минуле.

Успішну діяльність товариства забезпечував вдалий підбір керівництва. Головою “Меморіалу” було обрано людину, котру на той час добре знали і поважали на Мелітопольщині – Героя Радянського Союзу, генерал-майора авіації у відставці М. О. Опришка. Крім того, до керівного ядра ввійшли представник міськкому комсомолу Л. Власенкова і працівник міськвійськкомату А. А. Корнеев¹⁰⁹. Ця обставина на деякий час захистила товариство від нападок з боку партійних органів. Товариству навіть вдалося зареєструватися в міськвиконкомі, і з березня 1990 р. воно діяло як цілком легальне. Але незабаром керівництво товариства змінилося, і “Меморіал” очолив колективний орган, у складі якого були три співголови: викладач Мелітопольського інституту сільського господарства М. В. Кумок, доцент Мелітопольського педінституту, кандидат біологічних наук С. В. Воловник, молодший науковий співробітник Мелітопольського міського краєзнавчого музею В. М. Тимофеев. Редактором інформаційного бюлетеня був Ю. В. Корнієнко, хоча над випусками працювали і співголови, і члени товариства. Саме з іменами цих ентузіастів

¹⁰⁸ Мелітополь–Меморіал. – 1990. – № 1. – Январь.

¹⁰⁹ Мелітополь. Меморіал. – 1990. – № 1. – Январь.

пов'язане перетворення підконтрольної владі товариства в незалежну й авторитетну історико-просвітницьку організацію.

Уже в першому випуску Бюлетеня (січень 1990 р.), у якому були опубліковані програмні документи товариства, повідомлялося про створення мелітопольським міським краєзнавчим музеєм і “Меморіалом” пересувної виставки “Враги народа: правда и ложь”. Виставка експонувалася в школах міста, міськкомі партії, управлінні внутрішніх справ¹¹⁰.

У цьому ж випуску була започаткована рубрика “Реабілітовані”, під якою публікувалися списки як мелітопольців, що стали жертвами сталінізму, так і людей, незаконно репресованих за межами Мелітопольщини, але пов'язаних з містом чи районом обставинами життя чи роботи. У наступних випусках ця рубрика продовжувалася. По суті, мелітопольський “Меморіал” на громадських засадах розгорнув роботу, яку на професійному рівні продовжив в другій половині 90-х років науково-редакційний підрозділ Запорізької облдержадміністрації з підготовки та випуску серії книг “Реабілітовані історією”.

У другому, лютневому, випуску Бюлетеня наводяться факти, які розвінчують радянську легенду про перемоги більшовиків під Нарвою і Псковом, які вважалися підставою для оголошення 23 лютого Днем радянської армії¹¹¹.

“Білі плями” радянської громадянської і військової історії висвітлюються і в інших випусках. Зокрема, четвертий, травневий випуск бюлетеня майже повністю присвячений тій величезній і часто невинуватій ціні, яку народи СРСР змушені були заплатити за перемогу в Другій світовій війні¹¹².

У Бюлетені мелітопольського “Меморіалу” йдеться не лише про жертви репресій. Сталінський терор був неможливий без ідеологів, керівників і виконавців. У випуску № 7 “Меморіалу” розповідається про кривавий шлях одного з найближчих полічників Лаврентія Берії, уродженця Мелітополя, Бориса Родоса. Своє дослідження про нього під назвою “Палач” написав мелітопольський журналіст Сергій Авдеєнко. Він також запропонував започаткувати “Чорну книгу”, в якій назвати імена катів різних рівнів – від Сталіна і Берії до добровільних “сексотів” у містах і селах¹¹³.

¹¹⁰ Мелітополь. Меморіал. – 1990. – № 1. – Яанварь.

¹¹¹ Мелітополь. Меморіал. – 1990. – № 2. – Февраль.

¹¹² Мелітополь. Меморіал. – 1990. – № 4. – Май.

¹¹³ Мелітополь. Меморіал. – 1990. – № 7. – Июль.

Особливу увагу дослідника привернуть тематичні спецвипуски Бюлетеня, присвячені окремим аспектам історії СРСР і на їх тлі – трагічній долі мелітопольців.

У спецвипуску Бюлетеня під номером 5-6 йдеться про штучний голод 1932-1933 рр. У лютому 1990 р. ЦК Компартії України після довгого і впертого заперечення факту голодомору, яке продовжувалося понад 50 років, нарешті визнав факт “голода 1932-1933 годов на Украине”¹¹⁴. Цю обставину використали місцеві дослідники, зокрема, В. Тимофеев. У Бюлетені наводяться деякі факти з історії Мелітопольщини початку 30-х рр., спогади очевидців – жителів міста й району, які переконливо свідчать про штучний характер голоду, відповідальність тодішньої влади за його фактичну організацію. Разом з тим, поняття “Голодомор” та “геноцид” для характеристики цієї трагедії в Бюлетені ще не використовуються¹¹⁵. Час ще не прийшов. Пізніше, в 1993 р. В. Тимофеев опублікував збірник документів “Неоголошена війна”, у якому йдеться про трагедію селянства Мелітопольщини в 1932-1933 рр. Збірник присвячений “світлій пам’яті безневинних жертв голодомору 1932-1933 рр. в Україні”. Характерно, що дослідник не одержав розуміння і підтримки з боку місцевої влади. Щоб закінчити книгу, йому навіть довелося на деякий час залишити роботу в музеї і піти працювати нічним сторожем. Книга видана в Тернополі.

У Мелітополі існувала порівняно велика і добре організована кримськотатарська община, яка активно обстоювала своє право на повернення до Криму. Її члени, зокрема вчителька історії Е. Ш. Юлдашева, збирали документальні свідчення про минуле кримських татар. Тому не випадково спецвипуск № 8 Бюлетеня присвячений, як зазначає редактор, “целому “наказанному” народу – кримским татарам”¹¹⁶, які за наказом вищого радянського керівництва були виселені до Середньої Азії. Наводяться спомини учасників виселення і жертв цієї операції. Під рубрикою “Только факты” йдеться про участь кримських татар у боротьбі проти нацистських окупантів і про їх уперту боротьбу за повернення на історичну батьківщину. Під заголовком “Документы и судьбы. Размышления над десятью датами” опубліковані матеріали, підготовлені Г. Т. Бакіровою, присвячені ключовим подіям трагічної історії кримськотатарського народу в ХХ ст. У наступному (№ 9) випуску “Меморіала” згадується також про під-

¹¹⁴ Мелітополь. Меморіал. – 1990. – № 5-6 (Спецвипуск).

¹¹⁵ Мелітополь. Меморіал. – 1990. – № 5-6. (Спецвипуск).

¹¹⁶ Мелітополь. Меморіал. – 1990. – № 8 – Октябрь (Спецвипуск).

тримку боротьби кримськотатарського народу з боку академіка А. Сахарова і відомого правозахисника генерала П. Григоренка, життєвий шлях якого почався у Приморському районі Запорізької області.

В останньому (десятому-дванадцятому) числі спецвипуску Бюлетеня, датованому січнем-березнем 1991 р., йдеться про історію радянських концтаборів і, зокрема, Івдельягу, що розташовувався на Північному Уралі – неподалік невеликого містечка Івделя у Свердловській області¹¹⁷. За даними мелітопольського “Меморіалу”, тут відбувала покарання ціла група незаконно репресованих жителів м. Мелітополь і району. Особливо багато було там осіб німецької національності. Про деяких в’язнів Івдельягу – наших земляків, “Меморіал” опублікував документальні свідчення.

Робота товариства не обмежувалася історико-просвітницькою сферою. “Меморіал” брав активну участь у виборчій кампанії 1990 р. і провів свого кандидата до Мелітопольської міської ради. Ним виявився редактор бюлетеня “Мелітополь. Меморіал” журналіст Ю. М. Корнієнко. У третьому випуску бюлетеня за березень 1989 р. опублікована автобіографічна довідка кандидата і передвиборна платформа, а в четвертому – інформація про його обрання. Депутатом міськради став і співголова товариства М. В. Кумок. Це підвищило авторитет “Меморіалу” і дозволило йому провести акції загальнополітичного характеру, в яких брали участь також представники місцевого Руху, Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка і об’єднання кримськотатарського населення “Крим”. Зокрема, спільними зусиллями цих організацій був проведений Мітинг-реквієм пам’яті жертв політичних репресій, який став кульмінаційним завершенням Тижня пам’яті¹¹⁸.

Робота культурологічних об’єднань, зокрема мелітопольського “Меморіалу”, запорізької “Реабілітації”, кіноклубу “Восхождение”, історико-філософського клубу “Січ” спричинила справжній переворот у свідомості багатьох жителів області, зокрема тих, хто виявився тим чи іншим способом причетним до їх діяльності чи став читачем бюлетеня “Мелітополь. Меморіал”. Ця інформація доповнювала те нове й незвичайне, про що говорилося по радіо і телепередачах з Москви, Прибалтики, по “радіоголосах” з-за кордону, про що писалося в демократичній і “неформальній” пресі, листівках невідконтрольних владі самодіяльних

¹¹⁷ Мелітополь. Меморіал. – 1991. – № 10-12. – Январь-март (Спецвипуск).

¹¹⁸ Мелітополь. Меморіал. – 1990. – №9. – Ноябрь.

об'єднань. Правда про минуле примушувала їх переосмислювати своє ставлення до сучасності, зокрема, до політичного режиму, який існував у Радянському Союзі. Здавалося б, суспільство наприкінці 80-х – на початку 90-х років одержало достатньо фактів, щоб зробити остаточні висновки. Той, хто хотів ознайомитися з ними, мав таку можливість. Але переважна більшість жителів регіону все ж залишилася байдужою до цієї інформації, чи сприймала її як недостовірну.

Чому так трапилося, задумувалися автори наведених у збірнику матеріалів.

Зокрема, вони помітили, що й після декількох років “перебудови”, “демократизації” і “гласності” більша частина населення області все ще перебувала в полоні страху і не виключала повернення до репресивної практики. У регіоні 1990 р. поширювалися чутки, що на Півночі і Далекому Сході нашвидкуруч облаштовують закриті свого часу концентраційні табори для нових в'язнів, а свою статтю “Ивдельлаг”, надруковану в № 10-12 газети “Мелітополь. Меморіал” за 1991 р., Ю. Навроцький закінчив словами: “Так навсегда ли ушел из нашей жизни Ивдельлаг? Не знаю, не знаю...”.

У документах, наведених у збірнику, читач знайде багато матеріалів, які на прикладі Запорізької області характеризують згубні наслідки довготривалого впливу тоталітарного режиму на радянське суспільство, його здатність спотворювати відносини між людьми, перетворювати “добропорядних” громадян у катів і їх жертв. Зокрема, коментуючи статистику в'язнів 1930-1947 рр., яка була опублікована офіційними джерелами у 1990 р., керівники мелітопольського “Меморіалу” С. В. Воловник і В. М. Тимофеев зробили такий висновок про ГУЛАГ:

«Вышли из него не все. И никто, никто не вышел таким, как вошел: ни заключенные, ни вольнонаемные, ни охрана, ни осведомители. Многие из этих людей сегодня живут рядом с нами. Они вырастили детей, воспитывают внуков. Все мы – народ. Так может ли быть нормальной жизнь народа, прошедшего жестокою школу ГУЛАГа? Не здесь ли корни многих наших сегодняшних бед: преступности, отчуждения между людьми, эгоизма, жестокости? Тяжело, ох и тяжело наследие ГУЛАГа...”¹¹⁹.

Ці автори цілком слушно відмовляються називати “нормальним” суспільство, в якому десятиліттями поряд живуть жертви,

¹¹⁹ Мелітополь. Меморіал. – 1991. – № 10-12. – Январь-март. (Спецвипуск).

кати і їх поплічники, причому останні не визнали своєї провини перед жертвами, не покаялися. Вони демонструють зрозумілу для політично незаангажованих людей позицію, яка ґрунтується на універсальних принципах людської моралі. Справді, нормальним таке життя народу визнати не можна.

Про довготривалі наслідки тоталітаризму в Україні, які не зникли і в 1991 році, свідчать й інші матеріали. У соціологічному опитуванні, опублікованому в липні 1991 р. газетою “РУХ”, відповіді на запитання “У вас залишився страх перед владою?”, розподілилися (у відсотках) так: “Залишився у більшості – 52; залишився у меншості – 17; я не відчуваю такого страху – 22; не знаю – 9”¹²⁰. І, нарешті, почитайте, які суперечливі почуття переслідували заступника голови Запорізького облвиконкому О. Ф. Білоусенка, коли він без обов’язкового узгодження з партійними верхами наважився самостійно піти на вибори до Верховної Ради УРСР¹²¹.

Цей страх не зник навіть тоді, коли, здавалося б, підстав для нього вже не було. Так, спостерігаючи за перебігом мітингу на підтримку рішень Верховної Ради України, який відбувся 3 вересня 1991 р., після провалу заколоту ДКНС і проголошення незалежності України, кореспондент “Запорізької правди” Анатолій Рекубрацький звернув увагу на дивний феномен: жодний з двадцяти опитаних ним учасників не дозволив назвати своє прізвище в газеті. Два пенсіонери з орденськи планками сказали кореспонденту: “Скільки ми всього пережили. Хто знає, куди воно поверне. У нашій країні все може бути”¹²².

Не існувало твердої впевненості, що свобода – це назавжди.

Не викликає також сумніву, що це не була окрема думка двох випадкових пенсіонерів.

Страх міцно укоренився в усіх верствах суспільства.

* * *

Інформація про масові репресії і їх соціально-політичні наслідки, про переслідування вільної думки дає підстави для досить глибоких узагальнень щодо стану суспільства, з яким обласць прийшла до незалежності. Десятиліття тоталітарного минулого спотворило його соціальну психологію до невпізнанності. За допомогою класичних критеріїв соціально-політичної стратифікації (заможні-середні-незаможні, чи – ліві-центр-праві

¹²⁰ РУХ (Запоріжжя). – 1991. – № 2 (11). – Липень.

¹²¹ Білоусенко. О. Про час і про себе. – Запоріжжя: Дике поле. 2007. – С. 126-133.

¹²² Запорізька Січ. – 1990. . 5 вересня.

і т. д.) описати поведінку цього соціуму неможливо. На наш погляд, на зламі двох історичних епох, коли люди ще не звільнилися від кошмарів минулого, поведінка окремих груп суспільства визначалася, головним чином, тим місцем, яке вони посідали свого часу по відношенню до влади в цілому і репресивної машини зокрема. З урахуванням цієї позиції в складі населення умовно (а умовною є будь-яка типологія) можна виділити три групи: жертви режиму, кати і їх поплічники, мовчазна більшість.

Першу групу становили *жертви режиму*.

Десятиліттями радянська держава переслідувала найменші прояви непокори, заганняючи за колючий дріт таборів мільйони небайдужих, принципових, вдумливих, нестандартних і, врешті-решт, хазяйновитих. Жертвою репресій міг стати кожний. Терор у перекладі з латини означає “страх”, “жах”. Згадується повість В. Гроссмана “Все течет”, опублікована 1989 р.:

“Это был террор не против преступников, а против тех, кто, по мнению карательных органов, имел несколько большую вероятность стать ими”.

Дж. Оруелл висловлювався подібним чином:

“...Безкінечні чистки, арешти, посадки, тортури і розплення мають метою не покарати злочинця, а усунути тих, хто міг будь-коли у майбутньому стати злочинцем”.

Звичайно, мова йде про злочинця з точки зору режиму.

Американська дослідниця Енн Епплбом на підставі різноманітних матеріалів дійшла висновку, що загальна кількість тільки примусових в'язнів-трудівників в СРСР, які пройшли через ГУЛАГ у 30–50-х роках, складала астрономічне число – 28, 7 млн осіб.¹²³ Але сюди не включено розстріляних у результаті “червоного терору” 1918 – початку 20-х років і жертв радянських голодоморів. Скільки їх? Своєї власної відповіді американка не дає, посилаючись на французьку “Чорну книгу комунізму”, де називають цифру 20 мільйонів загиблих, та інших авторів, які схиляються до 10-12 мільйонів. Враховуючи останні дані про кількість жертв радянських голодоморів, ми схиляємося до першої цифри – 20 мільйонів. Для визначення точних даних про репресованих необхідна довга і напружена робота багатьох дослідників. Якщо повернутися до Запорізької області, то орієнтовно можна говорити про сотні тисяч людей, які стали жертвами “червоно-

¹²³ Епплбом Енн. Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. – К., 2006. – С. 448.

го терору”, трьох радянських голодоморів, масових депортацій, судових вироків і позасудових розправ.

Всі, хто потрапляв до ГУЛАГу, перетворювалися в людей “третього ґатунку”, позбавлених будь-яких громадянських прав, по суті, радянських рабів, життя яких не варте було нічого. Величезна тінь від ГУЛАГу чорною хмарою накривала “волю” – десятки мільйонів рідних і близьких “ворогів народу”, які залишалися по той бік колючого дроту. Їм створювали нестерпні життєві умови: дітей примушували відмовлятися від батьків, дружин – від чоловіків, позбавляючи всіх престижної роботи, житла, можливості здобути вищу освіту тощо. Багато читачів – жителів Запорізької області, особливо старшого віку, можуть навести відомі їм приклади, які проілюструють цю думку. Це також жертви режиму..

Другу групу населення можна назвати *катами* і *поплічниками катів*. Якщо кількість безвинних жертв обчислюється десятками мільйонів, то скільки повинно бути їх мучителів? До долі кожного репресованого, взятого в заручники, виселеного, замореного голодом, страченого за вирокami неправедних судів причетні десятки осіб. Частина населення країни (і Запорізької області, зокрема!), прямо чи опосередковано була пов’язана з проведенням репресивної політики, що в різних варіантах продовжувалася з 1917 р. до краху комуністичного режиму в СРСР у серпні 1991 року. Влада виховала мільйони людей, які брали (чи змушені були брати!) участь у всіх її репресивних акціях, нехтуючи будь-якими моральними нормами. Про цей факт у нас, навіть сьогодні, не прийнято говорити вголос, хоча кожній дорослій людині відомо, про які категорії співгромадян йдеться.

Усі знають, наприклад, що безліч людей стали жертвами репресій, бо сусіди, “товариші” чи співробітники з власної ініціативи (заздрість, прагнення “звести рахунки” чи піднятися службовими сходами і т. ін.) стали на аморальний шлях – написали у “відповідні органи” доноси. Писали, добре знаючи, які наслідки може мати анонімка. Держава всіляко заохочувала таку аморальну практику. Не секрет також, що таємні служби сформували і “підгодовували” досить численну категорію “сексотів”, які діяли в усіх трудових колективах, установах і навчальних закладах, і постійно інформували про найменші вияви нелояльності до влади. Ця інформація також ставала приводом для жорстоких розправ, а “сексоти”, по суті, перетворювалися на прямих співучасників цього. А які моральні якості необхідно було мати слідчим, які шляхом тортур – у прямому смислі цього слова – вибивали ви-

знання в абсолютно невинних людей? І скільки таких моральних виродків виховали ЧК – ОДПУ – НКВС – МДБ – КДБ за більш як сімдесят років свого існування? Якщо виходити з “результативності” їх роботи, то дуже багато. Багатьма десятками тисяч обчислювалася також сукупна чисельність прокурорів і суддів, всіляких “двійок”, “трійок” і “особливих нарад”, які творили несправедливий суд, оголошували і підписували вироки. Можна згадати й сотні тисяч добре вгодованих військовослужбовців, що забезпечували багаторічне існування системи ГУЛАГу, його економіки, перетворюючи життя голодних і напівроздягнутих ув'язнених у таборах на суцільне пекло. За це вони одержували пристойні пенсії, державні нагороди, які з гордістю носять донині і як ветерани користуються відповідними пільгами. Більшість з них впевнені, що виконували дуже важливу й необхідну для держави роботу.

Нарешті, ніхто не підрахував кількість “уповноважених” різного ґатунку і місцевих активістів, які були задіяні в організації трьох голодоморів в Україні. Вони відбирали в людей останнє, прирікаючи їх на голодну смерть. До цих категорій слід приєднати і зарозумілих комуністичних “талмудистів”, які створювали ідеологічне прикриття репресивної практики через засоби масової інформації, чи працюючи в партійному або радянському апараті. І хоча вони не вбивали, але також несуть відповідальність за злочини режиму. Вони, без сумніву, можуть бути включені до категорії поплічників катів.

Третю групу складала *покірна більшість* населення, що залишилися “на волі” і, не маючи рідних і близьких за колючим дротом, працюючи на заводах, у колгоспах й установах, в ім'я фізичного виживання змушена були прийняти існуючий режим, тим чи іншим способом демонструвати йому не просто свою лояльність, а сліпу покору. Саме до сліпої покори десятиліттями “привчала” влада своїх підданих, використовуючи різноманітні методи впливу. Терор був одним з найважливіших її інструментів. Власне, поставивши свого часу населення на грань виживання (голодомори, депортації, масові репресії, тоталітарний ідеологічний диктат, постійні дефіцити, черги і т. д.) комуністична влада не залишала йому іншого вибору, ніж покора. Шанс вижити мали тільки мовчазні, упокорені, “надламані”. Партійна верхівка цінувала ці виплекані сталінізмом якості, бо добре знала, що підтримання їх – запорука збереження її тотального контролю над суспільством. Один з ідеологів запорізької партноменклатури в

липні 1989 р. на зборах облпартактиву, розкритикованих газетою “Правда”, висловив побоювання, що в результаті «перебудови» партія втратить “наш народ” (мається на увазі мешканців Запоріжжя. – Авт.), “как самый смиренный”¹²⁴. Аудиторія мовчки сприйняла цю думку. Вона не зрозуміла, що, назвавши своїх земляків “смирними”, партійний оратор зробив їм сумнівний комплімент. В описаній Дж. Оруеллом антиутопії “1984” для позначення лояльного тоталітарному режиму громадянина використовується термін “благомыслящий”. На наш погляд, фантазія доморощеного партійного ідеолога, який про Джорджа Оруелла ніколи і не чув, набагато перевершила умоглядний витвір англійського письменника, який про сталінізм і націонал-соціалізм знав лише з розповідей і публікацій. Як у таких випадках кажуть: “Суха теорія, мій друже...”. У Запоріжжі мали справу з “живою практикою”, яка витворила свій образ лояльної тоталітарному режиму людини, яка “благомысли” переросла і у своїй еволюції зупинилася на рівні “смирности” – вищої, з точки зору місцевої партократії, з усіх громадянських чеснот нашого народу.

Але читач може нагадати автору, що масові репресії припинилися зі смертю Й. Сталіна, що категорії: “жертви, кати, поплічники і смирenni” – з минулого. Виросло нове покоління. Тим, хто народився у 1953 р., у 1991 р. було 38 років. Час, як відомо, лікує.

Час справді лікує, у тому числі й соціальні хвороби. Але ніхто не сказав, скільки необхідно прожити років, щоб забути жахи сталінізму. Соціальна психологія має велику інерцію. Минуле довго живе у свідомості (і підсвідомості!) нащадків, визначаючи їх поведінку. Це стосується і українського суспільства на момент проголошення незалежності. Адже, незважаючи на те, що масові репресії після смерті Сталіна припинилися, ніхто з радянських вождів всерйоз не поставив питання про демонтаж політичної системи сталінізму, не зробив конкретних кроків у цьому напрямку. Дуже багато із спадщини сталінізму залишалося в 1991 р., так чи інакше визначаючи поведінку суспільства. А оскільки продовжувала жити стара, хоча й дещо модернізована тоталітарна політична система, відтворювалися і характерні для неї соціальні типи – жертви, кати, поплічники і смирenni.

Але людство виробило способи нормалізації відносин у подібних соціумах: суд і каяття. Класичний приклад цього після

¹²⁴ Миронов Н. Ностальгія по застою? Заметки с одного собрания партійного актива // Правда. – 1989. – 5 августа.

краху нацистського режиму і Нюрнберзького процесу подала Німеччина.

Однак, нам невідомі випадки, коли б хтось із уцілілих катів, поплічників чи їх близьких виступили із каяттям стосовно своєї колишньої діяльності. У кращому випадку вони мовчать. Мовчить і суспільство, яке так і не спромоглося на самоочищення, на свій “Нюрнберзький процес” над комунізмом і не оголосило злочинними КПРС, КДБ та інші репресивні організації, що існували в Радянському Союзі.

Про необхідність такого процесу на весь голос в Запоріжжі говорилося вже в умовах “перебудови”. Керівник запорізької “Реабілітації” Олександр Михайлюта закликав провести “подібний до Нюрнберзького, процес про злочини сталінщини проти людства”. На часі, писав він, “утворити оргкомітет з підготовки цього процесу з числа найшанованіших народних депутатів, юристів, істориків”¹²⁵. Це було сказано в розпал “перебудови”. “А воз, – як кажуть росіяни, – и ныне там”. Навіть тим жертвам комуністичного правління, необґрунтованість репресій по відношенню до яких не викликає найменшого сумніву, не зуміли (та й не хотіли!) публічно, по-людськи повернути їх чесні імена. Реабілітації під час “хрущовської відлиги” мали обмежений характер і стосувалися, головним чином, невинно засуджених членів партії і керівних працівників. Причому реабілітованим і їх рідним у “компетентних органах” рекомендували (для їх же користі!) менше говорити про життя в таборах. За цих умов, констатує мелітопольський “Меморіал”, вони навіть довідки про реабілітацію ховали якомога далі не лише від сторонніх осіб, а й від найближчих родичів.

У 1989 р. був ухвалений Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про додаткові заходи щодо поновлення справедливості стосовно жертв репресій, які мали місце в період 30-40-х і на початку 50-х років”. Указ яскраво ілюструє обмеженість “перебудови”: скасовувалися лише позасудові рішення, які були винесені в період правління Сталіна. Тим самим із зони критики суспільства хотіли вивести Леніна і постсталінських правителів СРСР. Влада, як і раніше, демонструвала нещирість, подвійні стандарти, жила “двоемыслием”. Суспільство, а особливо ті, хто пройшов через горнило сталінських репресій, відчували це. Коли в листопаді 1990 р. в м. Мелітополь відбувалася підготовка до мітингу-реквієму пам’яті жертв політичних репресій, виявилось, що реа-

¹²⁵ Михайлюта О. “Хто в боргу”. Наша мета – звеличення правди // Культура і життя. – 1989. – № 49. – С. 3.

білітовані не погоджуються на публічний виступ. “Очень многие репрессированные, – констатував співголова мелітопольського “Меморіалу” Валерій Тимофєєв, – бояться упоминання своїх фамилий в открытой печати, бояться, что их страшное прошлое – чем-то повредит их детям и внукам. Страх въелся в души накрепко и выходит с трудом, медленно, по каплям”¹²⁶.

Нарешті, 17 квітня 1991 р. Верховна Рада Української РСР ухвалила Закон “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”, яким охоплювався період 1917-1991 років. Доречно нагадати, що цей Закон був ініційований запорізькою обласною організацією “Реабілітація” через депутата Верховної Ради України від Запоріжжя С. В. Соболева¹²⁷.

Реалізація цього Закону розгорнулася вже в умовах незалежності.

Отже, горбачовська “перебудова” відкрила шлюзи для історичної правди, і правда стала заповнювати свідомість людей, ламаючи усталені стереотипи, спричиняючи еволюцію їх політичних поглядів, поступовий відхід від підтримки правлячого режиму. І хоча в Запорізькій області цей процес відбувався досить повільно в порівнянні з іншими регіонами України, його вектор визначився чітко.

¹²⁶ Мелітополь. Меморіал. – 1990. – № 9. – Ноябрь.

¹²⁷ Михайлюта О. Вольниця. – К., 1998. – С. 512.

Діяльність Запорізької "Просвіти"

Як тільки горбачовська “гласність” і “демократизація” проникли до України, вони почали швидко опановувати національно-культурну сферу. У розпалі “перебудови” питання про майбутнє України і її місце в Радянському Союзі виходило на передній план громадсько-політичних дискусій. Важливим каталізатором національно-демократичних процесів у регіоні було Товариство української мови ім. Т. Шевченка – “Просвіта”. По суті, Товариство опинилося на передньому плані боротьби за українську Україну.

Відкриття звітно-виборчої конференції Запорізької обласної “Просвіти”.
9 березня 1990 р.

Дозвіл на утворення республіканського Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка київська партноменклатура дала ще на початку 1989 р. Це була спроба взяти під комуністичний контроль національне відродження, яке розгорнулося в умовах “перебудови”. Не маючи змоги продовжувати політику заборон і переслідувань національно-культурного руху, влада пішла шляхом вихолощення його державотворчої суті. 13 січня Запорізький обком компартії України зібрав у Будинку політосвіти установчі збори обласного товариства. На голову пропонували професора Запорізького держуніверситету І. С. Олійника, який багато років очолював обласне Товариство книголюбів і в коридорах обкому партії вважався “своїм”. Але учасники зборів –

вчителі, представники творчої інтелігенції, письменники, журналісти та інші – проголосували за декана філологічного факультету проф. В. А. Чабаненка, добре відомого своїми національно-демократичними поглядами ще з часів переслідування владою шанувальників “Собору” Олесь Гончара.

З початком “перебудови” В. А. Чабаненко активно включився в українське національно-культурне відродження. Широкого розголосу одержала його промова на XXXI Запорізькій міській партконференції, яка відбулася 3 грудня 1988 р., напередодні організаційного оформлення обласного товариства української мови. Аналізуючи стан української культури в області, професор окреслив коло людей, причетних до згубної антиукраїнської діяльності й охарактеризував наслідки їх роботи:

“Це ті, хто, розстріляв і замучив тисячі українських письменників, учених, акторів і художників, хто начепив на Рильського, Довженка і Сосюру ярлик “буржуазного” націоналіста; хто безсвісно цькував Гончара за “Собор”; хто заблокував будівництво історико-етнографічного музею на острові Хортиці; хто паплюжив диво-голос Ніни Матвієнко; хто закривав українські школи і розбещував молоде покоління так званим “добровільним” вибором мови навчання; хто обріджував і позбавляв роботи доцентів, професорів і академіків; хто вкоротив життя таким людям, як Іван Миколайчук, Володимир Івасюк, Григій Тютюнник і наш Микола Киценко; хто намагався й намагається витіснити українську мову з нашого театру і наших газет; хто гарячково (мов би на зло) поміняв усі українські вивіски на установах нашого міста; хто на початку 70-х років закрив заочне навчання на українському відділенні нашого педінституту і скоротив набір на стаціонар цього ж відділу; хто вилучив із виробництва друкарські машинки з українським шрифтом; хто скоротив тираж українськомовних газет і журналів; хто, зайнявши високу посаду, вважає для себе непристойним говорити мовою рідної матері”¹²⁸.

Ці слова партактив зустрів мовчки, адже в залі сиділо багато тих, про кого було сказано у виступі. Лише коли виходили з залу, дехто, оглядаючись, підходив до професора, щоб потиснути йому руку.

¹²⁸ Виступ професора В.А. Чабаненка на XXXI Запорізькій міській партконференції. 3 грудня 1988 р. // Архів автора .

Звітно-виборча конференція
“Просвіти”. 1990 р.

Новоствореній організації на установчих зборах дали назву “Запорізька обласна організація Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка” (ЗОО ТУМ).

Перші кроки діяльності Товариства яскраво ілюструють щоденникові записи і спомини В. А. Чабаненка, які він люб’язно надав авторові книги.

Уже в першому записі, датованому 13 січня 1989 р. і присвяченому установчим зборам ЗООТУМ, зазначено: “...Піднесення духу – надзвичайне. Вперше почув у тролейбусі оголошення водія нашою мовою!”

У записі від 11 лютого 1990 р. йдеться про участь членів Товариства в акції “Ланцюг єднання”; 25 лютого 1990 р. автор коротко описав масовий загальноміський мітинг у Запоріжжі, на якому “апаратчики оборонялися, але були посоромлені”. 9 верес-

ня 1991 р. В.А. Чабаненко занотував про участь членів ЗООТУМ у відкритті всеукраїнського фестивалю естрадної пісні і поп-музики на стадіоні “Металург”. В іншому записі, датованому 27 жовтня 1989 р., йдеться про виступ автора перед членами дискусійного клубу “Діалог” і гостру перепалку з присутніми на заході, яких він називає “ветеранами” – сталіністами”:

“Один з них вигукнув: “Де ви припадаєте”? Коли я сказав, що в університеті, він скрушно похитав головою і почав бідкатися: “Ай-я-я! До чого ми дійшли?! Хто учет нашу молодьож?!”.

У деяких записах В. Чабаненка наводяться документи, оригінали яких втрачені. Для прикладу наведемо запис від 21 листопада 1989 р., у якому наводиться телеграма від імені Запорізької обласної організації Співки письменників України і ЗОО ТУМ депутатату Верховної Ради СРСР Б. Олійнику з рішучим протестом проти спроб нав’язати народам СРСР “общегосударственный язык”. Від імені зазначених організацій телеграму підписали їх керівники П. П. Ребро і В. А. Чабаненка.

Досить насиченими цінною інформацією є спогади проф. В. А. Чабаненка “Як відроджувалася Запорізька “Просвіта”. Наведені в них факти свідчать, що в перші роки свого існування Товариство діяло активно і наступально, сміливо ставило перед вищим керівництвом області й окремими урядовцями вимоги з впровадження у всі сфери життя Закону про мови. Це був основний, статутний, напрямок діяльності ЗОО ТУМ.

Цікаві факти діяльності Товариства читач знайде на сторінках запорізьких газет. Для ілюстрації звернемо увагу лише на два. Так, 5 березня 1989 р. у газеті “Индустриальное Запорожье” опублікована замітка журналіста Б. Л. Естеркіна “Родного слова звук”, у якій йдеться про участь членів Товариства, зокрема, його голови В. Чабаненка, в установчих зборах товариства єврейської мови. Ця замітка цікава тим, що спростовувала провокаційні плітки партапарату про конфлікт між євреями і українцями, про юдофобські настрої в середовищі українських національних демократів.

25 вересня 1990 р. газета “Запорізька правда” опублікувала замітку “Державну мову – в навчальні заклади”, у якій ішлося про мітинг на Фестивальній площі, організований ЗОО ТУМ. На ньому виступили голова Товариства В. А. Чабаненко, завідувач міського відділу народної освіти М. О. Фролов, заступник голови Товариства єврейської мови Б. Л. Естеркін,

професор Альбертського університету (Канада) Яр Славутич, професор з університету Сан-Дієго (США) Галина Кігаста та ін.

Характеризуючи реакцію влади на ініціативи Товариства, проф. В. А. Чабаненко констатує:

"Вона не чинила нам відкритої протидії і намагалася удавати, що хоче з нами співробітничати. В той же час вона засилала в наші ряди своїх таємних агентів і різного роду провокаторів"¹²⁹.

Цю непослідовність влади в мовному питанні відчували всі, хто спілкувався з її представниками: з трибуни вони підтримували курс на розширення сфери функціонування української мови, а коли доходило до конкретних справ, застерігали, що "перебудову в галузі мовно-національного життя треба вести обережно". У результаті, зазначає В. А. Чабаненко, – всі конкретні ініціативи просвітян наштовхувалися на відкритий чи прихований опір чиновників різного рівня:

"У нас склалися непрості стосунки з місцевою владою, яку майже всуціль репрезентували компартійні функціонери, зросійщені яничари й етнічні московіти, вороже налаштовані супроти українського відродження. Але під тиском обставин ця влада змушена була маневрувати"¹³⁰.

Номенклатурне крутіство викликало незадоволення членів Товариства, в результаті чого вже з перших днів свого існування, воно стало виходити за рамки суто культурницької діяльності. Його члени активно включалися в роботу неформальних об'єднань, у тому числі РУХу. Логіка подій втягувала членів Товариства в політичну боротьбу. Для багатьох членів Товариства було очевидно, що для відродження української мови прийнятого депутатами-комуністами Верховної Ради УРСР Закону про мови, який лише рекомендував розширення сфери її застосування і не передбачав конкретного механізму цього розширення, було дуже мало. Маховик русифікації, розкручений упродовж попередніх десятиріч, зупинити за допомогою цього Закону виявилось неможливим, адже його продовжувала підштовхувати не лише владна бюрократія, а й зросійщене населення. "Якщо десь у громадському місці заговориш українською мовою, – писав до редакції газети "Индустриальное Запорожье" мешканець обласного центру В. М. Пелешко, – тебе приймають як недоумка"¹³¹.

¹²⁹ Чабаненко В.А. Як відроджувалася Запорізька "Просвіта" // Архів автора.

¹³⁰ Чабаненко В.А. Як відроджувалася Запорізька "Просвіта" // Архів автора.

¹³¹ ДАЗО. – Ф. П. 102. – Оп.38. – Спр. 5. – Арк. 50-56.

На засіданнях Товариства зазвучали радикальні думки: щоб Закон “запрацював”, він повинен був спиратися на авторитет держави. Радянська держава цього робити не збирається. Необхідно домагатися справжнього, а не декларативного суверенітету.

У спогадах вказується, що партноменклатура пильно стежила за діяльністю Товариства і прагнула повернути її в річище аполітичного культурництва, обмежити сферу діяльності винятково мовно-культурною сферою.

В. А. Чабаненко з хором обласної “Просвіти”

Але втримати під своїм контролем ЗОО ТУМ партапарату не вдалося. У Товаристві наростало прагнення перетворити його в громадське об’єднання, яке б виходило на обговорення загальнополітичних питань і стало б продовженням “Просвіт”, діяльність яких у Запорізькому краї в перші десятиліття ХХ ст. мала досить глибокі традиції. Не було жодної помітної політичної акції демократичних сил, у якій би члени Товариства не взяли найактивнішої участі.

Коли на початку 1989 р. у республіці почалася передвиборча кампанія, “Просвіта” включилася в неї. Досить цінною й інформаційно насиченою була передвиборча платформа Запорізького Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка із списком кандидатів у депутати рад різних рівнів, висунутих Товариством. Цей

Учасники святкування 500-річчя українського козацтва біля могили І. Сірка

документ зберіг і передав нам для обнародування один з активних членів “Просвіти”. Його зміст свідчить, що Запорізька міська “Просвіта” зайняла чітку громадянську позицію на боці реформаторів і палких прихильників національного відродження. Поява цього документа напередодні виборів 1990 р. ознаменувала провал спроб партапарату заблокувати включення в активну фазу передвиборчої кампанії представників від демократичного табору. Товариство української мови було єдиною в місті невідконтрольною компартії зареєстрованою демократичною організацією, яка мала право висувати кандидатів у депутати і скористалася цією можливістю. Ті, хто пам’ятають ці дні, свідчать, що рішення Товариства викликало в апаратних колах настрої, близькі до істерії.

Одна з важливих ініціатив просвітян області мала своє продовження в наступні роки. На початку травня 1990 р. на засіданні Правління запорізького міського ТУМу з великим піднесенням, одногосно було підтримано ідею відродження запорозького козацтва як історико-етнографічного явища, покликаного плекати героїчні традиції історії українського народу, утверджувати почуття духовності, патріотизму. Висловлено пропозицію проводити це відродження в рамках Української Духовної Республіки (УДР), ініціатором заснування якої виступив відомий

Олесь Бердник

письменник Олесь Бердник. У регіоні почало формуватися Запорізьке козацьке товариство “Запорозька Січ”, яке підтримало демократичні процеси та ідею створення незалежної Української держави. Разом з іншими національно-патріотичними організаціями це товариство взяло участь у грандіозній історико-культурологічній ініціативі – святкуванні 500-річчя утворення Українського козацтва, яке відбулося на початку серпня 1990 р. у м. Запоріжжя та інших містах Нижнього Подніпров’я і яке зібрало сотні тисяч людей з усіх регіонів республіки та представників діаспори.

До цього свята пробували “примазатися” місцеві партпаратчики: комуністичним активістам, працівникам парткомів і радянського апарату нижчого і середнього рівня вручили транспаранти і прапори СРСР і УРСР, з якими вони повинні були “розчинитися” серед мітингуючих на Вознесенівській площі м. Запоріжжя і надати святу радянського характеру. Але цього антиприродного симбіозу національної і комуністичної ідей не відбулося. Все закінчилося тим, що партпаратників витіснили зі свята, а значна частина червоної і червоно-синьої атрибутики опинилася під ногами запоріжців і гостей. Над головами мітингу-

ючих майоріли синьо-жовті і червоно-чорні прапори, українська національна символіка, портрети діячів визвольного руху різних часів. Звучали заклики: "Геть КПРС", "Геть новий союзний договір", "Україні – волю!" і т. п. Деякі гасла були адресовані жителям міста: "Запоріжці – піднімайтесь!", "Причкін – полюби Україну!" Вперше багато запоріжців побачили портрети Степана Бандери.

Портрет Степана Бандери
на запорізькому мітингу

Принагідно буде відзначити, що ці події викликали справжню паніку в середовищі місцевої партноменклатури і різного штибу українофобів. В офіційній пресі з'явилися істеричні статті, в яких засуджувалися організатори свята, а саме воно зображалося як провокація "західняків". Так, 10 серпня, по свіжих слідах подій, газета "Индустриальное Запорожье" опублікувала статтю Д. Усенка, який підписався як "ветеран Великой Отечественной войны, воспитатель старшекласников городского штаба Поста № 1"¹³². Останнє, напевне, повинно було надати аргументам автора особливий переконливості. Напевне, інших "козирів" у автора не виявилось, адже стаття – типовий зразок партійного "новоязу" – вражає убогістю змісту і заяложеністю форми. На читача вона не справила ніякого враження. Тому для "пропагандистського залпу" було запрошено професійного партійного журналіста М. Сап'яного, який у відповідь на листи аж 16 "обурених читачів" поділився своїми "роздумами" з приводу мітингу на Вознесенівській площі 5 серпня. Стаття "Да, было на празднике и это..." була надрукована в "Индустриальном Запорожье" 24 серпня 1990 р. ". Головна її мета полягала у тому, щоб вкотре налякати запоріжців місцевими і західноукраїнськими націоналістами, які закликаючи до незалежності України, за переконанням автора, загрожують спокою і благополуччю жителів Запоріжжя.

¹³² Усенко Д. Слушал, смотрел, удивлялся. К 500-летию Запорожского казачества // Индустриальное Запорожье. – 1990. – 10 августа.

Напевне, замовники швидко відчували, що очікуваного ефекту контрпропагандистські акції партійної преси не справили. Тому в номенклатурних колах почали гарячково шукати інші методи: на якомусь рівні було вирішено спробувати взяти під свій контроль нову громадянську ініціативу і використати у своїх інтересах. У цьому плані значний інтерес становить документ під назвою “Статут суспільної організації “Козацьке братство”, який знайдено у врятованих від знищення документах обкому КП України. 15 січня 1991 р. його затвердив ухвалою установчої конференції “Козацького братства”. Документ був представлений для реєстрації виконавчим комітетом Запорізької міської ради народних депутатів, а один з його екземплярів опинився в обкомі.

Про цю організацію знаходимо згадку і в “Політичній карті Запорізької області”, складеній Запорізьким обкомом КП України. Виявляється, “Братство” було сформоване у виробничому об’єднанні “Моторобудівник” (тепер ВАТ “Мотор-Січ”) і влітку 1991 р. вже нараховувало 500 членів. Характерно, що це чи не єдина новостворена організація, яку обком партії характеризує позитивно: “Відношення до КППС лояльне. По багатьох питаннях точки зору парткому і “Братства” збігаються”¹³³. Газета обкому партії і обласної ради “Індустріальное Запорожье”, яка під різними приводами відмовлялася публікувати матеріали учасників “неформальних” об’єднань демократичного спрямування, не виключаючи навіть депутатів облради, охоче надала площу для інтерв’ю із заступником начальника відділу науково-технічної інформації ВО “Моторобудівник” Анатолієм Бугримом, який представлений як голова “Братства”¹³⁴. Ті з наших читачів, які знайомі з історією відродження козацького руху в регіоні в новітні часи, не помиляться, зробивши висновок, що з цієї акції в області почалася політика, спрямована на “приватизацію” козацтва однією відомою промисловою структурою і використання його для антиукраїнських інтересів.

З великим ентузіазмом ТУМ включилося в кампанію зі збору коштів для спорудження в Запоріжжі пам’ятника Т. Г. Шевченку. Ініціаторами цієї благородної справи виступили місцева письменницька організація на чолі з П. П. Ребром, відомі в Запоріжжі й за його межами господарники, вчені, видатні люди краю. Тисячі людей перераховували гроші. Було зібрано необхідну суму. Справа залишалася за дозволом властей і визначенням місця для пам’ятника. Партійно-радянська номенклатура всіх рівнів

¹³³ Політична карта Запорізької області // Архів автора.

¹³⁴ Что такое “Братство” // Індустріальное Запорожье. – 1990. – 5 декабря.

бойкотувала цю народну ініціативу. На клопотанні Запорізького облвиконкому у Києві було накладено резолюцію: “Питання щодо будівництва пам’ятника врахувати при підготовці пропозицій про спорудження меморіальних об’єктів у республіці в наступні роки”. У своєму виступі на обласній партконференції (1988 р.) П. П. Ребро, коментуючи фактичну заборону Києвом спорудження пам’ятника, сказав:

«...Ну хіба така резолюція – не глумління над благородними людськими почуттями? Замість того, щоб подякувати людям, підтримати народну ініціативу, патріотичний рух, затівається бюрократична тяганина. Чесно кажучи, ми навіть боїмося казати людям про таку резолюцію, бо вони нас (а може не тільки нас) поб’ють»¹³⁵.

Врешті-решт, інфляція “з’їла” зібрані кошти, і справа спорудження пам’ятника Кобзарю в оспіваному ним краю була відкладена на невизначений час.

Хор “Запорозькі козаки”. о.Хортиця. У центрі – Т. Г. Шевченко

Одним із найважливіших досягнень відроджуваної запорізької “Просвіти” – ТУМ проф. В. А. Чабаненко цілком слушно вважає створення восени 1990 р. самодіяльного народного хору “Запорозькі козаки”. Хор став важливим інструментом національ-

¹³⁵ Ребро П. Шевченко і Запоріжжя. Доповіді, статті, вірші, хроніка. Книга друга. – Запоріжжя, 2007. – С. 9-11.

Виступ хору "Запорозькі козаки". о. Хортиця, 1990 р.

ного відродження в регіоні і далеко за його межами. Свідченням цього є стаття Ігоря Герети "Єднаймося!", надрукована в тернопільській газеті "Відродження", в якій йдеться про концерт хору в м. Тернопіль, що з великим успіхом проходив в березні 1991 року¹³⁶. "Протягом 90-х років, – зазначає перший голова Запорізької "Просвіти" проф. В. Чабаненко, – цей самодіяльний колектив став лауреатом кількох обласних і всеукраїнських конкурсів, зажив гучної слави по всій Україні, а його керівник – Петро Степкін – отримав звання заслуженого діяча мистецтв (1999 р.)". Історія хору заслуговує на особливу увагу читача. Матеріали про

В. Чорновіл серед гостей фестивалю "Червона Рута"

його заснування і діяльність, особливо до проголошення незалежності, "коли за такі "бандерівські штучки" (співання патріотичних пісень) при певному повороті політичних подій запросто можна було заgrimіти в міста лісопосовальні"¹³⁷, переконливо ілюструють велику роль мистецтва

¹³⁶ Відродження (Тернопіль). – 1991. – 14 березня.

¹³⁷ Дніпрові пороги (Запоріжжя). – 2000. – № 4. – С. 3.

і мистецьких заходів у справі пробудження національної свідомості. Деякі з цих матеріалів опубліковано в газеті Запорізької Просвіти "Дніпрові пороги".

Коли було прийнято рішення про проведення в серпні 1991 р. у Запоріжжі фестивалю української молодіжної пісні "Червона рута", обласне Товариство активно включилося в його підготовку.

На особливу увагу заслуговують спогади співака і композитора Анатолія Сердюка, який виступив на фестивалі зі своєю, тепер знаменитою піснею "Вставай, Україно!", написаною на слова Дмитра Павличка спеціально для фестивалю. У пісні є рядки, які тоді були сприйняті як заклик до боротьби за незалежність:

*Вставай та кайдани порви,
Дай познак, ясніший від грому,
Що ти не рабиня Москви,
Й рабою не будеш нікому.*

А. Сердюк

Л. Лук'яненко на фестивалі "Червона Рута".
м. Запоріжжя. Серпень 1991 р.

Анатолій Сердюк згадує:
"Коли я співав на стадіоні "Металург", таке піднесення було! Люди раділи як діти, сміялися, обнімалися, бігали й танцювали на траві. Адміністрація стадіону спочатку проганяла молодь з газону, та коли на траву вийшли сотні глядачів, змирилася. Дехто прийшов з жовто-блакитними прапорами, а вони були тоді заборонені. Міліція споглядала все це, але не втручалася"¹³⁸.

За переконанням самого виконавця, участь у "Червоній руті" мала вирішальний вплив на формування

¹³⁸ Спогади співака і композитора А. Сердюка про його участь у фестивалі «Червона рута» в Запоріжжі в серпні 1991 р. // Архів автора.

А. Сердюк і В. Чорновіл

його як українського співака і громадянина. І не лише його. “У кінці грудня, – пише А. Сердюк, – з газетних повідомлень я дізнався, що програма Держтелерадіокомпанії України визнала пісню “Вставай, Україно!” пісню-символом 1991 року”.

Вплив ЗОО ТУМ поширювався далеко за межі обласного центру. Це, зокрема, підтверджують документи, які з’явилися в результаті діяльності Мелітопольського міськрайонного Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка. Статут цього товариства був затверджений рішенням Мелітопольської районної ради народних

депутатів від 28 вересня 1989 р. Мелітопольське міськрайонне Товариство спільно з місцевим Рухом видавало свою газету – “В сім’ї вольній, новій”.

Всього вийшло 5 номерів цієї газети. Тираж газети становив 200-300 екземплярів. Для епіграфа видавці взяли Шевченкове: “Наша дума, наша пісня не вмре, не загине”. Три номери цієї газети за 1990 р. зберігається в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського і є цінним історичним джерелом для дослідження просвітянської роботи на Мелітопольщині. Підписали ці номери в.о. голови Товариства М. Дуденко і член товариства А. Калінченко.

Як і Запорізька обласна організація ТУМ, Мелітопольське міськрайонне Товариство української мови створювалося за сприяння партійних органів, які прагнули поставити під свій контроль цю нову форму громадської ініціативи. Кількість членів міськрайонної організації складала близько 60 осіб. Газета “В сім’ї вольній, новій” та інші документи свідчать, що їх просвітницька діяльність мала широкий розголос у місті і районі. Але документи показують, що поступово товариство почало

дистанціюватися від суто просвітницької діяльності в рамках компартійних директив, не обмежуючись пропагандою українського слова і національної культури, і активно включалося в громадсько-політичне життя.

Наростання конфлікту між міськкомом партії і мелітопольською “Просвітою” було цілком логічним явищем. Як і в Запоріжжі, апарат тут проявляв “обережність” і практично нічого не робив для впровадження Закону про мови. Про це, зокрема, свідчить наведена в російськомовній газеті мелітопольського Руху “Возрождение” інформація про спробу відкрити у 1989 р. один (і поки що єдиний!) у місті україномовний клас:

“Думаете, от желающих отбоя не было? К сожалению, это не так. По словам директора школы Левинок Ж. ей пришлось вести переговоры-уговоры с родителями все лето. 1 сентября открыли класс, в котором всего 12 учеников”¹³⁹

Вплив мелітопольського міськкому на діяльність товариства слабшав. Це був типовий процес, який у різних варіантах повторювався в багатьох регіонах України. Наскільки можемо судити на підставі доступних нам документів, у загальних рисах цей процес відбувався так. За ініціативою В. В. Гудзя при товаристві на початку 1990 р. був створений осередок Народного руху, який спрямовував роботу просвітян, а газета “В сім’ї вольній, новій” виходила як об’єднаний орган мелітопольського Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка і місцевого Руху. Це не відповідало лінії міськкому партії, спрямованій на ізоляцію і дискредитацію Руху. Потім Товариство виступило проти великодержавницької спрямованості проекту “Закону про мови народів СРСР” і підтримало відповідну заяву народних депутатів СРСР від України. Навесні 1990 р. в місті і районі було зібрано 500 підписів на підтримку заяви¹⁴⁰.

Товариство, по суті, солідаризувалося з рішеннями Установчого з’їзду Народного руху у вересні 1990 р.¹⁴¹. Врешті-решт, голова організації В. В. Гудзь у грудні 1990 р. вийшов з КПРС і став сміливо пропагувати українську національну ідею. Це викликало гостре незадоволення партчиновників, що якраз збиралися “виходити з окопів”. Міськком КП України зробив спробу відсторонити В. Гудзя від керівництва організації, але на конференції в

¹³⁹ Пробуждение (Мелитополь). – 1990. – № 13. – Январь.

¹⁴⁰ В сім’ї вольній, новій (Мелитополь). – 1990. – № 3. – Червень.

¹⁴¹ Звернення Мелітопольського міськрайонного об’єднання Товариства української мови і культури імені Т.Г. Шевченка до мелітопольців. Вересень 1989 р. //Архів автора.

лютому 1991 р., де був присутній “сам” перший секретар міськкому О. Томашевич, ця спроба провалилася¹⁴². Однак, організація виявилася розколотою. Виникло два незалежних одне від одного об’єднання: група “В сім’ї вольній, новій”, що працювала під контролем міськкому партії, і “Просвіта”, яка продовжила лінію Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка і орієнтувалася на національні державницькі цінності. Настрої останньої в мовному питанні висловив у жовтневому (1990 р.) числі мелітопольського рухівського бюлетеня “Возрождение” Г. Замула:

“Вона стане реально державною тільки тоді, коли буде держава. Українська держава! В іншому випадку мова, якою я пишу Вам цього листа, ніколи не зможе нарівні конкурувати з дійсно державною мовою – російською, і залишиться тільки її в “шанувальникам” для розваги...”¹⁴³.

Отже, загальноукраїнські і місцеві національно-культурні акції створювали необхідну інтелектуальну і морально-психологічну атмосферу для збудження громадсько-політичної активності в суспільстві і формування самодіяльних, не підпорядкованих компартії та її структурам громадсько-політичних груп, організацій і партій.

Але якщо мелітопольський “Меморіал”, запорізьку “Реабілітація”, кіноклуб “Восхождение” та історико-філософський клуб “Січ” з деякою мірою умовності можна віднести до загальнодемократичної течії суспільного руху в області, то діяльність “Просвіт” мала яскраву національну українську спрямованість.

* * *

Просвітяни, напевне, й не підозрювали, за яку важку роботу взялися. Майбутній лідер запорізького ТУМ проф. В. А. Чабаненко у виступі перед делегатами XXXI Запорізької міської партконференції 3 грудня 1988 р. заговорив про “здорову, патріотичну ідею вільного розвитку всіх національних мов і культур”, що, за його переконанням, об’єднує усіх прихильників “перебудови”. Чи розумів він тоді, що бив у саму основу імперського ладу Радянського Союзу? Московські партійні бонзи і їх київські й запорізькі однодумці під впливом подій могли погодитися на засудження сталінського деспотизму, на обнародування правди про масштаби репресій і ще на багато чого, про що навіть не хотіли чути раніше; врешті-решт, вони могли наважитися на демокра-

¹⁴² Мелітопольські комуністи “виходять з окопів” // РУХ (Запоріжжя). – 1991. – № 1(10). – Березень.

¹⁴³ Пробуждение (Мелітополь). – 1990. – № 18. – Октябрь.

тизацію режиму, введення багатопартійності, ідеологічний плюралізм, радикальні соціально-економічні зміни – аж до введення ринкової системи і відмови від соціалістичних принципів господарювання, однак вони нізащо не погодились б на те, щоб кожен вільно розвивав свою мову і культуру. Це б означало відмову від унітарного характеру Радянського Союзу – по суті, імперської великодержавної спадщини. Їх “категоричний імператив”: за будь-яких обставин єдина держава повинна бути збережена. А це означає – єдина економіка, єдина валюта, єдина армія, єдина система управління, єдина зовнішня політика, єдина для всіх мова міжнародного спілкування (звичайно, російська), “єдина історична спільність – радянський народ”, “єдиний культурний простір” (звичайно, російськомовний) і т. ін. Це вони називали інтернаціоналізмом. І коли 50-літній професор, звертаючись до номенклатурного залу, став говорити про інший інтернаціоналізм – “Ми – інтернаціоналісти не для лозунга і плаката! Ми хотіли б бачити поряд із українськими школами на Запоріжжі школи і російські, і болгарські, і єврейські, і вірменські...”¹⁴⁴, його не зрозуміли. Інтуїтивно відчували: професор говорить “щось не те”.

Інтуїція їх не підвела.

Вони звикли, що інтернаціоналізм на Україні (саме так тоді говорили і писали: “на Україні”, а не “в Україні”) – це лише російські школи, а коли поряд з ними – українські, болгарські, єврейські і вірменські, то це вже націоналізм. Коли у 1967 р. дисидент І. Дзюба у своїй самвидавській книзі “Інтернаціоналізм чи русифікація?” на фактах і цифрах довів, що за ширмою інтернаціоналізму в Україні проводиться тотальна русифікація, його оголосили буржуазним націоналістом і репресували. Все відбувалося у точній відповідності з партійним “двоємислієм, яке передбачає “благонамеренную готовность назвать черное белым, если того требует партийная дисциплина”.

Під час “перебудови” чорне і біле вже можна було називати їх справжніми кольорами. До цього навіть закликали з Москви деякі партійні вожді. Але вихована десятиліттями номенклатурна звичка (“друга натура”) залишилася. Принаймні, у Запоріжжі. Виступаючи 6 грудня 1989 р. на пленумі обкому КП України, голова Обласної спілки письменників України і голова Обласної асоціації товариств рідної мови і культури П. П. Ребро добре проілюстрував це:

¹⁴⁴ Виступ професора В. А. Чабаненка на XXXI Запорізькій міській партконференції. 3 грудня 1988 р. // Архів автора.

“Цього року, виступаючи перед партактивом Білорусії, головний ідеолог партії т. Медведєв сказав: «Перебудова відкинула великодержавну думку, нібито турбота про національну мову – щось підозріле, націоналістичне!» Ех, вустами шановного Вадима Андрійовича та мед би пити! З неприхованою підозрою ставляться до наших товариств деякі чиновники”¹⁴⁵.

Колона учасників святкування 500-річчя українського козацтва на центральному проспекті Запоріжжя. 05.08.1990 р.

Таким чином, просвітяни прагнули зупинити і повернути назад руйнівні процеси русифікації, які в регіоні до 1917 р. підтримував російський імперський, а після більшовицької революції – радянський комуністичний режим, чинники якого в національно-культурній сфері продовжували політику російського самодержавства. Товариство працювало над відродженням української мови, розвитком національної культури, пробудженням національної свідомості, утвердженням української національної ідентичності, і, нарешті, над формуванням української нації.

Про українське націєтворення слід сказати окремо.

Цей процес на Півдні на рубежі 20-30-х років ХХ ст. був загальмований, а в умовах масових репресій і відмови від політики

¹⁴⁵ Виступ П. Ребра «Мова Шевченка – поза законом?» на пленумі Запорізького обкому КП України. 6 грудня 1989 року // Архів автора.

“українізації” відбувалася національно-культурна дезінтеграція українців як окремого етносу. В результаті, традиційний розподіл населення Півдня на українців, росіян, болгар, євреїв та ін. у 80–90-ті роки ХХ століття вже став суто формальним. Вітчизняні і зарубіжні дослідники у складі сучасних українців виділяють дві групи, відмінності між якими мають не лише мовний, а й значною мірою й етноментальний характер: україномовні і російськомовні українці. Із втратою мови українці втрачають і певні ментальні риси; з іншого боку, опановуючи російську мову, як основу спілкування, українці набувають російських ментальних рис. Отже, робить висновок київський дослідник М. Рябчук, є підстави говорити про існування серед населення України трьох великих мовноетнічних груп: російськомовних росіян, російськомовних українців і україномовних українців¹⁴⁶. Учасники демократичного руху запорізького регіону доповнюють цю академічно виважену, але дещо абстрактну схему низкою місцевих життєвих нюансів. Унаслідок русифікації місцеве українство, за їх переконанням, виявилось фрагментованим на цілий ряд груп: російськомовні й україномовні українці; російськомовні діти й україномовні батьки; російськомовне місто й україномовне село; російськомовна влада й україномовні піддані. Проф. В. Чабаненко констатував виникнення “глибокої соціальної прірви між містом і селом, ... розрив між дітьми й батьками, відчуження влади від трудящих мас”¹⁴⁷. П. П. Ребро у виступі на пленумі Запорізького обкому КП України 6 грудня 1989 р. процитував лист до редакції газети “Індустріальное Запорожье” групи будівельників з м. Токмак:

“В Токмаке еще 8 лет назад были украинские школы, ныне их нет... Пока ребенок маленький – говорит на родном языке, а пошел в садик, в школу – вроде бы стал чужим. Отец и мать говорят на украинском языке, а он на русском и не всегда понимает своих родителей”¹⁴⁸.

¹⁴⁶ Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – К., 2000. – С. 109.

¹⁴⁷ Текст виступу професора Запорізького університету В.А. Чабаненка на установчій конференції республіканського Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка (11-12 лютого 1989 р., м. Київ, Будинок кіно) // Архів автора.

¹⁴⁸ Виступ П. Ребра «Мова Шевченка – поза законом?» на пленумі Запорізького обкому КП України. 6 грудня 1989 року // Архів автора.

Врешті-решт, русифікація, за переконанням В.А. Чабаненка, приводить до “глушіння життєвої, духовної енергії українського народу”¹⁴⁹.

Вітчизняні і зарубіжні дослідники дійшли висновку, що національна свідомість, яка є найважливішим чинником формування сучасної нації, не може формуватися стихійно. Стихійно – на основі народної мови, звичаїв і фольклору – формується лише етнічна свідомість. Усвідомлення людини як представника певної нації завжди є результатом цілеспрямованого інтелектуального й емоційного впливу в школі, сім’ї, через ЗМІ, церкву, літературу і мистецтво. Система виховання в Російській імперії, а потім – і в Радянському Союзі була покликана домагатися повної чи часткової відмови українців (як і решти неросійських жителів України) від своєї національності. У дореволюційні часи це відбувалося через впровадження суто російської, чи суржикової російсько-української ідентичності – “малоросійства”, а в умовах “розвинутого соціалізму” – через формування радянської лояльності, втіленням якої був штучний витвір – “гомо сов’єтікус”, людина, позбавлена відчуття національного єства. На цей шлях цілеспрямовано і продумано штовхала українців комуністична влада, позбавляючи їх рідної мови й історії, а з благословення цієї влади – засоби масової інформації, література, мистецтво і безліч інших обставин, які склали буденне життя пересічної людини: назви населених пунктів, вулиць, культурних і господарських об’єктів, пам’ятники, розмовна мова в крамницях, аптеках, лікарнях тощо.

Красномовний приклад, що ілюструє стан національної свідомості жителів регіону напередодні проголошення незалежності України – їх реакція на грандіозну маніфестацію в Запоріжжі 5 серпня 1990 р., присвячену 500-річчю Запорізького козацтва. Коментуючи пасивність і байдужість багатьох земляків, з якою вони поставилися до цієї загальноукраїнської акції, С. Овчаренко в газеті “Черная суббота” дуже точно відтворив морально-психологічну ситуацію в місті, заповненому сотнями тисяч святоково одягнених гостей з усіх областей республіки і українського зарубіжжя:

“Поневоле чувствуешь себя не в своей тарелке, если тебя приветствуют как хозяина дома, а ты здесь, – только

¹⁴⁹ Текст виступу професора Запорізького університету В.А. Чабаненка на установчій конференції республіканського Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка (11-12 лютого 1989 р., м. Київ, Будинок кіно) // Архів автора.

временный житель, а хозяин давно умер и память о нем утеряна... "

Виявляється, що жити на території Запорожжя зовсім не означало сприймати історичні традиції запорожців. Занадто багато виявилось в історичному центрі України (особливо, в його центральних районах, по яких і пройшла багатокілометрова колона учасників свята) байдужих до героїчного минулого, культури і духовності українського народу, а то і відверто ворожих до них. Це й показала демонстрація. Автор констатує стан "животной пассивности масс..." і саме в цьому вбачає джерело сили КПРС. Разом з тим, С. Овчаренко не хоче залишатися песимістом. Констатувавши, що "грандиозная демонстрация произвела какое-то впечатление на запорожцев, пусть и в форме любопытства", автор ставить перед статтею заголовок: "Отход от социальной зоологии?" Заголовок зі знаком запитання. Однак, читачам найбільше запам'яталися не заголовок, а алегорія: "...Хозяин давно умер и память о нем утеряна..."¹⁵⁰.

Ця алегорія ілюструє глибоку корозію української національної свідомості в регіоні. Пам'ять про один із яскравих феноменів українського народу – козацьке минуле – навіть на історичній батьківщині козацтва, здавалося, була втрачена. Саме ця колективна народна пам'ять (науковою мовою – легенда) служила одним із важливих факторів перетворення народу в модерну націю. Без цієї пам'яті українці залишаються в стані етнографічної маси. Байдужа реакція багатьох жителів міста на це і подібні йому свята переконливо засвідчила, що вони не відчували себе українцями, хоча при проведенні перепису, можливо, за інерцією ще відносили себе до цієї національної спільноти.

У цих умовах про необхідність задоволення суто українських мовно-культурних запитів і про українську національну ідею взагалі, в регіоні говорили в досить вузькому середовищі інтелігенції. Під час "перебудови" область, як і раніше, залишалася частиною російського мовно-культурного простору. Партноменклатура не дуже перебільшувала, поширюючи чутки, що в складі Запорізької обласної організації ТУМ абсолютно переважають вчителі української мови. Населення залишалося байдужим: у кращому випадку до розмов про необхідність впровадження української мови воно ставилося з певним інтересом. У ситуації, що склалася, недалеко від істини був редактор газети бердянського проводу УРП "Азовська Січ" Петро Соколов, який

¹⁵⁰ Черная суббота. – 1990. – № 3. – Сентябрь.

назвав домінуючими в регіоні настроями “неоінтернаціоналізм місцевих аборигенів-манкуртів та яничар різних націй”¹⁵¹. Девізом цієї спільноти були слова відомої пісні: “Мой адрес – не дом и не улица, мой адрес – Советский Союз”.

¹⁵¹ Азовська Січ (Бердянськ). – 1990. – Ч. 1. – Грудень.

**Крайова організація
Народного Руху України**

Політична самоорганізація населення регіону в умовах “перебудови” почалася із створення Народного руху України. Це було найбільше незалежне демократичне об’єднання республіки. До його складу входили представники різних ідеологічних течій: члени Демплатформи в КПРС, Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, Української Гельсінкської спілки (що пізніше трансформувалася в Українську республіканську партію), члени незалежних профспілок, майбутні члени Демократичної партії України, Соціал-демократичної партії України (об’єднаної), позапартійних громадських об’єднань.

За даними першого голови Запорізького крайового Руху

Ю. І. Василенко

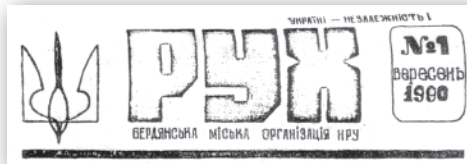
Установча конференція Запорізької крайової організації Руху.
о. Хортиця. Вересень 1989 р.

обрали російське прислів'я “Одно слово правды весь мир пере-тянет”. Нам вдалося виявити сім номерів цього вісника – № № 1 і 2 за 1989 р. і 1, 2, 3, 4 і 5 за 1990 р. Кожна з рухівських газет мала свою редколегію, які діяли автономно. В заяві Координаційної ради Запорізького Руху зазначалося:

«За исключением публикации заявлений и обращений от имени КС, редсовет “Прямой речи” (так же как и “Руха”) обладает полной самостоятельностью в подборе информации, трактовке событий и привлечении авторов”¹⁵³.

Власну газету під назвою “РУХ” видавала також Бердянська міська організація НРУ. Публікувалася вона українською мовою, а її епіграфом були слова: “Україні – незалежність!”. У нашому розпорядженні є перше її число, датоване вереснем 1990 р. Невідомо, чи мала ця газета продовження.

Була своя російськомовна газета – “Пробуждение” – і в мелітопольського Руху, вірніше – у його, умовно кажучи, “російськомовного” крила. Перші десять її чисел випускалися як “стінгазети” (саме так вони називалися в місті і в документах обкому партії). З одинадцятого номера вона стала повноцінною газетою “малого” формату. Газету тиражували в Прибалтиці. Всього вийшло 18 номерів цього видання, останній – у жовтні 1990 р. Нам вдалося виявити лише номери 11, 13, 16, 17 і 18, датовані листопадом 1989 – серпнем 1990.

Інша частина мелітопольського Руху – україномовна, яка гуртувалася навколо міськрайонного Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, спільно з ним видавала газету “У сім’ї вольній, новій”.

Як зазначалося вище, деякі номери запорізьких рухівських газет збереглися в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вер-

¹⁵³ Прямая Речь. – 1989. – № 1. – Листопад.

надського в Києві. Окремі їх номери вдалося виявити в приватних колекціях. Лише №№ 10 і 11 “РУХу” виготовлені типографським способом, інші тиражувалися на недосконалій на той час копіювальній техніці. Час і відсутність умов для зберігання зробили свою справу: деякі рухівські газети не дійшли до нас, інші збереглися у неповному, пошкодженому вигляді.

Ці видання сучасного читача зацікавлять передусім як пам’ятки невідцензурної преси. Адже все, що не проходило компартійний контроль, вважалося нелегальним. Республіканська організація РУХу була зареєстрована лише 9 лютого 1990 р., а 15 лютого секретаріат республіканського РУХу видав запорізькій крайовій організації свідоцтво № 1.

На цей час була проголошена “гласність”, але питання про видання незалежних газет не було як слід унормовано. Йшли розмови про розробку Закону про засоби масової інформації, та він ще не був прийнятий.

Видавці рухівських газет розуміли, на яку небезпеку наражаються, порушивши монополію компартії в інформаційному просторі, по суті, кинувши їй виклик. Вони добре знали, що своїми діями виходять поза межі прийнятих в радянському суспільстві негласних правил і їх може чекати юридична відповідальність. Тому редколегія газети “РУХ” чітко сформулювала правові положення, на підставі яких вона видавалася. Це – відповідні статті Конституції СРСР і Конституції УРСР, пункти Загальної декларації прав людини, положення Прикінцевого документу Віденської зустрічі держав – учасниць Гельсінкської Народи з безпеки та співробітництва в Європі . Це був сильний хід: у разі переслідування владою її можна звинуватити в порушенні власної Конституції і нею ж – владою – підписаних міжнародних угод.

З подібних позицій виступала й газета “Прямая Речь”.

Але наважитися на видання газети всупереч владі – це лише початок справи. Слід було вирішити ще важливіше завдання: не маючи джерел фінансування, штатних працівників, технічної бази, дефіцитного на той час паперу, мережі розповсюдження, працюючи у вільний від роботи час, зазнаючи морального тиску й адміністративних переслідувань, з допомогою недосконалої і малотиражної поліграфічної продукції (по декілька сотень екземплярів) розбудити громадську думку і завоювати симпатії масового читача. Це завдання також було виконано. Учасники і свідки тих подій пам’ятають, якою величезною популярністю користувалися рухівські газети, як вони передавалися з рук у руки,

обговорювалися в навчальних закладах, установах, на підприємствах, як їх матеріали передруковувалися, переписувалися, цитувалися.

Рухівські газети виконували два важливих завдання: інформаційне і організаційно-мобілізаційне. Фактично, у кожному номері давалася інформація про завдання РУХу і перспективи його розвитку, умови прийому до організації і створення нових її осередків, публікувалися прізвища активістів кожного району, їх контактні телефони, місця зустрічей, інформація про рухівську пресу. Широка гласність і демократизм РУХу, його політико-ідеологічний плюралізм вигідно відрізняли організацію від компартійних структур з їх закритістю і утаємниченістю. РУХ виступив реальною громадсько-політичною альтернативою, яка притягувала всіх незадоволених тоталітарним режимом, незалежно від ідеологічних орієнтирів. Статутні норми НРУ відкривали можливості формування на загальнодемократичних принципах широкої коаліції прибічників реформ.

Секрет популярності рухівських газет полягав, перш за все, у тій унікальній інформації про події і політичні процеси в Запорізькій області, яку неможливо було одержати, читаючи офіційну запорізьку пресу, слухаючи радіо, чи переглядаючи телепрограми. У “Слові до читачів”, вміщеному в першому номері газети “РУХ”, зазначалося:

«Головне завдання вісника вбачається в тому, щоб по можливості оперативно інформувати громадськість про події в нашому регіоні, котрі не знаходять відображення в засобах масової інформації області, або висвітлюються ними упереджено, а також у тому, щоб ознайомити Вас з різними оцінками поточних подій. У тому числі і тими, що не збігаються з офіційною точкою зору. При цьому, редакційна рада інформаційної служби Запорізької регіональної організації Народного руху України не тільки не намагатиметься нав'язувати іншим позицію ЗРО НРУ, не тільки не вважає її істиною в останній інстанції, але й готова у будь-яку мить надати сторінки нашого вісника для конструктивної і чесної полеміки. Таким чином, ми розраховуємо зробити посильний внесок у здійснення принципів плюралізму, гласності і демократії»¹⁵⁴.

Ця редакційна позиція для запорізького читача, вихованого на компартійній і радянській пресі з її безапеляційністю і пре-

¹⁵⁴ РУХ (Запоріжжя). – 1989. – № 1. – Серпень.

тензіями на істину в останній інстанції, була цілком несподіваною.

Приваблювала людей і нестандартна форма подачі матеріалу, розкутість, незаангажованість авторів, їх звернення, окрім традиційних газетних жанрів (стаття, замітка, коментар, інформація тощо), до гумористичного і сатиричного.

Вже перші матеріали, опубліковані під символічним заголовком “Прорив у зоні застою: Нотатки про мітинг на підтримку НРУ”, містили досить детальну інформацію про перший у Запоріжжі несанкціонований мітинг на підтримку Народного руху України, що відбувся 5 серпня 1989 р. на майдані перед медінститутом¹⁵⁵. У виступах мітингувальників часто звучала тема охорони довкілля, тому цей мітинг інколи називають «екологічним». Мітинг організувала ініціативна група зі створення Запорізької регіональної організації НРУ, яка й підготувала звернення до учасників мітингу, до всіх запоріжців. У цій статті йдеться про склад мітингувальників (представники Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка, члени неформальних об’єднань “За екологічну перебудову”, “Зелений світ”, “Вахта миру”, політклубу “Січ”, Демократичного Союзу, активісти Руху підприємств та установ тощо), про спроби міської влади заборонити мітинг, про його перебіг і промовців, про затримання міліцією двох юнаків “за спробу пронести національні прапори” (це був учень-старшокласник Д. Кобалія і 18-літній М. Остапенко), про арешт одного з активістів демократичного руху Л. Глезіна, про оштрафування журналіста Ю. Василенка і про його заяву щодо “відмови перебувати в одній партії з Кравчуками і Щербицькими”. Аналізуючи громадсько-політичну ситуацію в області, автор статті С. Невський констатує, що “в Запорізькому обкомі Компартії України на чолі з першим секретарем Г. П. Харченком угрупувалася праворадикальна антигорбачовська Вандея”¹⁵⁶.

Таких матеріалів у газетах багато. Практично, кожна помітна подія громадсько-політичного життя в області знайшла оцінку і детальний опис на їх шпальтах. Зокрема, в інформації “З останніх подій”, надрукованій у № 1 вісника “РУХ” розповідається про перше засідання обласного громадсько-політичного клубу “Діалог” на тему: “Народний Рух: за і проти”; в інформації “Нелегали на Хортиці” йдеться про Крайову конференцію РУХу (3 вересня 1989 р.)¹⁵⁷, тут же наводиться резолюція конференції. Це була

¹⁵⁵ РУХ (Запоріжжя). – 1989. – № 1. – Серпень.

¹⁵⁶ РУХ (Запоріжжя). – 1989. – № 1. – Серпень.

¹⁵⁷ РУХ (Запоріжжя). – 1989. – № 2-3. – Вересень.

установча конференція, яка офіційно поклала початок існування Запорізькому Руху. Через 10 років, 19 серпня 1999 р., перший голова Запорізької обласної організації НРУ Ю. Василенко в газетній статті детально описав майже детективні обставини проведення конференції і дав її повний склад¹⁵⁸.

“РУХ” повідомляв своїх читачів про репресивні акції влади проти демократів. У № 2-3 газета повідомила про виклик 22 вересня 1989 р. голови координаційної Ради крайової організації РУХу Ю. Василенка до прокурора Жовтневого району М. Верещака¹⁵⁹. У № 5 вісника наводиться інформація про перший випадок застосування в Запоріжжі 21 жовтня 1989 р. проти активістів РУХу гумових кийків¹⁶⁰. Рухівці писали про це і в інших числах своїх газет. З іншого боку, розповідається і про те, як демократи обходили заборони властей. Під криптонімом В.М. (напевно, В. Макаров) у газеті “РУХ” подається інформація про конспіративне проведення в Запоріжжі забороненої владою конференції, присвяченої ювілею Н. Махна¹⁶¹. Більш детально про конференцію написав у першому, січневому номері “Прямой Речи” (1990 р.) в статті “Апелірує к городовому” один з її організаторів Д. Дундич. Автор описує стан політичного психозу, який роздмухувала в підконтрольній пресі (газети “Індустріальное Запорожье” і “Запорізька правда”) місцева партбюрократія напередодні проведення конференції¹⁶².

У травневому числі “РУХу” за 1990 р. (№ 8) йдеться про відновлення його випуску, перерваного на 4 місяці у зв’язку з економічними труднощами і відмовою підконтрольних КПРС керівників поліграфічних установ друкувати його в Запоріжжі, розповідається про масовий передвиборчий мітинг на Фестивальній площі в лютому 1990 р.

У № 2 та інших номерах вісника “РУХ” за 1989 р., а також у «Прямой Речи» міститься інформація про консервативну позицію Г. Харченка при обговоренні на 2-й сесії Верховної Ради СРСР Закону про пресу, розповідається про зустріч 11 листопада 1989 р. у Будинку політосвіти народного депутата СРСР, члена міжрегіональної депутатської групи В. Челишева з виборцями.

У другому числі “Прямой Речи” (лютий 1990 р.) йдеться про другу конференцію Запорізької крайової організації Руху, яка відбулася 28 січня 1990 р.; тут же вміщена стаття заступника го-

¹⁵⁸ Суббота (Запоріжжя). – 1999. – 19 августа.

¹⁵⁹ РУХ (Запоріжжя). – 1989. – № 2-3. – Вересень.

¹⁶⁰ РУХ (Запоріжжя). – 1989. – № 5. – Листопад.

¹⁶¹ РУХ (Запоріжжя). – 1989. – № 5. – Листопад.

¹⁶² Прямая Речь. – 1989. – № 1. – Листопад.

лови координаційної Ради Запорізького РУХу Д. Секиринського “Мнение беспартийного” з приводу рішень лютневого (1990 р.) пленуму ЦК КПРС. Нарешті, у п'ятому номері цього видання (вересень 1990 р.) наводяться матеріали третьої конференції крайової організації Руху, що відбулася 15 вересня 1990 р., опублікована заява координаційної ради Руху “О политических репрессиях на Запорожье”.

Газета Бердянської міської організації НРУ “РУХ” опублікувала у вересні 1990 р. інформацію “Союзний договір – кайдани для України”, в якій йдеться про ініціативу М. Горбачова оновити радянську федерацію¹⁶³. “Оновлена федерація – це паранджа, якою Горбачов хоче прикрити стару імперську систему”, – констатує автор. Заклики проголосувати на Всесоюзному референдумі 17 березня 1991 р. проти нового союзного договору опублікували й інші рухівські газети.

Видання Руху не лише інформували про поточні події політичного життя країни і краю. Частина їх матеріалів розвінчувала довготривалі наслідки компартійного керівництва в регіоні. Зокрема, у листопадовому номері (1989 р.) газети “РУХ” надруковано замітку “Собор застою”, присвячену одному з найбільших у Запоріжжі радянських “довгобудів” – виробничому комплексу для виробництва супертрансформаторів, який будувався на Бабурці. “Що з цим “супером” робити, запитує газета, якщо світова та вітчизняна енергетика відмовляється від циклопічного будівництва, яке повністю себе скомпрометувало, – чи йдеться про “надтрансформатори”, чи то про поворот сибірських рік?”. Саме з рухівських газет жителі Запоріжжя дізналися про жахливу екологічну ситуацію в місті. Так, на початку 1990 р. в газеті “Прямая Речь” опубліковано статтю “Вымирающий город. Есть ли выход? Мнение врачей”¹⁶⁴. Її автор – член ініціативної групи зі створення Асоціації лікарів Запоріжжя Г. Сушко, спеціаліст з екологічної патології. Автор критикує керівників офіційної медицини області, які приховували справжні масштаби екологічного лиха в місті, нічого не робили для боротьби з його наслідками. Він закликає до громадського контролю за станом довкілля. У № 8 (травень, 1990 р.) “РУХу” під заголовком “Місто, у якому ми живемо” опубліковано санітарно-технічну характеристику м. Запоріжжя, підготовлену головним санітарним лікарем міста Б. Я. Івановим.

¹⁶³ РУХ (Бердянськ). – 1990. – № 1 – Вересень.

¹⁶⁴ Прямая Речь. – 1990. – № 2. – Лютий.

У своїх газетах запорізькі рухівці постійно реагували на гостру кризу постачання в регіоні. Під вогнем критики опинилася як радянська і кооперативна торгівля, так і вся система розподілу продуктів повсякденного вжитку, що була побудована за принципом “згори донизу”. Ця система цілком справедливо оцінювалася як “економічний фундамент всевладдя апарату”. У газеті “РУХ” і “Прямая Речь” публікувалися статті, в яких розкривався механізм забезпечення номенклатури дефіцитними товарами, недоступними для широкого загалу. “Прямая Речь” опублікувала також звернення членів організації Руху Запорізького електроапаратного заводу до керівництва обласної ради з вимогою прийняти відставку її керівництва, зокрема, до В. Дем’янова і Г. Харченка, на яких покладалася відповідальність за продовольчу кризу в регіоні¹⁶⁵. Бердянський РУХ у своїй газеті констатував:

«За роки Радянської влади кирзові чоботи, куфайка і пружинові ліжка в гуртожитку стали символом матеріальних благ, а черга – основним культурним середовищем, де трудящі мають можливість познайомитися й почути останні новини, обговорити світові події і власні економічні проблеми»¹⁶⁶.

Прояв загального занепаду в Запоріжжі не залишився поза увагою закордонної преси. У свою чергу, рухівці прагнули ознайомити земляків з поглядом на ситуацію в місті закордонних журналістів. У перекладі Євгена Костенка з журналу “Уолл Стріт Джорнал” в “Прямой Речи” (№ 2 за 1990 р.) було опубліковано статтю американського журналіста “Перестройка в Запорожье глазами американца”. Для характеристики її змісту наведемо підзаголовки: “Пустые полки” (про продовольчу кризу в Запоріжжі); “Неуклюже громахающий гигант” (про металургійний комбінат “Запоріжсталь”); “Высокий уровень заболеваний” (про екологічну ситуацію в Запоріжжі і кризу офіційної медицини).

Рухівці звертали увагу своїх земляків на довготривалу політику русифікації регіону та її негативні наслідки. У цьому відношенні викликає інтерес стаття майстра комбінату “Запоріжкабель” А. Пенька “Да кто вам запрещал балакать на своей мове?”, надрукована у № 2 (11) “РУХ”у за 1991 р.

¹⁶⁵ Прямая Речь. – 1990. – № 5. – Вересень.

¹⁶⁶ РУХ (Бердянськ).-1990. – №1. – Вересень.

Відродженню історичної пам'яті слугували стаття голови Руху Г. Калайди про Запорозьку Січ, надрукована у травневому (1990 р.) номері запорізького Руху¹⁶⁷.

Серед прихильників Руху були громадяни різних національностей, а, враховуючи реалії зрусифікованого Півдня, російськомовні переважали. Партійні чиновники намагалися «зіграти» на цьому, сподівалися на конфлікти в рухівському середовищі. Вони знали, що частина україномовної громадськості прагне бачити Рух організацією, винятково національною за духом і персональним складом. Але конфлікт не відбувся. Рухівські газети, зокрема “Пробуждение”, прагнули вести виважену редакційну політику і терпляче пояснювали незадоволенням, що становлення і розвиток української національної свідомості після декількох століть російщення – “процес складний і тривалий, це суто індивідуальна робота мозку і серця кожної людини, якою не можна хизуватися на людях”¹⁶⁸. Газета надрукувала низку матеріалів на захист української мови, як державної, а в № 18 за 1990 р. виступила з гострою статтею А. Галіна “Кто такие бандеровцы”, зміст якої підсумовується в словах:

«Слово “коммунизм” скоро вообще исчезнет из нашего лексикона – а “самостийна” Украина станет свершившимся фактом. Значит, выходит, в борьбе ОУН с Советской властью кто-то из них сражался не зря?»¹⁶⁹.

Подібні позиції декларувала й російськомовна “Прямая Речь”.

Народний рух України проголосив ненасильницькі, парламентські методи утвердження демократії. У рухівських газетах багато матеріалів було присвячено боротьбі демократичних організацій за вплив на ради. Зокрема, у листопадовому номері “Прямой речи” (1989 р.) надруковане звернення Координаційної ради Запорізької крайової організації Руху до виборців із закликом висувати кандидатами в депутати Верховної Ради і місцевих рад “только честных, только порядочных только мудрых, компетентных, энергичных и инициативных людей”, незалежно від соціального становища, віку, національності, ставлення до релігії і партійності. На початку 1990 р. співголова Запорізького союзу виборців “За народовластие” В. Перепадя надрукував у “Прямой речи” статтю під характерним заголовком: “Власть тем,

¹⁶⁷ РУХ. – 1990. – № 8. – Травень.

¹⁶⁸ Пробуждение (Мелітополь). – 1990. – № 18. – Жовтень.

¹⁶⁹ Пробуждение (Мелітополь). – 1990. – № 18. – Жовтень.

кто у власти?»¹⁷⁰. Автор констатує спроби партапарату дискредитувати Рух, публікує прізвиська керівників партійних комітетів і виконкомів рад, які пробують пробитися в депутати Верховної і обласної рад, маючи лише по одному конкуренту, а то й взагалі йдуть на вибори без конкурентів. В. Перепадя закликав виборців віддати свої голоси за демократично зорієнтованих членів КПРС – секретаря парткому Ш. Захряну і секретаря партбюро педучища С. Соболева.

Народний рух України з перших днів свого існування опи́нвився під вогнем жорсткої критики партапарату. Створювалося враження, що в боротьбі з рухівською демократією партноменклатура не зупинялася ні перед якими наклепами. Ще до виборів членів Руху звинувачували в порушенні Конституції СРСР і Конституції УРСР, радянських законів, екстремізмі, націоналізмі, розпалюванні міжнаціональної ворожнечі, підготовці погромів, “порушенні елементарних норм етики” тощо. Доходило до того, що в офіційній пресі почала поширюватися інформація, що “значний процент учасників неформальних груп, як свідчить статистика, перебувають, або, на жаль, повинні перебувати на обліку в психоневрологічних диспансерах...”¹⁷¹.

Можливість відповісти Рух одержав лише після того, як у його розпорядженні з’явилися власні газети. Роз’яснення позицій Руху з приводу різних подій суспільного життя і розвінчування інсинуацій противників було одним з головних завдань запорізьких рухівських газет. Гортаючи сторінки цих газет переконуємося, що це складне завдання виконувалося успішно. Відповіді були гострими і аргументованими.

Так, у січневому номері «Прямой Речи» за 1990 р. було опубліковане повідомлення:

Осторожно: провокация!

В последнее время к председателю КС ЗКО Руха неоднократно обращались граждане еврейской национальности, которых тревожат участившиеся слухи о готовящихся в Запорожье погромах и мнимой причастности к их подготовке активистов краевой организации НДУ.

В связи с этим считаем необходимым заявить: сторонникам Народного Движения Украины за перестройку глубоко отвратительна черносотенная идеология, деятельность

¹⁷⁰ Прямая Речь. – 1990. – № 1. – Січень.

¹⁷¹ Лиходід М. Таки не хлібом єдиним... // Запорізька правда. – 1989. – 15 липня.

групуєровок типа «Памяти», равно как и другие проявления национал-экстримизма.

У наступному, лютневому номері цієї газети кандидат технічних наук, відомий рухівський активіст І. Зайдман виступив з гострою і аргументованою статтею “Кто ответственен за межнациональную напряженность”, у якій констатував очевидне:

«Властям города, да и республики нелишне напомнить: пока вы у власти, вы несете всю полноту ответственности за порядок и соблюдение законности. Это ваша обязанность – выявить лиц, которые постоянно сеют слухи, создает напряженность на межнациональной почве. Вместо того, чтобы голословно обвинять в национализме Рух, задерживайте и привлекайте к ответственности любого, кто занимается пропагандой национальной ненависти... А если вы не в состоянии обеспечить безопасность и спокойную жизнь граждан, тогда надо власть сдавать».

Звертає на себе увагу також замітка І. Горєва “Техника дезинформации”, надрукована в № 11 газети мелітопольського Руху “Пробуждение”. У замітці йдеться про “способы ввести в заблуждение”, які використовував редактор міськрайонної партійно-радянської газети “Серп и молот” С. К. Ткаченко. Проти відвертої фальсифікації позиції рухівців виступив у газеті Бердянської міської організації НРУ «РУХ» у статті “Брехня в квадрате. Чому партапаратники дискредитують РУХ?” С. Лановський.

Часто – і досить успішно – рухівці вдавалися до гострої сатири¹⁷². Наведемо два приклади з газети «Прямая речь, присвячені одній особі – місцевому партійному публіцисту М. Сап'яному.

Прямая Речь. – 1989. – № 2. – Грудень

Редакция «Прямой Речи» с глубоким прискорбием извещает, что после тяжелой, продолжительной работы на ниве агитации и пропаганды уходит на заслуженный отдых испытанный боец идеологического фронта, верный сын своего времени, страстный обличитель разного рода «неформалов», «экстремистов» и «националистов», автор классического труда «Здравому смыслу вопреки» тов. Сапьяный М.С. Светлая память о Вас, дорогой Михаил Степанович, навсегда сохранится в сердцах запорожских неформалов.

¹⁷² РУХ (Бердянськ). – 1990. – № 1. – Вересень.

Прямая Речь. – 1990. – № 2. – Лютый

Закончил непродолжительный, но заслуженный отдых и вернулся в окопы идеологической войны пенсионер-заведующий отделом «Индустриального Запорожья» незабвенный Михаил Степанович Сапьяный. Ему посвящается следующая эпиграмма по поводу заметки о городском митинге («ИЗ», 28 февраля 1990 г.) «Криком людей не накормишь».

Крики после митинга

«Охватив полукольцом трибуну, кучка экстремистски настроенных молодчиков под желто-голубыми флагами свистом, криками и гулом встречала каждое конструктивное выступление...»

Трезвый был там или пьяный
 Записной крикун Сапьяный?
 Если был на трезвый глаз,
 Значит одолел маразм.
 Ведь нельзя же круглый год
 Враками кормить народ...
 Коллектив «Индустриалки»,
 Вам себя и нас не жалко?
 От сапьяновой стряпни
 Дохнут мухи и слепни!.

Але наклади рухівських газет були мізерні, і ці відповіді читала невелика кількість громадян.

Не знаходячи аргументів у дискусіях з рухівцями, влада продовжувала діяти методами адміністративного і політичного тиску. Газета мелітопольського Руху “Пробуждение” в листопаді 1989 р. повідомила про звільнення з роботи викладача місцевого педінституту Г. Замули, активіста мелітопольського Руху, члена Великої Ради НРУ. Газета кваліфікує це звільнення як політичну розправу¹⁷³.

Як і раніше, “найбрудніша” робота в боротьбі з Рухом доручалася міліції. Рухівська преса зафіксувала ряд випадків незаконної конфіскації міліцією опозиційних газет: запорізького “РУХу”, газети запорізької філії УГС “УГС-Південь”, вісника Народного фронту Латвії “АТМОДА”, органу Демократичного союзу “Сво-

¹⁷³ Пробуждение (Мелітополь). – 1989. – №11. – Листопад.

бодное слово”. Широкого розголосу в місті набуло використання міліцією проти демонстрантів гумових кийків і арешти лідерів опозиційних організацій, оштафування, погрози, побиття¹⁷⁴.

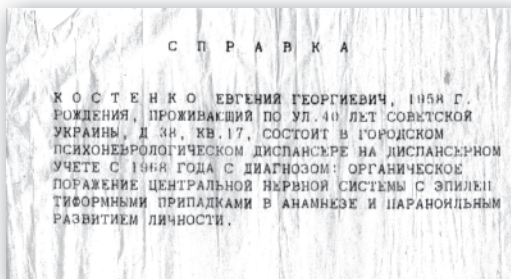
Особливо посилився тиск на Рух напередодні виборів. У № 3 (1990 р.) “Прямой Речи” О. Верьовкін, кореспондент “Індустріального Запорожжя”, виступив із статтею “Анонимная идеология”, в якій розкрив спроби противників Руху скомпрометувати його кандидатів на виборах до обласної ради за допомогою відвертої брехні. Автор наводить приклади анонімних листівок, спрямованих проти активістів Руху. Зокрема, в одній з них, яка поширювалася в Жовтневому районі перед виборами до обласної ради, містилася неправдива інформація проти голови Запорізької крайової ради РУХу Ю. Василенка. Його називали “чорносотенцем”, звинувачували в українському шовінізмі і антисемітизмі.

На недосвідчене населення компартійні “анонімщики” ще могли впливати. Після цієї листівки рейтинг Ю. Василенка знизився, і він не був обраний до ради.

В іншій листівці кандидата в депутати обласної ради від РУХу В. Макарова підозрівали в намірі... закласти вибухівку під Запорізьку АЕС в Енергодарі.

Автори подібних листівок звинувачували своїх противників у найтяжчих гріхах, у тому числі й фашизмі, а самі в боротьбі з ними без найменшого вагання застосовували прийоми геббельсівської пропаганди. Цікаво, що провівши нескладне журналістське розслідування, О. Верьовкін доходить висновку, що всі ці фальшивки фабрикувалися і тиражувалися в одному центрі¹⁷⁵. Про це говорить у своєму інтерв'ю О. Лазутін. Він називає цей центр – Орджонікідзевський райком КП України.

Наводимо зразки цих листівок¹⁷⁶.

¹⁷⁴ Див., напр.: РУХ (Запорожжє). – 1989. – №1; Прямая Речь. – № 2. – 1989; Прямая Речь. – 1990. – № 5 та ін.

¹⁷⁵ Прямая Речь. – 1990. – № 3 – Травень.

¹⁷⁶ Оригінали листівок зберігаються в архіві автора.

УВАГА, ШАНОВНІ ЗАПОРІЗЦІ !

СТАТИ ДЕПУТАТОМ ОБЛАСТНОЇ РАДИ ПО 62 ВИБОРЧОМУ ОКРУГУ ДМЕТЬСЯ
ШРИЙ ЗАПОРІЗЬКОЇ КОЗАК

БОРИС ЯСОПОВИЧ ГАЛЫПЕРІН.

ТА ТАК ДМЕТЬСЯ, ЩО АЛ КУШКА ВИЛАЗИТЬ. МАБУДЬ, ДУЖЕ-ТАКО ХОЧЕ
БУТИ ОРАКУЛОМ КОША ЗАПОРІЗЬКОГО. ЩОБ ПОТІМ МОРЧИТИ НАМ ГОЛОС
СВОЇМИ ХОХЛЯЦЬКИМИ ВИХЛЯСАМИ.

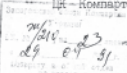
- ВІН ХОЧЕ, А ТИ, ЗЕМЛЯЧЕ, ЯК ?

ЧИ МОЖЕ ДАМО ЦЬОМУ КОЗАРЬОВІ ПІД ЗАД КОЛІНОМ - ТА НЕХАЙ ЛЕТИ
ПІД ТРИ КОЗИ ВИБРИКОМ !

ВІЛЬНЕ ЗАПОРІЗЬКЕ КАЗАЦТВО.

Взагалі, у недемократичних суспільствах листівки традиційно є зняряддям опозиції. Не маючи доступу до газет, радіо, телебачення і прагнучи донести до громадян свою точку зору, запорізькі “неформали” змушені були говорити мовою листівок. І слід зазначити, що вони досить успішно освоїли цей жанр. Листівки опозиції в області сприймалися з великим інтересом. Але на певному етапі до цього специфічного жанру політичної боротьби почали звертатися і представники владних структур. Виготовлені ними квазілистівки стали засобом дезінформації суспільства, поширенням провокаційних чуток, наклепів – словом, усього того, що сьогодні називають “чорним піаром”.

На використання “брудних” політтехнологій орієнтували обласні партійні комітети, київські зверхники. У колекції документів Запорізького обкому КП України, врятованих від знищення, виявився лист ідеологічного відділу ЦК КП України від 26 квітня 1991 р., який підписав заступник завідувача ідеологічного відділу ЦК КП України М. Бабій. Лист рекомендував обкомам партії, у тому числі і запорізькому, “використовувати в практичній роботі зразки” «листівок», надісланих ЦК. Серед цих зразків, які підписувалися: “Група істориків-дослідників” і “Група молодих патріотів “Істина”, переважали листівки, які на підставі перекручення, підтасовки і прямої фальсифікації фак-

<i>Примітка: всі країни, об'єднані</i>		<i>Примітка: все страны, объединённые</i>	
КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ		КОМУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ СОВЕТСКОГО СОЮЗА	
Центральний Комітет Компартії України		Центральный Комитет Компартии Украины	
Відділ <u>Ідеологічний</u>			
Київ, вул. Орджанікідзе, 11		Київ, ул. Орджанікідзе, 11	
Телефон 91-51-25.			
№ <u>18/24</u>		№ <u>26</u> квітня 19 <u>91</u> р.	
ЗАПОРІЗЬКИЙ ОБКОМ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ			
Надісламо для використання в практичній роботі зразки листівок.			
Заст. завідувача ідеологічного відділу ЦК - Компартії України		<i>М. Бабій</i> М. Бабій	
			

тів прагнули скомпрометувати національно-визвольний рух в Україні в роки Другої світової війни і переконати громадян у необхідності підтримки ідеї нового союзного договору. Запорізькі партійні “чорнопіарщики” не були оригінальними: приписуючи рухівцям усі можливі й неможливі гріхи, вони виконували установки відповідних ідеологічних структур ЦК.

У рухівських газетах знаходимо інформацію і про практику проведення виборів

1990 р., і про те, наскільки вона відповідала нормам демократичного суспільства. Так, у березневому номері запорізького РУХу за 1991 р. спостерігач від демократичних сил І. Паршаков розповів про кричущі порушення, які він з Л. Глезінім і С. Катаєвим зафіксували в день виборів депутата Запорізької міської ради по 97 округу, що відбувалися 7 жовтня 1990 р. На виборах протистояли голова Запорізької міської ради Ю. Бочкарьов і представник Руху В. Перепада¹⁷⁷. Номенклатура зробила все, щоб забезпечити перемогу провладному кандидату. Цей випадок не був винятком.

Підтвердженням цього є унікальний документ – оригінал заяви до окружної виборчої комісії з виборів народних депутатів Орджонікідзевського виборчого округу № 183 (копія: редакціям газет “Известия” і “Рабочей газеты”) лікаря-ревматолога 10-ї міської лікарні м. Запоріжжя Савченка В. О., в якій йшлося про спроби вкидання заповнених бюлетенів членами дільничної виборчої комісії, що знаходилася в терапевтичному відділенні № 1. У цю антизаконну акцію була втягнута старша сестра відділення. Факт порушення зафіксували в присутності чергового Орджонікідзевського РВВС.

Одна з копій цього документа передана автору Олександром Лазутінім¹⁷⁸.

¹⁷⁷ РУХ (Запоріжжя). 1991. – № 1(10). – Березень.

¹⁷⁸ Заява лікаря В.О. Савченка до окружної виборчої комісії по виборах народного депутата УРСР про спробу фальсифікації виборів на виборчій дільниці лікарні № 10 м. Запоріжжя. 17 березня 1990 р.

В. Перепада

До подібних фальсифікацій антидемократичні сили часто зверталися під час наступних виборчих кампаній.

Незважаючи на несприятливі умови, на виборах у 1990 р. демократам вдалося провести свого кандидата до Верховної Ради УРСР. Це був С. В. Соколов, який здобув резонансну перемогу над першим секретарем Запорізького міського партії П. М. Ванатом. У Мелітополі за підтримки опозиції переміг Л. С. Білий, у Бердянську – В. П. Шевченко. Останній невдовзі після своєї перемоги заявив про свій вихід з КПРС, про що повідомив бердянський “РУХ”¹⁷⁹. В обласній раді, міських радах Запоріжжя, Мелітополя, Енергодара, Ленінській районній раді м. Запоріжжя сформувалися опозиційні до КПРС групи депутатів у складі 15–20 осіб.

Депутат ВР УРСР

Л. С. Білий (праворуч) і В. М. Тимофєєв

¹⁷⁹ РУХ (Бердянськ). – 1990. – № 1. – Вересень.

В окружну избирательную
комиссию по выборам
народного депутата
Украинской ССР
по Орджоникидзевскому
избирательному округу №183
Копия: редакции газет:
"Известия"
"Рабочая газета"

З а я в л е н и е

Я, Савченко Виталий Александрович,
врач-реаниматолог 10-й горбольницы
г. Запорожье, находясь на дежурстве
17 марта 1992 в кардиологическом отде-
лении и зайдя в кабинет старшей
медсестры отделения Леминной Е.И.,
убеждаю, как бытовые отходы ей
в руки отнесенные избирательные
билеты. Медсестра, собрав биле-
ты, начала раскладывать их по
цветам, после чего отнесла их
на III-й этаж, где в переплетче-
ском отделении №1 находится
избирательный участок.

Презаблаговременно работнику мили-
ции Запорожской области
проведено в 10³⁰, после чего по мно-
гократно работнику милиции и
пригрозивавших и покинул избир-
тельный участок и в дальнейшем
находился в организационной кардиоло-
гической отделении.

Через 30 минут ко мне в кабинет
вошла старшая медсестра ^{Л.Л.Мисюк} ~~Л.Л.Мисюк~~
и показала мне в лицо.

17/III 90г.

В.Савченко

Це була друга велика перемога демократичних сил у Запоріжжі. Роком раніше, на виборах народних депутатів СРСР, всупереч кампанії дискредитації, переміг незалежний кандидат, журналіст В. Челишев.

У центрі – В. Челишев

Після виборів 1990 р. рухівські газети надрукува-

ли статті, присвячені першим крокам Демократичного блоку в місцевих радах. Зокрема, в газетах “РУХ” і “Прямая Речь” було опубліковано низку документів, у тому числі звернення Координаційної ради Запорізької крайової організації РУХу до групи народних депутатів УРСР і СРСР з приводу затвердження головою Запорізької обласної ради народних депутатів першого секретаря Запорізького обкому партії Г. Харченка, яке демократична частина депутатського корпусу вважала незаконним¹⁸⁰. Ця подія дістала широкий розголос в області і за її межами. Були випущені листівки. Новообрані депутати обласної ради звернулися за допомогою до депутата Верховної Ради УРСР С. Соболева. З телеграмою протесту проти порушення Конституції вони навіть зверталася телеграмою до М. С. Горбачова. Але безрезультатно.

Після виборів у суспільстві і демократичних колах жваво обговорювалися їх результати, успіхи і прорахунки різних політичних сил. У цьому плані інтерес читачів, зокрема, симпатиків РУХу, викликала стаття депутата обласної ради Д. О. Секиринського “Первые уроки в школе демократии”, присвячена аналізу відносно невдачі на виборах представників Демократичного блоку¹⁸¹ і стаття “Тридцять процентів надії” І. Юваса¹⁸². Але цей аналіз, незважаючи на його критичний тон, сьогодні видається занадто оптимістичним. Тоді учасники подій не мали чіткого уявлення, про всі сили і перешкоди, що стоять на шляху розвитку молоді

¹⁸⁰ Див.: РУХ (Запоріжжя). – 1990. – № 8. – Травень; Прямая Речь. – 1990. – № 3 – Травень; Пробуждение (Мелитополь). – 1990. №13. – Январь.

¹⁸¹ Прямая Речь. – 1990. – № 3 – Травень.

¹⁸² РУХ (Запоріжжя). – 1990. – № 8. – Травень.

Д. О. Секиринський

демократії в Запоріжжі. Зокрема, не враховувався величезний тягар консервативних традицій, які неможливо було подолати за короткий час. Історики пропонують розглядати сучасне українське суспільство через призму історичних трагедій, яких воно зазнало в ХХ ст., зокрема, трьох голодоморів і сталінського терору. Ці трагедії, як фантомні болі, не покидають свідомість мільйонів. Вони паралізують їх волю і здатність до самоорганізації. Інакше пояснити поведінку населення сьогодні неможливо. Ще більшою мірою такий підхід правомірний для характеристики стану українського соціуму другої половини 80-х рр. ХХ ст., коли всі структури

тоталітарного суспільства ще продовжували функціонувати, а правда про масштаби репресій і жертв комуністичного режиму була під забороною. У населення десятиліттями формувался страх перед владою, перед її репресивною державною машиною. Не для всіх правда про минуле і пропозиції по-новому будувати майбутнє, яке пропонували демократи, стали одкровенням і покликали до боротьби проти цієї машини: у багатьох вони оживили рабський страх і породили реакцію відторгнення.

Тим значущими були результати роботи демократичних сил.

***

Поява Народного Руху України в умовах “перебудови” була очікуваною. Це стало громадянською реакцією найбільш активної і сміливої частини суспільства, виявом незадоволення тоталітарним політичним ладом і затримкою з реформами. Якщо на перших порах Рух відкрито не декларував свого ставлення до Компартії і влади, то з часом перетворився на головну опозиційну силу. Партапарат, який звик до роботи в комфортних умовах однопартійності і монополії на істину, відчув у цій організації смертельну загрозу. Саме тому на дискредитацію Руху, боротьбу з ним спрямовувалися всі сили режиму.

Група делегатів Установчого з'їзду Руху від Запоріжжя

До Народного Руху пішли, в основному, інтелігенти, хоча в його складі нараховувалися представники всіх соціальних груп суспільства. Переважали українці, хоча було досить багато представників інших етнічних груп регіону. До речі, частка росіян у Запорізькому крайовому Русі була більшою, ніж їх відсоток серед населення області.

Членів Руху “об’єднував” спільний противник – партійний апарат і державні структури, що його обслуговували. Існувало загальне переконання, що він – головна причина всіх суспільних проблем, основа тоталітарного ладу. Саме для боротьби з тоталітаризмом, власне за демократію, незадоволені й об’єднувалися в єдину організацію. Що ж стосується поглядів на майбутнє України, то в членів НРУ вони різнилися. Якщо спростити ситуацію, серед ідеологічного багатоголосся Руху можна виділити дві головні лінії.

Першу лінію репрезентували прихильники загальнодемократичних принципів, інтелектуальної свободи, пріоритету прав особистості над колективними правами та інших цінностей, які вже були забезпечені класичними демократіями Заходу. Вони не дуже задумувалися, як це вплине на майбутнє багатонаціонального Радянського Союзу, побудованого за принципом унітарної держави. Говорили загальні фрази про необхідність децентралізації великої держави, розширення прав і відповідальності

регіонів. Ця необхідність пояснювалася не тим, що радянський державний лад побудований за імперським принципом і не враховує інтереси українців та інших національних груп. Йшлося радше про те, що сьогодні для передачі “державної волі” з Москви на місця необхідні “великі зусилля”. А це – вимагає великої концентрації влади в руках центральних органів влади і стимулює її схильність до деспотичних форм правління. А взагалі, питання національно-державного устрою – не першорядне – з ним “потім розберемося”, головне сьогодні – завоювати демократичні свободи, забезпечити багатопартійність, ідеологічний плюралізм у суспільстві, а поки ця мета не досягнута, необхідно йти єдиним фронтом проти партноменклатури, бо в єдності, як відомо, запорука успіху.

Інша група з самого початку обстоювала національно-демократичні (і навіть національно-радикальні) вимоги, вважаючи, що питання національно-культурного відродження і державного суверенітету в умовах України не можна ставити на другий план. Коли національне питання в суспільстві стоїть так гостро, як в Україні, то будь-яка соціально-політична й економічна проблема, якщо її вчасно не вирішувати, неминуче набуває національного звучання. Оскільки йдеться про завоювання свободи, то це повинна бути й свобода національно-культурного розвитку, врешті-решт, – свобода національного самовизначення. Свобода особистості – це прекрасно, але ж кожна особистість несе на собі національну сутність. За переконанням представників цієї групи – свобода мало що значить, якщо зберігається національна нерівність. Більше того, задекларовані демократичні свободи в умовах національно-культурних деформацій у суспільстві можуть бути використані для закріплення існуючого несправедливого порядку.

Перша група була переважно російськомовною, друга – здебільшого україномовною. Перша група ідеологічно тяжіла до демократичних сил Росії, друга – до відповідних національних рухів союзних республік. Між цими групами з самого початку спостерігалось розходження. Член політклубу “Січ” після березневих виборів 1990 р. В. Макаров писав у “Прямой Речи”:

“С самого начала партаппарат страшал обывателя угрозой национализма, подымая истерику вокруг символики. В такой обстановке нельзя было национально-демократическому движению давать

приоритет культурно-національним задачам перед
общедемократическими”¹⁸³.

Про істотні розходження серед членів Руху писав і член координаційної ради Запорізької крайової організації, колишній голова Запорізької організації соціал-демократичної партії України Д. Секиринський:

“Даже две газеты, издаваемые запорожской организацией занимают весной-летом 1990 г. все более конфликтные позиции: украинская газета “Рух” (редактор Ю. Василенко) и русскоязычная “Прямая речь” (редактор С. Григорьев), занимающая более общедемократические позиции”¹⁸⁴.

Подібні процеси розмежування в лавах НРУ відбувалися не лише в Запоріжжі, а й в інших містах області, хоча і не так явно. Наведені в збірнику документи стосовно Мелітополя, де в міській організації Руху виокремилося два крила, це підтверджують. З цього приводу один з лідерів мелітопольських націонал-демократів В. Гудзь пише про міський “Союз содействия перестройки” (ССП):

“...На зборах ССП (“Союз содействия перестройке”. – Ф. Т.) переважали загальнодемократичні питання та актуальні проблеми самоврядування, декомунізації, соціальної справедливості, зокрема, щодо зловживань владою мера міста А. Мангула тощо, хоча від співпраці з “Просвітою” не відмовлялися”¹⁸⁵.

В умовах Запорізької області диференціація Народного руху призвела ще до одного, для декого з колишніх демократів досить несподіваного результату: частина його членів, які обстоювали в Русі загальнодемократичні принципи, були в складі Координаційної Ради крайового Руху і навіть висувалися на вибори до обласної і Верховної Ради за його активної підтримки – з часом опинилися в таборі відкритих противників української незалежності. Радикальну зміну своїх поглядів вони пояснюють тим, що домагалися демократизації суспільства в рамках Радянського Союзу і не могли собі уявити, що ці процеси призведуть до роз-

¹⁸³ Прямая Речь. – 1990. – № 3 – Травень.

¹⁸⁴ Спогади Д. Секиринського, колишнього голови Запорізької організації Об'єднаної соціал-демократичної партії України про формування соціал-демократичного руху на Запоріжжі напередодні проголошення державної незалежності України. // Архів автора.

¹⁸⁵ Спогади В.В. Гудзь, керівника Мелітопольської міськрайонної організації Всеукраїнського Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка // Архів автора.

валу великої держави, “нашого спільного дому”. Розпад СРСР, за їх переконанням – велика трагедія. Слід було робити все для збереження оновленого Союзу.

Це саме ми часто чуємо сьогодні від багатьох політиків Росії і їх прихильників в Україні. Вкотре доводиться згадувати істину, яка перевірена на багатьох прикладах з вітчизняної історії: “Російська демократія закінчується там, де починається українське питання”.

Діяльність Запорізької організації УГС – УРП

Останні роки «перебудови» відзначені інтенсивною діяльністю Української Гельсінської спілки (УГС), яка на з'їзді в Києві 29-30 квітня 1990 р. трансформувалася в Українську республіканську партію (УРП). В Запоріжжі філія УГС існувала вже з початку літа 1989 р., а офіційно була створена на зборах 22 липня. Активними її організаторами були С. Айбабін, В. Василів, Є. Корж, О. Попов, В. Шовкун.

Делегати обласної установчої конференції УРП. 08.05.1990 р.

Історія запорізької філії УГС-УРП розкривається в підбірці документів, яка включає низку листівок, відозв, звернень філії; кілька номерів газет “УГС-Південь”, “СХІД” – органу запорізької філії новоствореної Української республіканської партії, і “СІЧ-Азовська” – органу Бердянського проводу УРП. Цінна інформація міститься також у спогадах лідера Запорізької філії УГС, а пізніше активіста УРП Сергія Айбабіна, і Олександра Черненка – заступника голови Запорізької філії УГС, голови Правобережної район-

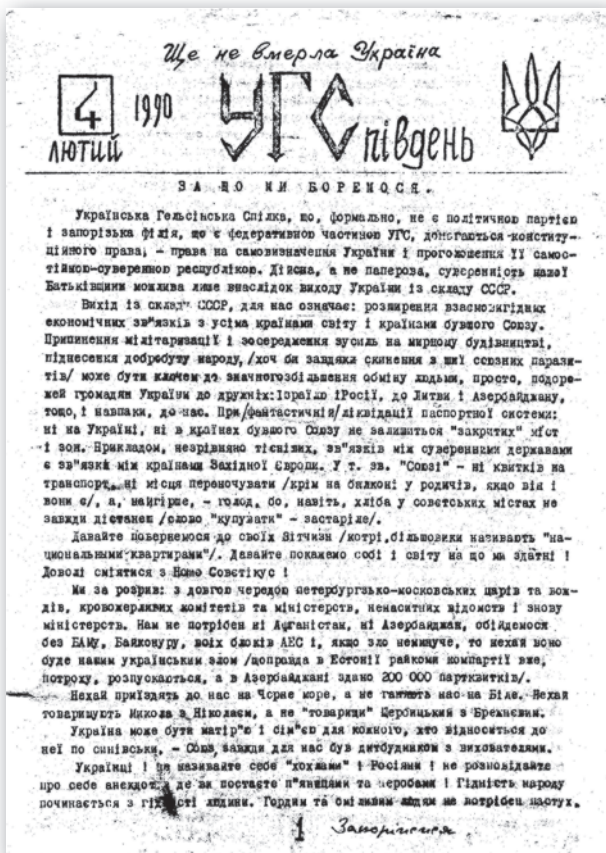

З мегафоном – С. Айбабін

ної організації Української республіканської партії ім. Д. Донцова м. Запоріжжя.

Значним досягненням Запорізької філії УГС і її лідера було налагодження випуску власної газети. С. Айбабін у спогадах пише, що газета спочатку друкувалася за межами України, у Прибалтиці. Перший її номер, що був результатом співпраці південних філій УГС, вийшов на початку листопада 1989 р. під назвою "Плуг" і поширювався в Запорізькому регіоні. Виявити нам його не вдалося. Але в російськомовному рухівському віснику "Прямая Речь" за листопад 1989 р. йдеться про зміст цього видання: матеріали з історії України, національні й мовні проблеми та політична ситуація в УРСР, хроніка подій. Другий номер був суто запорізьким і мав назву "УГС-Південь". Його також не знайдено. Однак, у тому ж числі "Прямой Речи" розкривається зміст газети: інформація про принципи повсякденної діяльності

надіслані до Редакційної комісії центрального проводу УГС. Після утворення наприкінці квітня 1990 р. на базі УГС Української республіканської партії в газеті “СХІД” було викладено основні програмні завдання нової партії, зокрема, підтверджувався курс на побудову незалежної української держави¹⁸⁸.

Ідея державної незалежності України, як основна, проходить через усі матеріали, які публікувалися у віснику. Однак, подається вона не завжди прямо. Автори публікацій прагнуть довести читачам необхідність і неминучість незалежності, спираючись передусім на сучасний стан України. Так, під рубрикою “Чи потрібен нам Союз” (передруковка інформаційно-агітаційних матеріалів, які центральний провід УГС надсилав місцевим філіям) наводяться дані про територію України і її населення у порівнянні з питомою вагою промислової і сільськогосподарської продукції, яку вона виробляла в рамках радянської економіки; рубрика “Землі України” розкриває втрати земельного фонду і деградацію чорноземів, що відбувалися в результаті недолугого радянського господарювання, під заголовком “Вода в Україні” подається матеріал про забруднення водного і повітряного середовища України, про зникнення в результаті варварського господарювання в Україні 20 тис. малих річок. Увага читачів зосереджується також на небезпеці радіаційного забруднення території України в результаті бездумного зосередження на її теренах великої кількості технічно недосконалих, небезпечних ядерних реакторів та ін.¹⁸⁹.

У газеті представлено низку матеріалів, які характеризували розвал комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі наприкінці 80-х рр.¹⁹⁰ і боротьбу в цей час народів Прибалтики за свою незалежність та вихід зі складу СРСР¹⁹¹. Вважалося, що ця інформація справить надихаючий вплив на читачів.

УГС-УРП часто інформувала своїх читачів про конфлікти “неформалів” з радянськими правоохоронними органами. Зокрема, значну частину своїх споминів “З досвідом писання пояснювальних записок в міліції та КГБ починаю...” С. Айбабін присвячує саме цьому. Назва відбиває зміст тексту: автору і його товаришам, які прагнули явочним порядком розширити в Запоріжжі “територію свободи”, досить часто доводилося конфліктувати людьми, які стояли на сторожі тодішнього режиму. Особливої гостроти це протистояння набуло восени-взимку 1989 р., коли

¹⁸⁸ СХІД (Запоріжжя). – 1990. – № 9. – Травень

¹⁸⁹ УГС – Південь.-1990. – № 4. – Лютий.

¹⁹⁰ УГС – Південь. 1990. – № 3. – Січень.

¹⁹¹ УГС – Південь. – 1990. – № 7. – Травень.

УГС перебувала в стадії становлення. Наведемо один фрагмент з спогадів, який характеризує діяльність філії УГС-УРП в цей період.¹⁹² :

“...Хронологію подій осені-зими 1989 р. з точністю привести не можу, проте зазначу, такі основні події. Вихід місцевої газети «УГС – Південь». Друкувалася в Прибалтиці, а раніше я множив наші документи і звернення на машинці, придбаній всупереч заборонам МВС. Зростання членства організації в місті та області. Встановлювалися зв'язки з іншими осередками по цілій Україні. На наш заклик, теплої пізньої осені, в вечірніх сутінках на площі Жовтневій, зібралися сотні людей і десятки – були зі свічками на спомин про голодомор 1933 р. Як завжди, морока з хуліганамі, думаю, – щирими рабами рабської системи. На той час комуністичний режим визнавав наявність голоду 1933 р., але з виразом праведного обурення, відкидав орієнтовну кількість жертв в 10-12 мільйонів запропоновану незалежними дослідниками і, з легким серцем зізнавався «всього» в 2,5 млн. В міськраду ми подавали, іноді, не прохання про дозвіл на мітинг, а «нагадування», при цьому відповідь нам була не потрібна. Згодом, щоб вони від нас відчепилися, ми заборонене слово «мітинг» замінили на «зустріч трудящих» – евфемізм в совковому стилі. Пам'ятаю, прокуратура міста намагалася попередити мене про уявні протизаконні дії. Виходячи з декларованої совецької рівності всіх перед Законом, довелося і мені запропонувати «наглядачам» такий документ: «Я, голова Запорізької філії УГС Айбабін Сергій, попередив прокурора міста Кучерука Р.Ф. про зміст ст. 48 Конституції УРСР та ст. 19 Загальної Декларації прав людини. 19.01.90 р. (від підпису відмовився). 19.01.90 р. Айбабін».

Але посилання на Конституцію УРСР і Загальну Декларацію прав людини на міліціантів не справили враження. «Неформалів» неодноразово затримували під надуманими приводами. Автор спогадів розповідає про арешт, суд і відбуття покарання активістами РУХу та УГС у вересні 1990 р., про ставлення до них міліції і «співкамерників», про примітивні пересмикування та брехню в комуністичній пресі щодо діяльності «неформалів» і їх лідерів, зокрема С. Айбабіна та ін.

¹⁹² Айбабін С. З досвідом писання пояснювальних записок в міліції та КГБ починаю... // Архів автора.

Про репресії властей щодо учасників демократичного руху постійно інформувала громадськість газета “УГС-Південь”. Зокрема, у лютневому (1990 р.) номері “УГС-Південь” надруковано матеріал про побиття в смт. Веселе 18 січня 1990 р. активіста УГС Віктора Литвинова, який розклеював листівки про “ланцюг єднання”; у № 8 за цей же рік йдеться про груповий напад 19 квітня, напередодні виборів, на кандидата в депутати обласної ради, відомого активіста демократичних сил міста Запоріжжя Євгена Костенка¹⁹³. У цьому ж номері розповідається і про випадок з незаконним затриманням поблизу Центрального ринку на вул. Анголенка С. Айбабіна та Є. Коржа і конфіскацію в них 49 примірників газети “УГС-Південь”. Додаткове світло на цей факт самоправства властей проливає і заява С. Айбабіна прокурору Жовтневого району м. Запоріжжя, копію якої надано нам автором. У газеті “Схід” (№ 9, травень 1990 р.) повідомляється про затримання міліцією в Запоріжжі в районі ринку на вул. Анголенка активіста УГС О. Клеця і конфіскацію 42 примірників “УГС-Південь”. Після цього О. Клець був заарештований на п’ять діб.

Усі “самвидавські” видання періоду “перебудови” охоче зверталися до історії, прагнучи знайти в минулому додаткові аргументи для своїх прогнозів на майбутнє. “УГС-Південь” у цьому відношенні виділялася особливо: у кожному її числі подавалися добірки матеріалів про минуле України, оригінальні історичні статті, замітки і передруки документів минулого. Підвищений інтерес до історії був пов’язаний з теоретичними засадами УГС як консервативної течії в партійно-політичному спектрі, для якої традиції української минувшини становили важливі ідеологічні підвалини. Одним із своїх попередників члени Запорізької філії УГС, зокрема їх лідер С. Айбабін, вважали Дмитра Донцова. Вони ініціювали відзначення роковин з дня народження цього відомого діяча українського визвольного руху. У серпні 1990 р. до ювілею Д. Донцова було написано листівку під назвою “України, якої прагнемо, ще нема, але ми можемо створити її в нашій душі”, де йдеться про життєвий шлях Д. Донцова¹⁹⁴. Листівка поширювалася на батьківщині ідеолога, в Мелітополі. Іншу листівку, видану Запорізькою філією УГС, “Ідеолог українського наці-

¹⁹³ УГС – Південь. – 1990. – № 8. – Травень.

¹⁹⁴ Листівка Запорізької організації УРП з нагоди вшанування роковин Д. Донцова, що поширювалася у Мелітополі. Серпень 1990 р. // Архів автора.

Листівка «Ідеолог українського націоналізму Дмитро Донцов» Запорізької організації УРП, що поширювалася у Мелітополі. Серпень 1991 р. // Архів автора.

Відзначення річниці з дня народження Д. Донцова. м. Мелітополь.
Делегати від Запорізької УРП.

аналізу Дмитро Донцов” поширювали в обласному центрі¹⁹⁵. У листівці цитується думка Д. Донцова, яка проходить через всю його творчість:

“Коли Україна хоче вийти з стану провінції, мусить виторити в собі, крім волі до влади, ту велику всеобіймаючу ідею, ідею опанування духовного, економічного, і політичного буття нації. Без такої ідеї ми лишимося нацією уярмленою, провінцією, народом, що житиме роздвоєною душею, не в стані виторити збірної волі, народом без патосу, сателітом сильніших, парією. Верствою, навіть у себе вдома невірником не лише політичним, але й духовним і соціальним”.

Не в останню чергу підвищений інтерес укладачів вісника до історичного минулого був пов’язаний також з тим, що в складі Запорізької філії УГС домінували історики і краєзнавці-аматори. Так, С. Айбабін, який готував більшість матеріалів “УГС-Півдня”, деякий час навчався на історичному факультеті Запорізького педінституту і був, як зазначалося вище, відрахований зі складу студентів “за антирадянщину”.

Звернемо увагу читача лише на деякі історичні матеріали, опубліковані в “УГС-Південь”. Так, у № 5 за 1990 р. було подано статтю “Про наше ім’я”, в якій розповідається про етногенез українців. Автор на підставі історичних фактів відкидає концеп-

¹⁹⁵

цію “єдиної давньоруської народності”, як “колиски” російського, українського і білоруського народів, і стверджує, що формування цих народів відбувалося не з розщеплення однієї народності, а шляхом об’єднання різноплемянних структур у вищі форми суспільного життя – держави-князівства:

“...Український народ, – зазначає автор, – витворився з племен: полян, сіверян, древлян, дулібів, уличів, тиверців, хорватів. До цього основного будівничого матеріалу, з часом, долучилися залишки степових племен. Подібним чином виникли білоруський і російський народи. Білоруси – в основному з дреговичів, радимичів, частини кривичів і частково східних степових племен, росіяни – з великого племені в’ятичів, частини кривичів, словен та деяких фінно-угорських племен”.

Слід зазначити, що ця точка зору була поширеною в українській історіографії ще в XIX ст. і стала домінуючою наприкінці XX – на початку XXI ст. Щодо термінів “спільна колиска”, “єдина народність”, спільна “давньоруська мова”, то вони оцінюються автором як теоретичні підстави для нових “теорійок” про “зближення” і “злиття” народів Радянського Союзу.

Іншу статтю присвячено історії Української автокефальної православної церкви (УАПЦ)¹⁹⁶. У ній розповідається про минуле православ’я в Україні, підпорядкування в XVII ст. Київської митрополії Москві, відродження автокефалії після революції 1917 р., переслідування УАПЦ та її знищення на початку 30-х рр., про рух за відновлення автокефальної церкви в 1989 р.

Стаття “Комуністична агентура на Україні”, надрукована в № 8 за 1990 р. “УГС-Південь”¹⁹⁷, є ілюстрацією тези УГС-УРП про Компартію України як про опору окупаційної адміністрації. “Найвірнішим, сліпим і безвідмовним загоном найбільшої в світі та історії агентурної мережі – є так звана Комуністична партія України”, – зазначається в статті. Цю тезу автор прагне підкріпити фактами з історії КП України з часу її утворення в 1918 р. до 1990 р. До теми про антиукраїнську політику КП України “УГС-Південь” поверталася неодноразово.

“УГС-Південь” розмістила на своїх шпальтах низку документів, які викривали сталінську політику змови з гітлерівською Німеччиною, що проводилася після німецько-радянського пакту про ненапад 1939 р. і першими жертвами якої стала Польща,

¹⁹⁶ УГС – Південь. – 1990. – № 3. – Січень.

¹⁹⁷ УГС – Південь. – 1990. № 8. – Травень.

народи прибалтійських країн і тисячі німецьких комуністів, які НКВС видав Гестапо на розправу¹⁹⁸.

Укладачі газети прагнули познайомити своїх читачів також з історією ОУН-УПА, яку вони змальовували як героїчну сторінку минулого українського народу. В “УГС-Півдні” було опубліковано Звернення конференції Поневолевих Народів Сходу Європи, скликаній з ініціативи ОУН-УПА в листопаді 1943 р., до радянських партизанів. Звернення закінчувалося закликком “Смерть Гітлерові і смерть Сталінові!”¹⁹⁹.

Усі матеріали і документи на історичні теми, надруковані в газеті “УГС-Південь”, раніше були недоступними запорізьким читачам. Для багатьох з них, вихованих на радянських підручниках, вишколених у піонерських і комсомольських організаціях, зазомбованих комуністичною пропагандою, яка кваліфікувала український націоналізм як “злейшого врага українського народу”, вони були справжнім одкровенням і спричиняли радикальні зрушення у свідомості.

Після утворення УРП характер інформаційно-пропагандистської діяльності, у порівнянні з УГС, дещо змінився. Газета “УГС-Південь” перестала виходити. Цю втрату компенсують листівки, резолюції, звернення та інші документи, які тиражували і поширювали в місті члени УРП. В архіві автора зберігається 15 таких документів. Звернемо увагу читача лише на декілька з них.

Так, 1 липня 1990 р. обласний провід УРП опублікував і поширив у місті звернення “До неповаленого комуністичного режиму в місті Запоріжжя”, в якому йшлося про перепони влади в проведенні партією організаційно-теоретичної конференції, яку довелося влаштувати під відкритим небом. 1 липня 1990 р. УРП у вигляді листівки поширила звернення групи працівників заводу спеціального технологічного обладнання до Верховної Ради України і Запорізької міської ради з приводу зволікання у Запоріжжі з виконанням Закону України про введення київського часу. Тоді ж, на початку липня з’явилося звернення обласного проводу УРП із закликом до трудових колективів приєднатися до Всесоюзного страйку з вимогами відставки Уряду СРСР, деполітизації КДБ, МВС, армії, прокуратури, суду, народної освіти, денационалізації майна КПРС, створення незалежних профспілок. У листопаді 1990 р. у вигляді листівки було поширено резолюцію конференції Запорізької обласної організації УРП, у якій йшлося про необхідність націоналізації майна КП України і ЛКСМУ. У

¹⁹⁸ УГС – Південь. – 1990. – № 7. – Травень.

¹⁹⁹ УГС – Південь. – 1990. – № 7. – Травень

березні–квітні 1991 р. було розповсюджено листівки Запорізької організації УРП, які засуджували спроби нав'язати українському народу новий союзний договір. У травні цього ж року запоріжці на зупинках і в інших людних місцях могли отримати листівку Запорізької організації УРП з приводу 100-річчя з дня народження Євгена Коновальця, а в серпні в Мелітополі поширювалися листівки до роковин Д. Донцова.

Члени УГС – УРП багато уваги приділяли поширенню інформації в суспільстві про свою діяльність і про події в Запоріжжі. Зокрема, С. Айбабін підтримував тісні зв'язки з кореспондентом радіо “Свобода” Анатолієм Доценком, неодноразово давав йому інтерв'ю. Потім ці інтерв'ю транслювалися на всю Україну.

Всі члени УГС-УРП активно співпрацювали в рухівських організаціях, підштовхуючи їх до радикальніших дій. Розкриваючи психологію демократів, С. Айбабін у своїх спогадах звертав увагу на непослідовність значної частини рухівців – прагнення до глибоких суспільних змін, з одного боку, і страх перед можливими репресіями влади, з іншого. Зокрема, оцінюючи поведінку делегатів Установчого з'їзду Народного руху України в Києві від Запорізького краю після їх повернення додому, він пише:

“...Дехто з землячків прохали мене нікому про їхню участь в такій “халепі” не розповідати, дуже боялися. Таких немало було: і молодих, і літніх, загалом дорослих, достатньо освічених, що з дитячою цікавістю прибивалися до гурту послідовних та відповідальних відчайдушів, і з дитячим же страхом ховалися під ліжком, чи де-інде”²⁰⁰.

Запорізька організація УГС-УРП була організатором і учасником багатьох мітингів і резонансних акцій з участю демократичних сил. У спогадах С. Айбабіна і О. Черненка є цікава інформація про це. Зокрема, С. Айбабін описує обставини, пов'язані з підняттям на несанкціонованому мітингу в Запоріжжі 22 липня 1989 р. національного синьо-жовтого прапора:

“Синьо-жовтий прапор, що вперше в новітні часи був піднятий в м. Запоріжжі 22 лип-

О. Черненко

²⁰⁰ Айбабін С. З досвідом писання пояснювальних записок в міліції та КГБ починаю... // Архів автора.

ня 1989 року, пошла Олена Пориніс, що мешкала тоді за адресою в. Маршала Судця б. 1, п. 34. Ось повідомлення, що було тоді ж відправлено на радіо «Свобода» і незабаром пролунало в етері до меж розповсюдження електромагнітних хвиль: «Сьогодні, о 18 годині на головному майдані міста – Жовтневому, знову замайорів національний жовто-блакитний прапор. Тільки-но член товариства шанувальників української мови Віктор Тоцький підняв знамено, як невідомий провокатор накинувся зривати полотнище, але підскочили члени УГС Олександр Попов та Сергій Айбабін і відігнали хулігана, що погрожував викликати міліцію, але сам зник безслідно. Приїздила міліція, але не втручалася. Сергій Айбабін зачитав свою критичну статтю на публікацію в обласній газеті з приводу так званого 50-річчя воз'єднання Західної України з Радянською, звернення Виконавчого Комітету УГС з приводу створення Народного Руху України, ще декілька матеріалів УГС. Відповів на запитання. Член УГС Володимир Шовкун демонстрував документи, викриваючи більшовиків за часів громадянської війни. Потім знову зібралася ініціативна група створення НРУ і інженер Глезін повідомив, що міськрада постановила залишити без уваги заяву неформалів на мітинг. Ініціативна група вирішила провадити мітинг 5 серпня»²⁰¹.

Врешті-решт, влада дозволила проводити мітинг подальше від приміщення обкому – на одній з площ міста біля медінституту, спробувавши при цьому надати йому «правильного спрямування». Крім «неформалів», до мітингувальників промовляв і секретар міськкому партії, який намагався зорієнтувати громаду на обговорення питань охорони довкілля. В цей час секретарі обкому стояли під охороною міліцейських чинів обабіч і спостерігали, чим це закінчиться. Закінчилося інцидентом, який мав широкий розголос у місті. Його описав у своїх спогадах О. Черненко. Під час мітингу знову був піднятий синьо-жовтий прапор. Поки мітинг продовжувався, міліція не втручалася, а коли після його закінчення юні учасники мітингу М. Остапенко і Д. Кобалія спробували винести прапор, то були затримані міліцейськими чинами. «Частина мітингуючих, – пише О. Черненко, – тут-таки вирушила на їх визволення і таки визволила!»²⁰².

²⁰¹ Айбабін С. З досвідом писання пояснювальних записок в міліції та КГБ починаю... // Архів автора.

²⁰² Спогади О. Черненка, колишнього члена Запорізького обласного проводу УГС-УРП // Архів автора.

Члени УРП брали активну участь в організації руху солдатських матерів. Комітет солдатських матерів був зареєстрований Запорізьким міськвиконкомом. Результатом його зусиль був Екстрений форум солдатських матерів у Запоріжжі в липні 1990 року (з'їхалися 210 учасників із 12 областей). Під керівництвом О. Черненка було утворено групу охоронців форуму від цілком можливих провокацій. Документи форуму, зокрема Резолюція, Звернення до матерів України, Декларація про запровадження поста Міністра оборони України та Декларація про підконтрольність військової служби на Україні, були складені при активній участі запорізьких республіканців.

Запорізька організація УРП велику увагу приділяла організації робітничого руху, прагнучи внести в нього середовище українську національну ідею. Член УРП Леонід Черненко був учасником з'їзду ВОСТу 9-11.05.1991 у Павлограді.

Всі ці факти свідчать про інтенсивну пропагандистську й організаторську роботу, що проводили в запорізькому регіоні члени УРП.

* * *

Серед ідеологічних течій, що заявили про себе в Запорізькій області ще до проголошення незалежності, виділявся український національний консерватизм. Його представники від початку виступали за незалежність України і закликали здійснювати державне будівництво, широко використовуючи національні історичні традиції. Ця течія виявляла сильну тенденцію до партійно-політичного структурування. Втіленням цього процесу було спочатку утворення Української Гельсінської спілки, а потім – Української республіканської партії. Члени УГС-УРП шукали ідейне натхнення у творчості нашого земляка, ідеолога українського націоналізму Дмитра Донцова.

УГС мала досить чітку організаційну структуру й активно популяризувала свої погляди. Запорізька філія УГС зуміла організувати випуск свого друкованого бюлетеня “УГС – Південь”, який поширювався в області і за її межами, що швидко розширило коло людей, обізнаних з її діяльністю. Голос членів УГС чітко звучав на всіх акціях, які організовував РУХ і “Просвіта”.

Щоб завоювати прихильність населення регіону, члени УГС постали перед необхідністю нейтралізувати вплив російської великодержавної ідеї. Цього можна було досягти, протиставивши правду фальсифікаціям історії. У самвидавській пресі й листівках УГС, що опубліковані в збірнику, наводиться багато мате-

ріалів, у яких подається об'єктивна картина минулого України, яка відповідає національній історичній школі. Але ці публікації, були краплями в морі псевдонаукових антиукраїнських опусів, що поширювалися в регіоні.

На основі УГС була створена Українська республіканська партія – перша опозиційна політична партія України і Запорізької області зокрема. Її послідовний курс на досягнення незалежності України викликав роздратування не лише проросійськи і прокомуністично налаштованої частини населення, але й багатьох учасників опозиційного руху регіону, зорієнтованих на демократизацію суспільства при неодмінному збереженні і реформуванні Радянського Союзу. Запорізьких уерпістів звинувачували в націонал-шовінізмі, але ці звинувачення були так само безпідставними, як і подібні закиди на адресу Руху чи “Просвіти”. Як зазначалося вище, зусиллями компартійного апарату в регіоні сформулювався стереотип: все, що сприяло утвердженню російських впливів, – сприймалося виключно позитивно, як інтернаціоналізм, а все, що мало національно-український характер, – звинувачувалося в шовінізмі. Запорізькі республіканці зробили свій внесок у руйнування цього імперського стереотипу. Але подолати його вони були не в силах.

Запорізькі анархо-синдикалісти

У Радянському Союзі профспілки були повністю підконтрольні компартії і вважалися “приводним пасом” між нею, з одного боку, і робітничим класом, з іншого. Наприкінці 80-х років під впливом демократизації і за прикладом країн колишнього соцтабору, зокрема Польщі, в СРСР почав формуватися незалежний профспілковий рух. Він максимально дистанціювався від правлячої партії і державних структур, орієнтуючись на широкі форми самоврядування. Не випадково, у створенні незалежних профспілок активну участь брали прихильники анархістської ідеї, до якої в умовах перебудовної лібералізації стала схилитися частина “неформалів”.

Запорізькі анархісти заявили про себе ще в 1988 році. Саме тоді в обкомівських кабінетах і в місцевому управлінні КДБ заговорили про історико-філософський клуб “Січ”. На засіданнях клубу йшлося про необхідність відновлення чесних імен багатьох видатних політиків і мислителів минулого, спалюваних свого часу комуністичним режимом, обговорювалися приклади ефективного громадського самоврядування, акцентувалася увага на багатопартійності, ідеологічному й політичному плюралізмі. Саме в політклубі виникла ідея провести в місті науково-практичну конференцію, присвячену 100-річному ювілею знаменитого земляка – Нестора Махна. По суті, це була спроба громадянської реабілітації Махна.

Ця ідея викликала багато емоцій у місті. Обком партії і Комітет держбезпеки всіляко заважали цьому. Підключили репретивну пресу. По місту кимось навіть стали поширюватися чутки, що анархісти, які з’їхалися з різних міст СРСР до Запоріжжя, “решили зарезать 50 человек в ознаменованіе годовщини своего главаря Махно”. Справа дійшла до заклику ховати дітей. Але всупереч провокаціям, 21-23 жовтня 1989 р. конференція, хоча й напівпідпільно, таки відбулася.

Цей успіх сприяв підвищенню авторитету запорізьких анархістів, надихнув їх на участь у важливіших акціях, у тому числі у створенні незалежного профспілкового руху.

Загальну оцінку запорізьким анархістам на наше прохання дав у листі до автора книги один із яскравих лідерів й ідеологів анархо-синдикалістського руху в СРСР 80-х – початку 90-х років, член Конфедерації анархо-синдикалістів (КАС) СРСР, делегат усіх її з’їздів, учасник конференції в Запоріжжі, нині відомий російський історик Олександр Шубін²⁰³. Ситуація в місті, зазначає

²⁰³ Інформація О. Шубіна про анархо-синдикалістський рух в Запоріжжі наприкінці 80-х – на поч. 90-х рр. XX ст. // Архів автора.

він, була, в цілому, типовою для всієї країни. Як і в інших регіонах СРСР, ініціативу формування незалежних профспілок у Запоріжжі взяли на себе члени групи, що ідентифікували себе як анархісти, точніше, анархо-синдикалісти. Анархо-синдикалістський рух в Україні, як і в СРСР у цілому, був частиною, хоча й своєрідною, загальнодемократичного руху. Ідеалом суспільної організації вони вважали громадське самоуправління, яке створює можливості для самореалізації особистості й колективу. Анархізм вони вважали природним станом суспільства. Розуміння анархізму не обов'язково конфліктувало з комуністичною ідеєю. Один з лідерів запорізьких анархістів Дмитро Дундич – токар з вищою освітою, партгрупорг на заводі “Супутник”, свого часу один з лідерів політклубу “Січ” – в інтерв'ю газети “Комсомолец Запоріжжя” (27 жовтня 1990 р.) заявив: “...Как коммунисту, мне близка идея братства, исповедуемого анархистами... В коммунизме я выделяю

Д. Дундич

приоритет товарищеских, общинных отношений”. Взагалі, поняттям “анархізм” Д. Дундич характеризував все суспільстві, що “адекватно отражает естественные процессы и закономерности в природе и обществе”²⁰⁴. Акцент на конструктивному

і навіть гуманному началі в анархізмі був, по суті, реабілітацією цієї ідеї, яку в радянські часи спалювали і подавали суспільству в карикатурному вигляді.

Посилання Д. Дундича на комунізм, за переконанням О. Шубіна, випадкове, викликане політичною кон'юнктурою. Запорізькі анархісти були учасниками Конфедерації анархістів України (КАУ), мали тісні зв'язки з однодумцями з Москви, Ленінграда та інших міст Росії. Лідери запорізьких анархістів Артур Григорян і Дмитро Дундич брали участь у перших з'їздах загальносоюзної Конфедерації анархо-синдикалістів (КАС). Конфедерація дистанціювалася від комунізму в будь-якій його формі. На 2-му з'їзді, який відбувся в лютому 1990 р., КАС розірвала з дніпропетровськими анархо-комуністами.

²⁰⁴ Лист Д. Дундича до члена анархістського руху О. Дубровського (24 лютого 1991 р.) // Архів автора.

жі”. Вона мала свою газету “Черная суббота”, яка почала виходити в березні 1990 р. У нашому розпорядженні є №№ 1, 2, 3 і 4 цієї газети. Прізвище редактора в першому, березневому (1990 р.) номері не вказується, але зазначається відповідальний за випуск – А. Григорян. У жовтневому (1990 р.) інтерв’ю Д. Дундича “Комсомольцю Запоріжжя” редактором “Черной субботы” називається саме він. У четвертому номері наводиться повний склад редколегії: Д. Дундич – головний редактор, А. Григорян – заступник редактора, В. Овчаренко – заступник редактора, А. Курган – коректор, І. Глушко – редактор літературного додатку, І. Князев – оформлювач, О. Лазутін – член редколегії.

Видання “Черной субботы” на четвертому номері припинилося. Але в листі Д. Дундича до О. Дубровського від 24 лютого 1991 р. висловлюється надія, що видання буде відновлено, і навіть пропонувався новий формат газети, як спільного інформаційного органу анархістів Запоріжжя і Дніпропетровська (Січеслава). Однак, цей задум не був реалізований.

“Черная суббота” є цінним і, по суті, єдиним джерелом для аналізу політичних поглядів запорізьких анархо-синдикалістів і їх спроб створити незалежний профспілковий рух на Запоріжжі. Але зміст газети свідчить, що вона поширювала не лише свої погляди, але й прагнула утверджувати ідеологічну свободу взагалі, публікуючи погляди інших демократів. За оцінкою О. Шубіна, “Черная суббота” поширювала погляди, близькі органу загальносоюзної Конфедерації анархо-синдикалістів “Община”.

Уже в редакційній статті першого, березневого номера газети від імені ініціативної групи міститься заклик до “...рабочих и инженеров, шахтеров и железнодорожников, врачей и учителей, всех, кто непосредственно участвует в производстве всевозможных благ и отчуждены от распоряжения и распределения этих благ”, об’єднатися і створити незалежну профспілку. Стаття закінчувалася закликом: “За нашу и вашу свободу!”²⁰⁷. По суті, цей заклик став девізом редколегії. В іншому матеріалі “Каким мы видим наш профсоюз”, підписаному Конфедерацією незалежних профспілок на Запоріжжі²⁰⁸, існуючий державний лад в СРСР характеризується як такий, що “построенный против всех законов социально-экономического развития, где человек оказался обезличенным “винтиком”, а партия – “орденом меченосцев”. Нові профспілки пропонувалося будувати за принципом повної незалежності від партійних впливів. Висували гасла

²⁰⁷ Черная суббота. – 1990. – № 1. – Березень.

²⁰⁸ Черная суббота. – 1990. – № 1. – Березень.

радикальної соціально-економічної трансформації суспільства – по суті, соціальної революції, рушієм якої передбачалися незалежні профспілки:

“Главная задача – освобождение труда. ...Предприятия тем, кто на них работает! Распоряжение благами тем, кто их производит! Социально-экономическое управление должно быть в руках рабочего комитета..., при полной выборности и сменяемости его. ...Освобождение трудящегося – дело самого трудящегося!”.

Йшлося про ринкову економіку з великою питомою вагою колективної робітничої власності й сильним соціальним захистом. Гарантом цієї системи повинні стати добре організовані робітничі профспілки.

У контексті цих основоположних принципів, сформульованих в першому номері “Черной субботы”, формувалася редакційна політика газети. На її шпальтах читач знайде багато матеріалів, які, з одного боку, критикують радянський соціально-економічний і політичний лад, а з іншого – пропонують йому анархо-синдикалістську альтернативу.

Про досить радикальні політичні настрої, які панували в середовищі запорізьких анархо-синдикалістів, свідчить і стаття без підпису “Рабочий вопрос и белая скатерть”, надрукована в четвертому номері “Черной субботы” за 1990 р. Автор звернув увагу на складну екологічну ситуацію в Запоріжжі, гострота якої посилювалася низькою оплатою праці на державних підприємствах. Всі проблеми, з якими зустрічається суспільство, в тому числі екологічна, пов’язувалися з антидемократичним, репресивно-каральним характером політичної системи СРСР:

“Само устройство нашего общества приспособлено для работы контрольных и карательных органов...ТАКОЕ тоталитарное государство должно быть уничтожено ненасильственным образом. Для этого нужно преобладание сил демократии, что без рабочего движения невозможно”.

Як і більшість видань неформалів, “Черная суббота” шукала обґрунтування своїх поглядів в історичному минулому. Так, у № 3 (вересень, 1990 р.) під рубрикою “Рабочее движение 10 лет назад” газета надрукувала матеріали про страйкову боротьбу робітників в СРСР в 70-80-ті рр.

Низка матеріалів “Черной субботы” висвітлюють кризу правлячої комуністичної партії, зокрема наростаючу тенденцію щодо

виходу з КПРС робітників. Зокрема, в статті В. Верланова “Родная, ленинская, коммунистическая. Взгляд рабочего”, опублікованій у № 2 (1990 р.) “Черной субботы”, констатовалося: “Партия не выдержала испытание властью. Государство оказалось сильнее партии...”. Автор зробив висновок, що одна партія не може враховувати всю різноманітність інтересів, що існують у суспільстві. Багатопартійність – природний стан соціуму. “...Нас ждет, – пише В. Верланов, – интересная и насыщенная общественно-политическая жизнь. И самые бурные события еще впереди”²⁰⁹.

Що ці події стрімко наближаються, свідчили приклади розриву робітників з компартією, про які “Черная суббота” розповіла в жовтневому номері за 1990 р. Під рубрикою “Рабочие уходят из партии” було опубліковано три заяви робітників заводу “Спутник”, у яких вони заявляли про свій вихід з КПРС. Один з них, обґрунтовуючи своє рішення, у заяві написав:

“Партия непростительно виновата перед народом за неслыханные злодеяния, массовое насилие, уничтожение интеллигенции и крестьянства, подавление свобод, оболванивание людей, коррупцию, ложь и демагогию, ублюдочную экономику”²¹⁰.

У матеріалах “Черной субботы” міститься критика офіційних радянських профспілок і обґрунтування необхідності створення незалежних професійних об’єднань. Зокрема, газета опублікувала статтю робітника з Дніпропетровська, члена республіканської Ради Укрсоцпрофу О. Б. Дубровського “Из истории «приводного ремня»”²¹¹. Ця ґрунтовна стаття розкриває історію процесу “одержавлення” профспілок в СРСР, цитує ленінське положення, що “профсоюзы... должны стать государственными организациями”, констатує факт, що “коммунисты лишают профсоюзы даже намек на независимость, они превращены во “вспомогательный аппарат” государства”. Разом з тим, автор пропонує альтернативу:

“Мы ставим вопрос о ликвидации государственной собственности на средства производства. Силой, способной осуществить такую радикальную социальную революцию, которая разрушит саму экономическую основу диктатуры партийного чиновничества, должны стать, по нашему пониманию, независимые профсоюзы. Каждый рабочий

²⁰⁹ Черная суббота. – 1990. – № 2. – Травень.

²¹⁰ Черная суббота. – 1990. – № 4. – Октябрь.

²¹¹ Черная суббота. – 1990. – № 4. – Октябрь.

коллектив должен получить право собственности и распоряжаться всем прибавочным продуктом производства”.

Чи не найбільший масив матеріалів, опублікованих в “Черной субботе”, стосується профспілкового будівництва, формування незалежних профспілок у Запоріжжі. Автори описують цей процес у контексті загальносоюзного профспілкового руху, нерідко звертаючись до прикладу Польщі, Болгарії та інших країн Центральної-Східної Європи. Так, у № 2 “Черной субботы” опублікована стаття В. Стрелковського з Дніпропетровська “Нас вдохновляет SOLIDARNOSC – 80”. У статті йдеться про необхідність створення незалежних профспілок, акцентується увага на перших спробах цієї справи на теренах СРСР – у Прибалтиці, на Уралі, в Калінінграді та ін. Автор закликав до перевиборів профспілкових комітетів на місцях, проведення надзвичайних галузевих конференцій з метою закріплення нового ставлення до політичних партій. Як приклад “нового профспілкового мислення” “Черная суббота” опублікувала звернення учасників 11-го пленуму Донецького теркому профспілки працівників вугільної промисловості із закликом про створення незалежної галузевої профспілки, її повної фінансової незалежності. У цьому ж номері подано “Основные принципы профсоюзов”. Їх називається п’ять: Конфедералізм, Самоуправління, Децентралізація, Непартійна основа, Незалежність²¹².

У газеті міститься цінна інформація, що дає можливість відтворити процес формування в Запоріжжі незалежного профспілкового руху. Уже в першому номері “Черной субботы”, датованому березнем 1990 р., фігурують назви – Конфедерація незалежних профспілок на Запоріжжі і Координаційна Рада конфедерації незалежних профспілок на Запоріжжі. За цими назвами, напевне, стояла ініціативна група зі створення нових профспілок. У цьому ж номері запропоновано зразок заяви Координаційній Раді з проханням прийняти в члени профспілки. Заяву пропонувалося надсилати на адресу А. Григоряна.

У другому номері “Черной субботы” опубліковано редакційне “Информационное сообщение”, присвячене організаційно-установчим зборам Конфедерації незалежних профспілок на Запоріжжі, які відбулися 15 квітня 1990 р. Було прийнято тимчасовий Статут, Основні принципи, розроблено першочергові завдання Конфедерації. Створювалася Координаційна рада і функціональні служби при ній. Була обрана робоча група з підготовки

²¹² Див.: Черная суббота. – 1990. – № 2. – Май.

документів для конституювання Конфедерації, а також Оргкомітет з підготовки до проведення 1-ї Конференції незалежних профспілок на Запоріжжі²¹³. Називаються прізвища координаторів, які займалися підготовкою установчої конференції: В. Макаров, І. Лагутенко, К. Самійло, Г. Сушко, І. Черненко, А. Бородін, С. Шинкаренко і В. Андрющенко²¹⁴. У третьому номері “Черной субботы” (вересень, 1990 р.) на розсуд читачів представлений Тимчасовий статут Конфедерації незалежних профспілок Запорізького краю. При розробці цього документа використовувалися організаційні принципи Вільного міжпрофесійного об’єднання трудящих (російська аббревіатура – СМОТ) 1978 р., легальної організації, яка була репресована брежнєвським режимом. У жовтневому (1990 р.) номері “Черной субботы” повідомлялося, що при КНПС створена Асоціація незаконно звільнених і пропонувалося звертатися до неї за допомогою. Крім цього, повідомлялися прізвища і контактні телефони активістів Конфедерації, які можуть надати допомогу при створенні незалежних профспілок: В. Скрипко на ЗТМК, В. Свиридович на НВО ЗТЗ, А. Бородін на феросплавному заводі, Г. Цапок на заводі “Прогрес”, А. Матвійчук на ЗЗАС, С. Косинський – в асоціації лікарів.

На кого орієнтувалися ініціатори створення незалежних профспілок, члени Координаційної ради? На це запитання дав відповідь Д. Дундич у своєму інтерв’ю “Комсомольцю Запоріжжя”:

“Сейчас на многих предприятиях страны создаются стачкомы, разные рабочие группы, то есть происходит движение в рабочем классе. По мере необходимости возникают новые рабочие структуры со своим рабочим самоуправлением. Мы узнали о желаниии многих таких структур, возникших на запорожских предприятиях, обмениваться опытом, работать вместе”²¹⁵.

В інформації парткому Дніпровського алюмінієвого заводу до Запорізького обкому “О тенденциях развития общественно-политических организаций” від 31 травня 1991 р. зазначається, що “В коллективах цехов высказываются мнения о создании собственного независимого от центральных органов профсоюза”²¹⁶.

²¹³ Черная суббота. – 1990. – № 2. – Май.

²¹⁴ Черная суббота. – 1990. – № 2. – Май.

²¹⁵ Комсомолец Запоріжжя /МИГ. – 1990. – 27 жовтня.

²¹⁶ Інформація парткому КПУ Дніпровського алюмінієвого комбінату ім. С.М. Кірова м. Запоріжжя на лист обкому з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області» (29 травня 1991 р.) // Архів автора.

Як показало опитування 300 жителів Запоріжжя, проведене рухівцями на початку літа 1991 р., в регіоні відчувалася потреба у створенні незалежних профспілок. На запитання, “Чи треба створювати зовсім нові профспілки”, 69 % респондентів відповіли “так”, 9 % – “ні”, решта – “не знаю”²¹⁷.

У нашому розпорядженні немає документальних свідчень про долю проекту скликання 1-ї Конференції незалежних профспілок. Дослідникові, який вивчатиме це питання, доведеться звернутися до додаткових матеріалів, які дадуть вмотивовану відповідь на питання, чому спроби створення незалежних профспілок у регіоні не мали успіху. Можемо послатися лише на точку зору одного з організаторів робітничого руху Д. Дундича, який у післяслові до свого інтерв'ю 1990 року так пояснює невдачу своїх починань:

“Спустя восемнадцать лет, оглядываясь назад, видишь только одно: что не хватало опыта и фанатичного упорства в организации рабочего движения. Лично я был в плену иллюзии, что рабочее как передовой класс неизбежно придут к самоуправлению, жизнь выдвинет новые, неизвестные нам формы общественных движений”²¹⁸.

Але діяльність запорізьких анархо-синдикалістів не обмежувалася спробами розгорнути формування в регіоні незалежних профспілок.

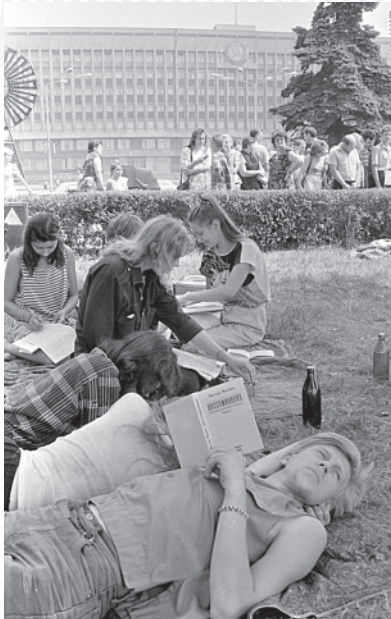
Широкого розголосу в Запоріжжі і за його межами набула екологічна акція за участі представників як іногородніх – російських (Саратов, Нижній Новгород, Москва) і українських (Київ) – так і місцевих екологічних рухів, а також анархо-синдикалістів, що відбулася в промисловій зоні Запоріжжя у липні-серпні 1991 р. Був розбитий екологічний табір протесту, учасники якого намагалися звернути увагу влади і жите-

²¹⁷ РУХ (Запоріжжя). 1991. – № 2 (11). – Липень

²¹⁸ Д. Дундич. Спустя восемнадцать лет (Березень 2008 р.) // Архів автора.

лів міста на екологічні проблеми. Але ставлення населення до акції виявилось індивідуальним. Щоб “розбудити місто”, учасники акції вдались до радикальних дій. 19 липня, напередодні Дня металурга, 8 представників екологічного табору «окупували» дві 200-метрові труби коксового цеху Запорізького коксохімічного заводу, оголосивши, що не спустяться з труби доти, доки не буде виконано їхню вимогу – повну відмову від переробки в Запоріжжі високотоксичної привозної кам’яновугільної смоли. Лише 30 липня пікетувальники залишили труби, хоча події, пов’язані з цією акцією продо-

жувалися ще майже три тижні, супроводжувалися сутичками з міліцією і представниками адміністрації “Коксохімзаводу” і завершилися напередодні проголошення незалежності України²¹⁹.

У документах вказується на участь в акції цілого ряду представників Запорізької конфедерації анархо-синдикалістів і Конфедерації незалежних профспілок, а також представників інших течій демократичного руху міста.

* * *

Антитоталітарні революції, що прокотилися наприкінці 80-х років ХХ ст. соціалістичними країнами Центрально-Східної Європи, супроводжувалися виникненням незалежного профспілкового руху, що об’єднував робітників і службовців державних підприємств та установ. В умовах “перебудови” ця тенденція почала поширюватися й в Україні. Офіційні радянські профспілки – “приводні паси між партією і робітничим класом” – втратили довір’я трудящих. Серед “неформалів” заговорили про необхідність оновлення профспілкового руху. На чолі цього процесу в Запоріжжі стала група молодих людей, які називали себе анархо-синдикалістами. Ще раніше такі групи з’явилися в Москві, Ленінграді та інших великих містах СРСР. Цілком природно, що наш регіон, який дав світу такого видатного діяча анархістського

²¹⁹ Див.: Запорізька Січ. – 1991. 23 липня, 7 серпня, 8 серпня, 9 серпня,

руху як Нестор Махно, не міг залишитися осторонь цього процесу. Тільки на відміну від легендарного селянського ватажка, новітні анархісти основним полем своєї діяльності визначили робітничий клас.

Завдання, які вони поставили перед собою, виходили далеко за наміри створення незалежного профспілкового руху, який би замінив одержавлені радянські профспілки. Спираючись на робітничі колективи, анархо-синдикалісти прагнули вплинути на характер соціально-економічних трансформацій у суспільстві з метою надання їм демократичного характеру. Зокрема, ними популяризувалася ідея колективної робітничої власності, яка б замінила неефективну державну власність. По суті, йшлося про глибокі, революційні зміни у формах власності, перетворення робітничих колективів у співвласників заводів і фабрик. Запорізькі анархо-синдикалісти вважали, що така форма господарювання буде економічно ефективною і найбільше відповідатиме запитам трудящих.

Безперечним успіхом запорізьких анархо-синдикалістів була організація випуску російськомовного бюлетеня “Черная суббота”, який виходив як орган “Конфедерации независимых профсоюзов Запорожского края”, хоча до оформлення такого об’єднання справа не дійшла. Формування незалежних профспілок перебувало на початковій стадії.

Цей рух мав антигосподарний характер і був складовою частиною загальнодемократичного руху. Як показує приклад із захопленням труб “Коксохімзаводу”, молоді анархісти Запоріжжя не обмежувалися пропагандистською діяльністю і спробами утворення незалежних профспілок.

Аналіз доступних нам документів свідчить, що до національного питання представники анархо-синдикалістського руху області були налаштовані індивідуально і якихось конкретних його оцінок вони не давали. Винятком є наукована в “Черной субботе” стаття молодого московського історика і активного учасника Конфедерації анархо-синдикалістів О. Шубіна “Нестор Махно и национальный вопрос”²²⁰. Національне питання в цій статті розглядається в контексті махновської концепції “вольного советского строя”. О. Шубін пише:

“Н.Махно подрывает комплекс нации снизу, объявляя «верховным» общественным субъектом местное самоуправление: «Такой строй я мыслил только в форме вольно-

²²⁰ Див.: Черная суббота. – 1990. – № 3.

го советского строя, при котором вся страна покрывается местными совершенно свободными и самостоятельными социально-общественными самоуправлениями тружеников». А уж эти самоуправления через свои съезды сами установят «порядок взаимности» между собой, считаясь с национальными границами, но не ставя их во главу угла.

...По поводу эффективности Махновской политики можно спорить, но когда оцениваем результаты монополизма власти, которому противостояла теория и практика Н.Махно, невольно приходишь к выводу об актуальности принципов, которые он отстаивал 70 лет назад».

Якщо ця стаття відбивала погляди запорізьких анархо-синдикалістів на національне питання, то є підстави стверджувати, що поразка анархо-синдикалістів в Запоріжжі була, серед усього іншого, викликана й тим, що в їх доктрині не було місця суверенній Україні. Тому сьогодні ми згадуємо про них лише як про частину загальнодемократичного руху проти тоталітарного ладу, цікавий епізод суспільно-політичного руху в регіоні на зламі 80–90-х років ХХ століття.

Молодіжний рух в Запоріжжі

Важливою складовою політичного процесу, який відбувався на переломі 80-90-х років, був молодіжний рух в області. Комсомол та інші об'єднання, що діяли під контролем партії до серпня 1991 р. (“Долг”, “Пламя” тощо), були штучними утвореннями і не мали популярності в молодіжному середовищі. Молодь шукала можливості для самовираження поза ними. Її представників постійно бачили на рухівських і екологічних мітингах, у дискусійних клубах. Ця атмосфера в молодіжному середовищі добре передана в коротких споминах про події 20-літньої давності Дмитра Кобалії:

“Это было время небывалого народного подъема и переоценки ценностей. Юное поколение, к которому я принадлежал, ощущало это особенно остро, со всей широтой юношеского максимализма, романтики и большой долей наивности. Наверное, само время было созвучно нашему возрасту, оно словно рассеяло скепсис и пессимизм прошлого. Этот дух свободы и молодости совершенно точно подметил Бернардо Бертолуччи в своих “Мечтателях”. И пусть время и место не имели к нам никакого отношения, тогда, в конце 80-х, мы чувствовали примерно то же самое”²²¹.

Студенти і молоді активісти “неформальних” організацій вели агітаційну роботу в студентських аудиторіях і молодіжних колективах підприємств і установ. Ті з них, які мали батьків і рідних у районах області, привозили додому самвидавську літературу й виступали як емісари опозиційного руху. Зі свого боку, партія і підконтрольні їй структури особливо ретельно простежували процеси в молодіжному середовищі. Про це свідчать документи Запорізького обкому КП України. Зокрема, в аналітичній записці “Про негативні процеси в молодіжному середовищі”, датованій 15 травня 1986 р. і підписаній першим секретарем А. Сазоновим, визнавалася втрата ідеологічного контролю партії над частиною молоді. Читаючи наведений вище витяг із записки, врахуємо “двоємисліє”, характерне для компартійного “новоязу”:

“Под воздействием буржуазной пропаганды, а также из-за серьезных упущений в идейно-воспитательной работе со стороны администрации учебных заведений, руководителей различных коллективов, комсомольских организаций, в молодёжной среде возникают негативные процессы,

²²¹ Спогади Д. Кобалії про громадський рух кінця 80-х рр. ХХ ст. і його особисту участь у ньому // Архів автора.

толкующие отдельных молодых людей на путь нигилизма, социальной пассивности, порождающие различные формы паразитического существования. Некоторые из них в силу своей политической незрелости и отсутствия жизненного опыта допускают политически вредные проявления”²²².

Подібні посилання на “буржуазну пропаганду” і недоліки у виховній роботі з молоддю, як причини “політично шкідливих проявів серед молоді”, знаходимо і в інших партійних документах.

Молодіжна, зокрема, студентська тематика представлена і в обкомівському “досьє” – врятованих від знищення документах ОК КП України. Для прикладу наведемо фрагмент з інформації про політичну обстановку в Запорізькому державному університеті, направлену до обкому партії для складання “Політичної карти Запорізької області” секретарем Жовтневого райкому партії м. Запоріжжя В. Семеновим. Йдеться про об’єднання “Студентське братство”, лідерами якого була Свіріна Юлія – студентка факультету романо-германської філології (успішно закінчила 1991 р.), і Москаленко Володимир, який став студентом українського відділення філологічного факультету 1989 року. “Студентське братство” було належно структуроване. Його очолювала

Студент ЗДУ В. Москаленко і студент ЗІІ М. Симчич

Координаційна рада в складі 10 осіб. Партійний інформатор наводить основні пункти програми Братства: “1. Автономія вуза. 2. Государственный суверенитет Украины. 3. Углубление демократизации. 4. Улучшение социально-бытовых условий студентов. 5. Реформа высшей школы. 6. Защита прав и интересов студентов”.

²²² ДАЗО. – Ф. П. 102. – Оп. 30. – Спр. 426. – Арк. 17.

У той же час В. Семенов зробив висновок: “На данный момент “Студенческое братство” широкой поддержки среди студентов не находит”²²³.

Володимир Москаленко написав короткі спогади про свою участь у діяльності “Студентського братства” Запорізького університету. Спогади свідчать, що райком партії був добре поінформований про настрої в студентському середовищі ЗДУ²²⁴. З іншого боку, вони дають уявлення про те, як формувалися опозиційні настрої в молодіжному середовищі Запоріжжя.

В архіві автора відклалися також два документи, які належать Запорізькому міському відділенню Спілки незалежної Української молоді (СНУМ) – проект Програми і Статуту цього відділення. Ці документи досить ретельно опрацьовані, що свідчить про те, що за ними стояла активна молодіжна група²²⁵.

Цікаву інформацію про цю та інші молодіжні групи подав у своїх спогадах О. Черненко. У Запоріжжі СНУМ очолив студент ЗМІ Сергій Галиш. Неофіційно Спілкою опікувались члени обласного проводу УРП (УГС) С. Айбабін та О. Черненко. Навесні 1990 р. організовано міжобласну конференцію. З певних причин проводити її довелося вдома у С. Галиша. До Запоріжжя прибула група молоді із Січеслава. Ігор Деркач представляв центральний провід СНУМу. Конференція носила більш теоретичний та організаційний напрям, що є цілком зрозумілим для новоствореної організації.

Коли у вересні 1990 року в Києві почалося студентське голодування, за прикладом київських студентів до нього почали приєднуватися побратими в інших містах республіки, в тому числі й у Запоріжжі. Про підтримку вимог студентів заявили місцеві демократичні організації, зокрема 5 жовтня 1990 року це зробив провід організації УРП м. Запоріжжя. Взагалі, за свідченням О. Черненка, УРП тісно співпрацювала зі студентством. Очолював Студентське братство Запоріжжя Андрій Власенко. Кістяк Студентського братства складали члени СНУМу, які одночасно були і членами УРП.

До Києва для участі в студентській акції голодування готувалися виїхати студенти запорізьких вишів. Але після перегово-

²²³ Інформація Жовтневого райкома КП України об общественных организациях и движениях в Запорожском государственном университете // Архів автора.

²²⁴ Спогади В. Москаленка про молодіжний рух у Запоріжжі 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. і підготовку акції на підтримку студентської голодівки в м. Київ // Архів автора.

²²⁵ Див.: Програма СНУМ Запорізької міської організації (1990); Статут Запорізької міської організації Спілки незалежної української молоді (СНУМ) (1990 р.) // Архів автора.

рів з керівниками київських студентів, дійшли висновку, що слід готуватися до створення студентського табору протесту в Запоріжжі. Про це пише у своїх споминах В. Москаленко:

“Поступово визріла ідея приєднання до голодування. Маючи контакт з організаторами акції у Києві: Олесем Донієм, Маркіяном Іващишиним, Ігорем Коцюробою пришли до спільного висновку – немає потреби їхати до столиці. Там вже все було відлагоджено і було більш ніж достатньо людей для проведення акції, до того ж київські вузи готувалися до страйку. Спільно вирішили влаштувати своєрідну філію київського табору в Запоріжжі. Безумовно, це мало б широкий розголос і додало б сил учасникам акції у Києві. Політичні вигоди такого плану були очевидні.

Проте ми відчували, що нам бракує досвіду для організації акції, тому ми запросили підтримку з київського табору. В ході цих переговорів та виїзду Андрія Власенка до Києва (на один день) було остаточно прийняте рішення, що ми будемо організовуватись як Запорізька організація “Студентське братство”. Оскільки “СБ”, очолюване Маркіяном Іващишиним видавалось (та й було таким насправду) більш радикальною в політичних і національних настановах, ніж Українська студентська спілка на чолі з Олесем Донієм. Десь 13 жовтня до Запоріжжя прибуло 12 студентів з київського табору: 10 хлопців та двоє дівчат студенти Львівської політехніки, Львівського медінституту, Івано-Франківського інституту нафти й газу. Хлопці мали забезпечувати охорону й організаційну підтримку, дівчата – медичну допомогу.

Цікаво, що в той момент ми абсолютно не думали про якусь секретність своїх дій, конспірацію. Хоча навряд чи вона була вже потрібна. Режим доживав останні свої роки. Розпад СРСР, принаймні для нас, був уже вирішеною справою. Про Україну інакше як про незалежну, в близькому майбутньому, державу не говорили.

Тим не менше. Вже по приїзді до Запоріжжя колеги з київського табору зауважили за собою стеження. Якись підозрілі молодики крутилися Як не дивно, але на допомогу прийшов ... комітет ЛКСМУ нашого університету [Анатолій Постол] і студентська профспілка [Володимир Мірош-

ник]. Гостей з київського табору поселили до університетського гуртожитка, т. зв. “ректорського”.

Паралельно з цим мене і Юлю Свіріну викликав до себе тодішній ректор ЗДУ В'ячеслав Толок. Походжаючи по кабінету В'ячеслав Олександрович розмірковував уголос про проблеми, в чомусь навіть погоджувався з вимогою голодуючих, але в той же час називав акцію радикальною, пропонував писати листи партійному та державному керівництву і т. ін. Але з його боку не було жодного тиску, тим паче якихось погроз, натяків на виключення. Більше того, саме за порадою пана В. Толока ми написали звернення до депутатів Запорізької міськради де вказували наші вимоги (ідентичні до вимог голодуючих у Києві) та відмежовувались від можливих провокацій та екстремістських вчинків громадян, не пов'язаних з акцією. Заява була виголошена на сесії міськради десь 14–15 жовтня.

... Мій батько стверджував, що йому на виробництво приходила чи то телеграма, чи то телефонограма із університету, де пропонувався прибути до Запоріжжя (батьки мешкали у райцентрі Куйбишеве) і якимось вплинути на мене. Батько приїхав, залишив мені грошей і цигарок та й повернувся додому. Виховна робота звелась до фрази: «Ти там дивись, щоб все було нормально організовано». Хоча про політику і тим більше акцію він нічого від мене не чув»²²⁶.

Виступ планувався 18 жовтня, але у зв'язку з тим, що 17 жовтня 1990 р. Верховна Рада прийняла вимоги голодуючих, акція не відбулася.

Студентське голодування справило значний вплив на політичну ситуацію в Україні. Тоді Верховна Рада змушена була оголосити про свою згоду з вимогами студентів, хоча виконувати їх у повному обсязі не збиралася. Проте, прагнучи уникнути повторення студентських заворушень і використовуючи властиві їй методи дезінформації, вона розгорнула кампанію дискредитації студентів. У Запоріжжі та інших населених пунктах області через півроку після голодовки поширювалися масовим тиражем доставлені з Києва листівки з карикатурами, в яких стверджувалося, що студентська акція фінансувалася з-за кордону, а для по-

²²⁶ Спогади В. Москаленка про молодіжний рух у Запоріжжі 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. і підготовку акції на підтримку студентської голодовки в м. Київ // З архіву автора.

значення її організатора, Української студентської спілки, використовували абрєвіатуру – “СС”, а для скороченого позначення – “есесівці”. З посиланням на очевидців зазначалося, що в наметовому містечку на Жовтневій площі в жовтні 1990 р. панувала статєва розпуста й поширювалися венеричні хвороби. Звичайно, ці листівки не мали вихідних даних, хоча факт причетності до їх виготовлення і поширення партійного апарату не викликає сумнівів²²⁷.

Взагалі, молодіжний рух у регіоні напередодні проголошення незалежності України, як особливо динамічна частина загальнодемократичного руху, заслуговує на подальше вивчення, необхідною умовою якого буде продовження пошуку автєнтичних документів з його історії.

***

Як і в інших суспільно-політичних течіях, в молодіжному русі регіону виділялося дві течії, які з певною мірою умовності можна характеризувати як загальнодемократична і національно-демократична. Про це свідчать учасники молодіжного руху.

Дмитро Кобалія:

“Я могу гордиться лишь тем, что никогда не был конформистом и не питал иллюзий по поводу свободы в СССР. Но я не был и националистом и сомневаюсь, что стану им в обозримом будущем. Я также не держу зла на систему, по-

²²⁷ Листівка ЦК КПУ з приводу акції студентського політичного голодування // Архів автор.

тому что ее нет и потому, что система – это мы сами. Тогда я мечтал о свободе и о лучшей доле для страны, в которой родился. Теперь я понимаю, что все мы, и я в том числе, ее не заслужили. Во всяком случае пока”.

Володимир Москаленко:

“Восени 1990 року, вже будучи студентом I курсу філологічного факультету, на одному з мітингів, ...я вступив в дискусію з прибічниками комуністичної ідеології. Тематика наших дебатів була доволі широкою – від спірних поглядів на історію до економічної ситуації в країні та міжнародного становища. Але, оскільки я говорив виключно українською мовою, навколо нас зібралось чимало людей. Наскільки я розумію, дехто взагалі був у шоці, що молода людина вільно говорить українською мовою в Запоріжжі. Особливої напруги не було, крім стандартних вигуків: “Єдь в свой Львов”. Випадково у мене в сумці виявився мій паспорт і я демонстрував всім охочим “місце народження м. Запоріжжя”. Що дещо зменшувало запал найбільш затятих опонентів. Саме на цьому мітингу я й познайомився з Юлією Свіріною, теж студенткою ЗДУ, вона вчилася на факультеті романо-германської філології. Сказала, що її зацікавила моя українська мова, хоча й не повірила, що я із Запоріжжя. Здається я і їй показував паспорт. Розговорившись, з'ясували, що маємо спільні погляди політичні й національні... Розпад СРСР, принаймні для нас, був уже вирішеною справою. Про Україну інакше як про незалежну, в близькому майбутньому, державу не говорили”.

До проголошення незалежності ці дві течії діяли узгоджено (хоча ця узгодженість була стихійною). Після того, як зник спільний противник – комуністична тоталітарна система – ця узгодженість зникла.

Як у Запоріжжі зустріли проголошення незалежності

Ніхто в деталях, на підставі документальних матеріалів не відтворював події, що відбувалися в Запорізькій області під час спроби державного перевороту, очоленого Державним комітетом з надзвичайного стану (ДКНС) наприкінці серпня 1991 р., а також в умовах проголошення Верховною Радою УРСР державної незалежності України і заборони діяльності КПРС.

Ці події не знайшли об'єктивного відображення на сторінках тодішньої місцевої преси. Реакція газет, як про це цілком правильно писав депутат Верховної Ради України, перший заступник голови облвиконкому О. Ф. Білоусенко, “була різною і в більшості збігалася зі ставленням до перевороту їх господарів”²²⁸.

Так, орган Запорізького обкому КП України “Індустріальное Запорожье” 20 серпня опублікував на 1-2 сторінках (без коментарів) заяви, укази, постанови і звернення заколотників. Був обнародований, правда, з розривом (наприкінці першої – в середині другої сторінок), також виступ Голови Верховної Ради України Л. Кравчука по українському телебаченню. Судячи з усього, “Індустріальное Запорожье” “не за страх, а на совість” поширювало “гекачепістські” циркуляри. Через деякий час цю позицію спробували виправдати, але аргументи адвокатів – прихованих прихильників ДКНС – були непереконливими. Схоже, більшість газет Запоріжжя (а значить і сили, що стояли за ними), місцеве телебачення готові були прийняти ДКНС.

На цьому безрадісному, але цілком прогнозованому полі, виділяється позиція газети “Запорізька Січ”. Ця газета 20 серпня не подала жодного документа московських керівників заколоту і обмежилася публікацією виступу голови Верховної Ради України Л. Кравчука. Були надруковані також рекомендації виконкому Запорізької міської ради громадянам, керівникам громадських організацій і органам влади зберігати спокій і чекати роз'яснення президії Верховної Ради України. Нарешті, газета наважилася на крок громадянської мужності: обнародування заяви 20 депутатів Запорізької міської ради із засудженням заколотників.

Після того, як 22-23 серпня політична ситуація прояснилася, і провал заколоту ставав очевидним, це негайно позначилося на редакційній політиці ЗМІ Запорізької області. Газети, як флюгер, стали повертатися в напрямку пануючих вітрів і друкувати матеріали, які повніше й об'єктивніше відображали політичне становище в країні і області.

²²⁸ Білоусенко О. Ф. Кроки рішучі, але виважені // Запорізька правда. – 1991. – 4 вересня.

Незважаючи на фрагментарний характер газетних матеріалів, вони, разом з низкою автентичних документів, що дивом збереглися, дають досить чітку картину подій останньої декади серпня 1991 року в Запоріжжі.

Перш за все, спробуємо відновити інформацію про те, що відбувалося в “коридорах” місцевої влади.

Основні події, як завжди, здійснюються за “лаштунками”, в обкомі партії. У своїй конкретній діяльності партійні верхи керувалися секретною шифрограмою Секретаріату ЦК КП України до перших секретарів Кримського рескому, обласних комітетів, Київського міськкому КП України, датованою 19 серпня 1991 р., у якій говорилося:

“В связи с введением в стране чрезвычайного положения важнейшей задачей партийных комитетов является содействие Государственному Комитету по Чрезвычайному Положению в СССР. Во всей своей практической деятельности необходимо руководствоваться Конституцией Союза ССР, документами, издаваемыми Государственным комитетом по Чрезвычайному Положению”²²⁹.

Номенклатурник В. Пихаленко, який у Запорізькому обкомі розшифровував телеграму з ЦК, у своїх споминах, написаних в Ізраїлі, свідчить:

“Скажу откровенно: ГКЧП никого из партаппаратчиков не застал врасплох. Парткомы стали разворачивать подготовительные мероприятия по проведению на местах разъяснительной работы, обеспечению “общенародной поддержки путча со стороны населения”²³⁰.

Це єдине свідчення очевидця і активного учасника подій обкомівського рівня. Тодішній перший секретар обкому Валерій Малев загинув у загадковій автокатастрофі і вже нічого не скаже, інші – все ще мовчать. Але серед документів обкому партії, що підлягали знищенню і в останній момент були врятовані, є й невеличка незакінчена службова записка (ще в рукописі) про нараду, яку планували провести в обкомі партії 22 серпня 1991 р. о 14 год²³¹.

²²⁹ Хроніка опору. Документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчинену так званім ГКЧП у серпні 1991 року. – К., 1991. – С. 167.

²³⁰ Откровения серого кардинала // Истеблишмент. – 2008. – 24-30 июля.

²³¹ Архів автора.

К совещанию
в обкоме Компартии Украины

22 августа 1991 года

14.00 часов

Малый зал обкома партии

Необходимость проведения данного совещания продиктована сложившейся ситуацией в последние дни в стране, республике и области. Бюро обкома партии решило провести его в расширенном составе партийного актива области.

На совещание приглашены первые секретари горкомов, райкомов партии, председатели горрайсоветов, секретари парткомов и руководители ряда крупных предприятий области.

В работе совещания принимают участие коммунисты-народные депутаты СССР и УССР, заместители председателя облсовета, прокурор и начальник УВД области, начальник Запорожского гарнизона...

100 711
1.04.18

К совещанию
в обкоме Компартии Украины

22 августа 1991 года
14.00 часов
Малый зал обкома
партии

Необходимость проведения данного совещания продиктована сложившейся ситуацией в последние дни в стране, республике и области. Бюро обкома партии решило провести его в расширенном составе партийного актива области.

На совещание приглашены первые секретари горкомов, райкомов партии, председатели горрайсоветов, секретари парткомов и руководители ряда крупных предприятий области.

В работе совещания принимают участие коммунисты-народные депутаты СССР и УССР, заместители председателя облсовета, прокурор и начальник УВД области, начальник Запорожского гарнизона

Ознайомившись зі складом наради, читач може спрогнозувати, які питання мали на меті розглянути. Але ця нарада планувалася як перший крок. Передбачалися й інші. Деякі з добре поінформованих осіб стверджують, що на 23 серпня планувався масовий мітинг на підтримку дій заколотників з ДКНС. На мітингу планувалися виступи багатьох офіційних осіб, у тому числі керівників обкому партії і депутатів Верховної Ради УРСР від комуністичної партії, які пізніше неодноразово декларували свою відданість незалежності України.

Але ні нарада, ні мітинг не відбулися. 22 серпня стало очевидним, що заколот провалився. Даючи загальну оцінку спробам партійних структур відреагувати під час заколоту на ситуацію, О.Ф. Білоусенко зазначає:

“Як на мою думку, ЦК Компартії України і її підрозділи в регіонах настільки були деморалізовані, що ті засідання, які вони проводили або мали намір провести, ніякого впливу на ситуацію як у державі, так і в регіоні вже не мали”²³².

Про позицію апарату обласної ради в умовах спроби перевороту ніяких автентичних документів не збереглося. Керівники облвиконкому В. Дем'янов і Є. Карташов, відповідаючи 26 серпня 1991 р. у прямому ефірі на запитання телеглядачів обласного телебачення, цю ситуацію також ніяк не прояснили. Вони обіцяли розібратися з тими, хто підтримував, чи збирався підтримати заколотників. На пряме запитання: “Не считаете ли вы, что в условиях переворота призывы к спокойствию – это призывы трудиться во время войны?”, Є. Г. Карташов відповів:

“Это действительно очень справедливое замечание, но мы призывали к спокойствию только потому, что боялись провокаций, ведь военные обязаны выполнить приказ и могло так случиться, что танки появились бы на Крещатики. Хотя задним числом можно судить и по-другому”²³³.

Автор зробив спробу компенсувати цей недолік шляхом інтерв'ю з учасниками подій. На наше питання, як зустрів партапарат утворення ДКНС, П. М. Ванат, на той час заступник голови облради, відповів:

“Я пам'ятаю цей день. Дем'янов прийшов з бюро обкому партії, яке розглядало питання – як бути... Він зібрав

²³² Білоусенко О. Ф. Сучасні роздуми, оцінки, погляди і висновки з приводу подій в Україні 1980-х – 1991 рр. // Архів автора.

²³³ Запорізька правда. – 1991. – 28 серпня.

своїх заступників і питає: “Хлопці, що будемо робити?”

Я висловив думку, що треба бути послідовним. Якщо в Україні панує настрій бути в незалежній державі, то ми не маємо права думати інакше. Тому пропоную не реагувати на вказівки центральних органів. В усякому випадку, з облікованому ніяких листів чи на підтримку, чи проти не пішло. Якщо й пішли, то без нашого відома. Але мені здається, що В. В. Дем'янов нічого не підписав”²³⁴.

Більше відомо, що відбувалося на міському рівні – в депутатському корпусі і міській партії.

Насамперед звернемося до інтерв'ю з Тамарою Огородовою, яка в 1991 р. була депутатом Запорізької міськради. Інтерв'ю має заголовок: “Август 1991-го, Запорожский горсовет”²³⁵.

Про те, що в Москві “путч”, на вулицях танки, а в міськраді збираються депутати, щоб на зборах обговорити ситуацію, їй повідомив по телефону Ігор Марненко, який тоді очолював відділ соціального захисту міськвиконкому. Т. Огородова зазначає, що ініціаторами депутатських зборів стали С. Іванов і О. Неклюдов. У зборах брали участь близько 60 депутатів міськради і райрад. У залі присутнім був також депутат Верховної Ради С. Соболев. Міськвиконком закликав “утриматися від коментарів”. Але депутат О. Неклюдов, всупереч умовлянням, написав звернення до мешканців Запоріжжя, яке запропонував підписати присутнім на зборах. Ситуація залишалася невизначеною. Чим все закінчиться – важко було передбачити. Як розправляється зі своїми відкритими противниками тоталітарний режим, депутати добре знали. Тому треба було мати мужність і тверді переконання, щоб наважитися поставити підпис. Таких виявилось 20 осіб. Як зазначалося вище, це звернення з усіма прізвищами депутатів, які поставили підписи, 20 серпня 1991 р. опублікувала газета “Запорізька Січ”.

О. Неклюдов

²³⁴ Інтерв'ю П.М. Ваната стосовно партійної і радянської діяльності наприкінці 80-х – початку 90-х років // Архів автора.

²³⁵ Перекур (Запоріжжя). – 2002. – 22 августа.

Це перший місцевий документ з оцінкою подій у Москві як спроби державного перевороту.

У цій заяві, яка була обнародувана в чи не найдраматичніший день протистояння сил реакції і демократії – 20 серпня – все розставлено на свої місця:

К гражданам Запорожья

В стране произошел государственный переворот.

Смертельная опасность нависла над свободами и правами каждого гражданина, над республиканскими суверенитетами, над последней возможностью нашей страны вернуть ее неисчислимым богатства на благо и процветание каждого гражданина. Мы, народные депутаты г. Запорожья, требуем немедленного освобождения президента Горбачева, ареста и предания суду членов самозванного комитета.

Мы обращаемся к гражданам города с призывом сохранять выдержку и спокойствие, не поддаваться на провокации, поддерживать общественный порядок. Мы обращаемся к военнослужащим, милиции, КГБ, руководителям предприятий, общественных организаций, средств массовой информации с призывом подчиняться законам УССР, распоряжениям законных властей. Мы подтверждаем свою поддержку только законным структурам власти, декларации о государственном суверенитете УССР.

Народные депутаты А.В.Неклюдов, Е.А.Паршаков, В.И.Губский, В.И.Шевченко, Т.Н.Огородова, А.И.Бурдейный, А.В.Согорин, П.М.Смаглюк, В.П.Курилец, М.Д.Чернышева, А.И.Дмитренко, А.М.Сергийчук, Ю.В.Вигант, А.Г.Дворников, Н.А.Никитская, Л.А.Перепелица, В.В.Вакуленко, Л.Н.Литвиненко, Ю.А.Жихарь, В.И.Семенихин.

Ця заява врятувала гідність демократичного Запоріжжя, адже частина місцевих рухівців і членів інших неформальних організацій після перших повідомлень з Москви познімали з лацканів синьо-жовті значки і припинили відповідати на телефонні дзвінки товаришів, які пропонували вийти на мітинг, а деякі з тих, хто місяцями не платив партвнески, побіг до партторгів відшкодовувати заборгованість.

Через кілька днів цей документ набув широкого розголосу не лише в області, а й у країні в цілому. Газету, де на першій сторінці був поміщений портрет “першого Президента СРСР” (так у тексті), вручили навіть М. С. Горбачову.

У приміщенні міськради 19 серпня радилися не лише демократи. Там провели засідання члени виконкому Запорізької міської ради. Про нього написала 7 вересня 1991 р. газета “Запорізька Січ”. Виявляється, що з учасників наради ніхто відкрито не наважився виступити на підтримку ДКНС. Прийняли звернення, яке містило заклик до спокою²³⁶.

Щоправда, говорилося в газеті,

“перший секретар міськкому КПУ Олександр Бережний підкреслив, що, маючи сумнів у законності переходу влади від Горбачова до Янаєва, готовий підписатися під кожним пунктом заяви ГКЧП”²³⁷.

Це ж він повторив і на сесії, заявивши, що заборона компартії – “злочинний акт”²³⁸.

Ще на одну цікаву обставину цієї справи звернув увагу 5 вересня 1991 р. у своїй статті в “Запорізькій Січі” депутат міськради Є. Паршаков. Виявляється, що під зверненням демократів до жителів Запоріжжя, в якому вимагалось звільнення головного комуніста й Президента СРСР М. С. Горбачова, арешту і суду над заколотниками (“звернення 20-ти”) не підписався жоден з комуністів-депутатів міськради, хоча їм пропонували поставити свій підпис. “Выходит, что Вы, (уважаемые ли?), – констатує Є. Паршаков, – депутаты-коммунисты, предали своего лидера”²³⁹.

Позиція депутатів-комуністів міськради повністю збігалася з цитованою вище директивою Секретаріату ЦК КП України до перших секретарів Кримського рескому, обкомів і Київського міськкому КП України, датованою 19 серпня 1991 р. Напевно, керівники міськкому, райкомів і парткомів найбільших підприємств і закладів були ознайомленні з шифрограмою негайно після її одержання. Виховані в дусі майже військової субординації, вони сприйняли розпорядження секретаріату до неухильного виконання. “Прорахувати” подальший хід подій і можливі негативні для КПРС наслідки своїх дій запорізькі партчиновники виявилися неспроможними. Зокрема, цим, напевне, пояснювалася і їхня реакція на публікацію звернення 20 депутатів. Негайно піс-

²³⁶ Запорізька Січ. – 1991 – 20 серпня.

²³⁷ Запорізька Січ. – 1991. – 7 вересня.

²³⁸ Запорізька Січ. – 1991. – 7 вересня.

²³⁹ Запорізька Січ. – 1991. – 5 вересня.

ля його оприлюднення дії головного редактора “Запорізької Січі” були засуджені на засіданні міськвиконкому²⁴⁰. Певно, готувалися й інші акції, які мали на меті підтвердити підтримку ДКНС з боку місцевого радпарткерівництва. Але проведення мітингу було скасовано, бо 22 серпня стало ясно, що заколот провалився. 24 серпня Україна була проголошена незалежною. Почалася нова епоха в її історії. Відповідно до напрямку “політичного вітру” повернувся і флюгер: через деякий час рішення про засудження дій редакції “Запорізької Січі”, яка опублікувала звернення 20-ти, було (тими ж людьми!) скасовано, а колективу оголосили подяку за мужність (!) і громадянську позицію. Було прийнято рішення про збільшення тиражу газети²⁴¹.

Але депутатський корпус Запорізької міськради – за складом переважно комуністичний, повільно усвідомлював зміни в країні. Коли депутат Віктор Курилець запропонував внести в порядок денний позачергової сесії питання “Про функціонування структур КППС та Компартії України в місті Запоріжжі” (ще до того, як відповідне питання було вирішене Президією Верховної Ради України), більшість проголосувала “проти”. Депутати також відмовилися підняти над міськрадою національний жовто-блакитний прапор (поряд з радянським, червоно-синім)²⁴².

Заколот ДКНС, події, які ним супроводжувалися, відзначені нещирістю, пристосуванством і боягузництвом багатьох партномеклатурників. В інтерв'ю В. Ф. Тимошика і М. В. Тищенка йдеться про те, що багато керівників обласного і республіканського рівня раптом опинилися у відпустках, полишивши вирішення всіх питань на своїх заступників. Разом з тим, запоріжці стали свідками мужності і високого рівня громадянської свідомості деяких керівників і багатьох пересічних громадян. Продовжимо наш короткий огляд документом, який показує, що опір заколотникам в регіоні не обмежувався вузьким колом відкритих противників режиму, які “висвітилися” в попередні роки і яким нічого було втрачати. Це був час істини. І вона відкрилася багатьом. Про це свідчить, зокрема, невеличка замітка “Фінансистов не проведешь на мякине. Даже в Минфине”, опублікована на почат-

²⁴⁰ Рішення виконкому Запорізької міської ради народних депутатів № 330 про публікацію в газеті “Запорізька Січ” звернення групи депутатів, яке містило засудження дій ДКНС (20 серпня 1991 р.) // Архів автора.

²⁴¹ Рішення позачергової восьмої сесії Запорізької міської ради народних депутатів 21 скликання про скасування рішення виконкому Запорізької міської ради народних депутатів № 330 про публікацію в газеті “Запорізька Січ” звернення групи депутатів, яке містило засудження дій ГКЧП // Архів автора.

²⁴² Запорізька Січ. – 1991. – 5 вересня.

ку вересня 1991 р. в “Запорізькій Січі”. У ній ідеться про реакцію місцевих працівників облфінуправління на телеграми, підписані головою правління Держбанку СРСР В. Геращенком і міністром фінансів В. Орловим, якими скасовувалися всі попередні рішення стосовно національних банків, а головне – висувалася вимога “повернути” до союзного бюджету гроші, які залишилися республікам з фонду стабілізації і від податку з прибутків підприємств. “Поняли сразу: это грабеж, – сказал член горисполкома, начальник облфинуправления Василий Тимошик. – И решили, никоим образом не подчиняться”²⁴³.

Як діяла опозиція поза міськрадою?

Як тільки інформація про утворення в Москві ДКНС і відсторонення М. Горбачова від влади стала відомою в місті, рухівці і представники інших опозиційних груп почали сходитися в штаб-квартирі обласного Руху, а потім перейшли на Фестивальну площу, де продовжували обговорювати події в столиці СРСР. Сюди ж підходили і депутати-демократи. На площі вже стояли міліціонери і одягнуті в цивільне “сторонні”, напевне, співробітники КДБ. Спонтанно обговорення стало переростати в мітинг протесту проти спроби державного перевороту. К. Лямцев в інтерв’ю газети “Вече”, яке надруковане під заголовком: “Революция в Запорожье. Украденная победа”, дав цікаву і драматичну картину цього мітингу:

“...На площади появился текст заявления Ельцина (провозглашенного с танка у “Белого дома”) – ребята приняли его по радио. Мы почитали его между собой, после чего я быстро съездил домой, привез мегафон и начал зачитывать текст для более широкой аудитории. Было интересно – сработает ли мой депутатский иммунитет, и какова реакция сотрудников КГБ, которых на площади было тоже немало. Их 50 на 50 было среди нас”²⁴⁴.

Член Руху О. Чаков у своїх коротких спогадах доповнив інформацію К. Лямцева розповів і про інші акції демократів на вулицях міста. Наводимо розповідь О. Чакова повністю²⁴⁵.

«19 серпня вранці, перебуваючи на дачі, ми з дружиною Чаковою Людмилою, здивувалися, побачивши, як декілька літаків полетіли на північ. Ввімкнули радіоприймач і по-

²⁴³ Запорізька Січ. – 1991. – 5 вересня.

²⁴⁴ Лямцев К. «Революция в Запорожье». Украденная победа // Вече (Запоріжжя). 1998. – 3 сентября.

²⁴⁵ Спогади члена Руху О.М. Чакова про путч у серпні 1991 р. // Архів автора.

чули про путч у Москві. Обурені, ми швиденько прибрались та на власному «Запорожці» поїхали в Запоріжжя.

Спочатку ми приїхали до сім'ї близьких нам Огурцових, відомих у місті архітекторів. Після розмови з ними я пішов до штабу Руху. Там ми домовились, що почнемо акцію проти «ГКЧП» на вулицях міста, використовуючи встановлений на моєму автомобілі гучномовці та листівки. 20 серня ми з дружиною та парубком, прізвища якого я не пам'ятаю, їздили по місту і агітували а також розклеювали листівки. 21 серпня з ранку ми почали скликати людей на мітинг протесту проти «ГКЧП», призначений на вечір. Зі мною в машині були: Бондаренко Віктор, член Руху; Смойловський Віталій, член Руху, голова вільної профспілки річкового порту; Попов Олександр, член УРП; Щербина Олександр, член УРП, депутат райради. Їздили ми по всьому місту. Люди реагували на наші слова по-різному: і схвально, і вороже, і з недовірою.

Коли ми повернулись з Космічного мікрорайону, нас зупинила міліцейська машина. Підбігли декілька міліціонерів, відібрали гучномовець, наказали пересісти в їх машину. За моє місце сів міліціонер, я сів поруч, і ми поїхали до Комунарського району міліції. Там нам наказали здати особисті речі і зайти в камеру. О. Щербина мав недоторканість як депутат і запротестував. Через декілька хвилин нам повернули речі, наказали сісти в машини і повезли до міського управління міліції. Там нас спочатку допитували, а потім з нами ввічливо провів бесіду майор, який, здається, очолював службу громадського порядку. Нас звільнили і ми поїхали на площу Фестивальну на мітинг, продовжуючи скликати людей. Там ми дізналися про те, що путч зазнав поразки і в Москві перемогли демократи.

Протестні акції рухівців Запоріжжя стали частиною загальнонаціонального опору заколотникам. Нагадаємо, що вже 19 серпня в Києві прозвучали перші оцінки демократами подій у столиці СРСР. Так, у перших словах Заяви головного проводу УРП, опублікованої у вигляді листівки, говорилося:

“Уночі, 19 серпня 1991 р. у Москві група змовників учинила державний переворот з метою зберегти радянську імперію...”²⁴⁶.

²⁴⁶ Заява проводу Української Республіканської партії (19 серпня 1991 р.) // Архів автора.

Вже наступного дня ця листівка поширювалася в Запоріжжі й доповнювала картину, яка складалася в мешканців міста з різних джерел інформації.

В інтерв'ю К. Лямцева розповідається про листівки Руху, які виготовлялися на ксероксі і поширювалися демократами в Запоріжжі 20-21 серпня 1991 р.²⁴⁷. Про ці листівки пише й О. Чаков. Але виявити їх нам не вдалося. Зате збереглася резолюція з оцінкою подій, проголошена на іншому мітингу, що відбувся в Запоріжжі 21 серпня 1991 року. 24 серпня вона була опублікована в газеті “Запорізька Січ”. Резолюція засуджувала державний переворот, “вчинений хунтою з лав КПРС”, вимагала термінового проведення ряду невідкладних заходів, спрямованих на обмеження всевладдя КП України (про її заборону ще не йшлося), зміцнення проголошеного 1990 року суверенітету України, і закінчувалася закликком: “Хай живе демократія, що торує нам шлях до суверенної, вільної України!”

У розпорядженні автора виявилось також два оригінали документів місцевих структур Української республіканської партії – звернення проводу Запорізької обласної організації УРП: перше – до Верховної Ради УРСР²⁴⁸, друге – до Верховної Ради УРСР, Запорізької обласної ради і Запорізької міської ради²⁴⁹. Обидва вони датуються 22 серпня 1991 року. Нагадаємо, що в цей час вже можна було говорити про провал путчу, хоча скликання позачергової сесії Верховної Ради, яка б могла обговорити обстановку в Україні, штучно затягувалося і зберігалася ситуація невизначеності. Тому звернення проводу обласної організації УРП, у якому висловлювалася “недовіра Верховній Раді УРСР, котра зайняла вичікувальну позицію в часи спроби новітнього комуністичного заклоту”, а КПРС-КПУ оголошувалася “злочинною і антиконституційною” організацією, діяльність якої необхідно негайно припинити, було цілком законним і своєчасним. У другому зверненні (До Верховної Ради, Запорізької обласної і Запорізької міських рад) Запорізький облвиконком оголошувався гуртом “комуністів-зрадників власного народу”, а газета “Индустриальное Запорожье” – рупором “антиконституційної,

²⁴⁷ Лямцев К. «Революция в Запорожье». Украденая победа // Вече (Запоріжжя). 1998. – 3 септембра

²⁴⁸ Звернення проводу Запорізької обласної організації УРП до Верховної Ради УРСР з вимогою її розпуску, припинення діяльності КПСС-КПУ та забезпечення державного суверенітету України (22 серпня 1991 р.) // Архів автора.

²⁴⁹ Звернення проводу Запорізької обласної організації УРП до Верховної Ради УРСР, Запорізької обласної та міської рад народних депутатів з вимогою негайного переобрання депутатського корпусу (22 серпня 1991 р.) // Архів автора.

злочинної організації”. Подібна оцінка давалася і діяльності виконкому міської ради м. Запоріжжя за її “визнання злочинного ДКНС”. Ці заяви були направлені адресатам і поширювалися на зупинках транспорту, вулицях міста, у підземних переходах, на деяких підприємствах і в установах.

Перша реакція запорізьких демократів на спробу перевороту мала яскраво виражений захисний характер. І це можна зрозуміти: необхідно було, перш за все, зупинити реакцію і зберегти те, чого вдалося досягти в результаті довгої і напруженої боротьби. У наведених вище документах міститься заклик до опору заколотникам. Про проголошення незалежності тоді ще не йшлося. Взагалі, це питання до заколоту ДКНС не було на часі. Описуючи настрої в неоднорідному рухівському середовищі, перший голова Запорізької обласної організації НРУ Юрій Василенко в інтерв'ю щотижневику “Суббота” констатував:

“Конечно же, в глубине души многие мечтали о независимой, демократической, богатой Украине, равной среди равных в цивилизованном мире. Но тогда все это виделось нелегально вдалеке”²⁵⁰.

У резолюції міського мітингу на підтримку суверенітету України з вимогою рішучих дій проти заколотників, який відбувся 21 серпня 1991 р. в Запоріжжі, про незалежність мова не йшла. Не було такої вимоги і в заяві Запорізького крайового Руху, прийнятій 22 серпня 1991 року. Навіть у зверненнях місцевого осередку УРП, датованих 22 серпня 1991 р., коли крах заколоту став очевидним, про необхідність негайного проголошення незалежності прямо не говорилося. Йшлося про створення умов, які наблизили б незалежність (створення української національної армії, введення громадянства України, введення національної грошової одиниці тощо). У цьому відношенні запорізькі республіканці, до певної міри, відставали від Секретаріату УРП, який у своїй факсограмі всім організаціям УРП від 22 серпня 1991 року, серед усього іншого, рекомендував

“вимагати від Президії Верховної Ради УРСР негайно скликати надзвичайну сесію ВР, проголосити незалежність України і звернутися до ООН і держав світу з пропозицією визнати Україну самостійною державою”²⁵¹.

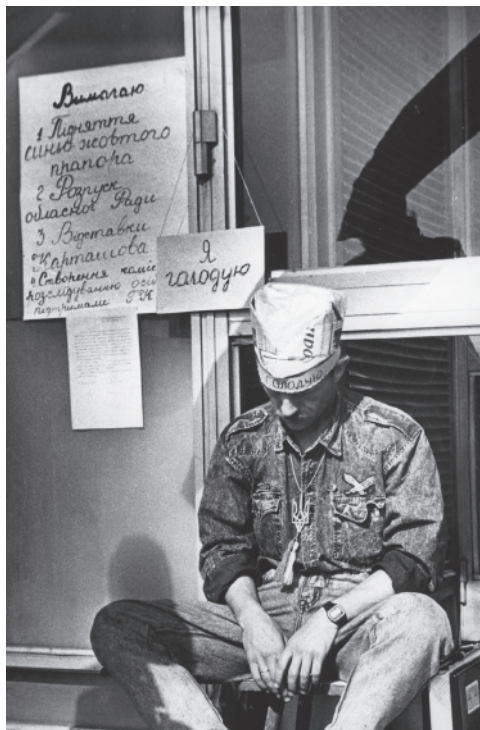
²⁵⁰ Суббота. – 1999. – 19 августа.

²⁵¹ Усім організаціям Української Республіканської партії. (Факсограма Секретаріату УРП усім організаціям партії від 22 серпня 1991 р.) // Архів автора.

Це й зрозуміло, достовірної інформації про події в країні у Києві було більше, ніж у провінції.

Але ситуація змінювалася стрімко. “Політичний вітер” виявився настільки сильним, що радикально змінив настрої переважної більшості жителів області – як політичної і господарської еліти, так і “низів”. Хоча до антиконституційного заколоту, який очолив ДКНС, за незалежність України виступала невелика частина населення регіону, її проголошення вітала абсолютна більшість. Навіть ті депутати Верховної Ради – члени КПРС, яких важко було запідозрити в демократичних настроях, декларували свою підтримку незалежності. Як відомо, із запорізьких депутатів у Верховній Раді “проти” 24 серпня 1991 р. проголосував лише О. Причкін – один із секретарів обкому КП Ураїни. Інші голосували “за”. При цьому, правда, деякі застерігали проти “разрива связей”. Але ця теза ні в кого не викликала принципових заперечень. Десятки тисяч рядових членів партії і партфункціонерів мовчки спостерігали за агонією Радянського Союзу, до публічних клятв у вірності якому їх ще недавно примушували. У цілому, незалежницький вибір практично не зустрічав опозиції в області.

Проголошення незалежності запорізькі демократи вітали як власну перемогу. Але багато з них, порівнюючи перебіг подій в Україні і Росії, дійшли висновку, що самостійність при збереженні влади в руках Компартії України є нічим іншим, як політичним маневром “керівної і спрямовуючої”. Про це, зокрема, свідчить листівка Правобережної організації УРП м. Запоріжжя²⁵². Листівка виго-

Акція протесту І. Дрозда –
голови Орджонікідзевського
осередку УРП

товлена на друкарській машинці і її тираж був обмежений. За свідченням тодішнього провідника Правобережної організації УРП О. Черненко, цю листівку роздавали перехожим на зупинках і в інших людних місцях, розклеювали на стінах, парканах і стовпах усього міста. Судячи із тексту, вона була виготовлена десь між 24 і 26 серпня, тобто в період, коли незалежність України вже була проголошена, а діяльність компартії ще не була припинена. Нагадаємо, що останнє відбулося 26 серпня після відповідного указу Президії Верховної Ради України. У Російській Федерації указом президента Бориса Єльцина діяльність КПРС і КП Російської Федерації була припинена ще 23 серпня. У цих умовах учасники демократичного руху України підозрювали, що проголошення незалежності є тактичним маневром республіканської партноменклатури з метою зберегти на території України свого роду “комуністичну резервацію”. Це припущення на всі сто відсотків відповідало дійсності. Пленум ЦК КП України, який відбувся 26 серпня, прийняв постанову, в якій заявив, що вважає “необхідним прийняти рішення про повну самостійність Компартії України”²⁵³. Листівка запорізьких республіканців цілком слушно попереджала:

“...Будемо відвертими, ця банда, злякавшись єльцинського рішучого кроку до зведення з п’єдесталу ідеї комунізму з її “апостолами” вбачає в самостійній Україні шлях до врятування партії з тим коритом, яке ми покірно наповнювали 73 роки!”²⁵⁴.

Але ситуація вже вийшла з-під контролю партапарату, і він перебував у стані паніки.

Боялися, що доведеться відповідати за підтримку спроби державного перевороту. Про це, зокрема, свідчить зміст і тональність виступу другого секретаря ЦК Компартії України, колишнього першого секретаря Запорізького обкому КП України Г. П. Харченка на пленумі ЦК КП України, який відбувся 26 серпня, якраз тоді, коли Президія Верховної Ради України завершувала розгляд питання про тимчасове припинення діяльності Компартії України, а обласні ради опечатували партійні приміщення:

“Может случиться, что секретарей арестуют, моральная ответственность перерастет в уголовную (введут в рамки Уголовного Кодекса). Страна катится к развалу, нужно

²⁵³ Коммунистическая партия Украины. Хроника запрета: Свидетельствуют документы. – Донецк, 1992. – С. 51.

²⁵⁴ Листівка Правобережної організації УРП м. Запоріжжя з вимогою заборони КПРС-КРУ в Україні та націоналізації її майна (24 серпня 1991 р.) // Архів автора.

остановить. Если мы коммунисты, то должны стать на пути этого развала”.

Г. Харченко запропонував “депутатам-коммунистам сделать наказ – на местах защищать партию”²⁵⁵. Однак, ніякого рішення з цього приводу не було прийнято.

Напевно, керівництво Запорізького обкому перебувало на постійному зв'язку з ЦК КП України і персонально зі своїм земляком – другим секретарем ЦК Г. П. Харченком і корегувало відповідно до його вказівок свою поведінку. Але коли 30 серпня 1991 р. Президією Верховної Ради України було прийнято рішення щодо заборони діяльності Компартії України, ніхто в регіоні не виступив проти цього. Обійшлося кулуарними розмовами і, як зазначалося вище, істеричними виступами окремих депутатів-представників партапарату в міськраді. І то вони прозвучали в умовах, коли обстановка в країні ще остаточно не прояснилася. Що ж стосується партійних “низів”, то вони взагалі залишалися осторонь цього процесу. В їх середовищі ніякої паніки не спостерігалось і ніхто не збирався захищати обком та інші партійні комітети. Основна маса комуністів регіону до заборони поставилася байдуже. Комуністична партія України вмерла, покинута всіма, хто ще недавно клявся у безмежній їй відданості. Десятки тисяч кадрових партійних працівників і позаштатних виборних секретарів і членів парткомів мовчки спостерігали її агонію.

Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р., а також президентські вибори, що проводилися одночасно з ним, стали узагальнюючим підсумком соціально-політичних процесів, які відбувалися в Запорізькій області наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ ст. Перше грудня 1991 р. точно висвітлило домінуючі фактори суспільно-політичного життя в регіоні на багато років вперед.

Результати референдуму свідчать, що в різних районах і містах області за незалежність проголосувало від 95,54 % (Пологівський район) до 87,02 % (м. Бердянськ). У цілому, “так” незалежності України сказали в області 90,66 % учасників референдуму, проти – 7,34 %. В цілому по Україні за незалежність проголосували 90,32 % громадян, які взяли участь у голосуванні²⁵⁶. Це був переконливий результат загальнонаціонального консенсусу – узгодженої позиції демократів і колишньої партійно-радянської

²⁵⁵ Коммунистическая партия Украины. Хроника запрета: Свидетельствуют документы. – Донецк, 1992. – С. 46, 48.

²⁵⁶ Запорізька правда. – 1991. – 6 грудня..

і господарської номенклатури щодо необхідності підтвердження незалежності України.

Результати референдуму переконливо свідчать, що загальний позитивний результат голосування по області став підсумком позитивного волевиявлення представників усіх національних груп Запорізької області, в першу чергу українців і росіян. Головами самих лише українців, якими вважали себе 63,1% населення області, цей результат не міг бути забезпечений. Цифри показують, що до загального підсумку зробили свій внесок росіяни, болгари, білоруси, євреї та представники інших національностей області.

Разом з тим, внесок різних національних груп у досягнення кінцевого результату виявився неоднаковим. Чітко простежується закономірність: голосів “проти” було подано більше в тих районах і містах області, де серед виборців (у відсотках у порівнянні з рештою адміністративно-територіальних одиниць області) українців виявилось менше і, відповідно, більше росіян і представників інших національних груп. “Полярні” у цьому відношенні райони області – Гуляйпільський і Якимівський. У першому українців серед жителів було 91,4 %, а росіян – 7,1 %. У другому, відповідно, 50,0 і 44,1 відсотків. У першому за незалежність проголосували 95,25 %, у другому – 89,25 %. У Гуляйпільському районі “проти” сказали 3,2 % виборців, у Якимівському – 7,78 %²⁵⁷. Подібна залежність простежується і в містах області, де проживала більшість населення області і які визначають кінцевий результат референдуму.

Але абсолютизувати продекларовані вище залежності немає підстав. Крім національного, на результати волевиявлення вплинули ряд інших факторів. Уважний читач може помітити, що найбільше проти незалежності – 10,35 % – проголосувало у центральному, Орджонікідзевському районі м. Запоріжжя, де була зосереджена партійно-державна і господарська номенклатура міста і області, а найменше – 5,63% – у зоні екологічної катастрофи – Заводському районі з його пролетарським населенням²⁵⁸. Можна зробити припущення, що номенклатура різних рівнів вплинула і на результати референдуму в Мелітополі й Енергодарі, де проти незалежності проголосувала десята частина населення. Але для переконливіших висновків необхідно продовжити ана-

²⁵⁷ Національний склад населення у розрізі районів Запорізької області // Численность населения Запорожской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года). – Запорожье, 1991. – С. 134-137.

²⁵⁸ Запорізька правда. – 1991. – 6 грудня.

ліз. Статистика не може врахувати всю суму факторів і повністю замінити конкретно-історичний аналіз.

На підсумки президентських виборів вплинули зовсім інші обставини. Номенклатура і демократи виступили окремо, причому, останні не змогли домовитися між собою про єдиного кандидата. Кандидату від нової влади Л. Кравчуку протистояли представники демократичного табору В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, І. Юхновський і В. Гриньов. У повній відповідності з прогнозами переважна більшість – 74,73 % виборців, що взяли участь у голосуванні, віддали свої голоси за представника старої партноменклатури Л. М. Кравчука. Найбільше за нього проголосували в Чернігівському – 87,2 %, Михайлівському – 84,3 % і Приморському районах – 84,1 %.

Демократичний табір виявився розколотим, що й вплинуло на результати голосування: В. Чорновіл одержав 12,98 % голосів, В. Гриньов – 3,87 %, Л. Лук'яненко – 3,06 %, І. Юхновський – 1,32 %. Разом по області демократи одержали 21,23 %. Серед них попереду був лідер РУХу В. Чорновіл. Найбільше за нього віддали голоси в Енергодарі – 19,9 %, Ленінському районі м. Запоріжжя – 16,8 % та Гуляйпільському районі – 16,6 %. Найменше – у Чернігівському (6,0 %) і Приморському районах (7,8 %).

Підсумки виборів у центрі технічної інтелігенції – м. Енергодар – були сенсацією. Повністю зрусіфіковане місто, у якому на

Всеукраїнському референдумі “проти” проголосувало 10,44 % (один з найбільших показників по області), у той же час віддало 19,9 % голосів за одного з найпопулярніших прихильників незалежності В.Чорновола. Якщо врахувати і той факт, що за В. Чорновола проголосувало 16,6 % виборців Ленінського району Запоріжжя, а В. Гриньов найбільше голосів одержав у тому ж таки Енергодарі (8,8 %) та Бердянську (6,2 %), то можна зробити висновок, що русифіковані міста Півдня мали значний демократичний потенціал, який не обмежувався україномовним населенням.

Звертає на себе увагу також і порівняно високий результат, який одержав в Оріхівському районі лідер Української республіканської партії Левко Лук'яненко – 6,45 % голосів²⁵⁹.

Результати референдуму і виборів Президента України заслуговують на детальніший аналіз, який ґрунтовніше може висвітлити провідні тенденції в суспільному житті регіону в перші місяці незалежності України. Це був перший досвід відкритої політичної боротьби в області в умовах демократії. На кінцеві результати волевиявлення справили вплив як стабільні, довготривалі фактори (співвідношення у складі населення різних національних груп, глибина соціально-психологічних і національних деформацій в суспільстві), так і наслідки політичної боротьби сил різної орієнтації, їх неоднакове вміння впливати на електорат.

...А в цей час у Демократичному блоці Верховної Ради України, очолюваному І. Р. Юхновським, працювало три депутати – Л. С. Білий (Мелітополь), С. В. Соболев (Запоріжжя) і В. П. Шевченко (Бердянськ). Це була шоста частина від загальної кількості – вісімнадцяти депутатів від Запорізької області. Декілька депутатів коливалися між демократією і компартійним минулим. Це був той максимум, на який спромоглися демократичні сили Запорізької області на світанку незалежності. Сергій Соболев у своєму інтерв'ю назвав це великим успіхом²⁶⁰. Враховуючи історичні реалії Запорізької області, напевно, так. Необхідні були довгі роки болісної еволюції, щоб суспільство звільнилося від нав'язливих кошмарів минулого. Але дуже важливо, що перші кроки було зроблено. І це заслуга тих, хто сміливо виступив за свободу тоді, коли більшість населення регіону про неї ще боялася й думати.

²⁵⁹ Результати виборів див.: Запорізька правда. – 1991. – 6 грудня.

²⁶⁰ Інтерв'ю народного депутата України С.В. Соболева про його участь у роботі партклубів і демократичної платформи в Компартії України // Архів автора.

* * *

Результати Всеукраїнського референдуму свідчать, що жителі Запорізької області, незалежно від їх політичних поглядів, відчували себе громадянами України. Відтак, перебільшувати етнополітичну дезінтегрованість регіону, російські великодержавні впливи на його населення, прагнення жителів і далі жити в Союзі, навіть “оновленому”, немає підстав. Цей результат слід вважати несподіваним, враховуючи всі зусилля противників незалежності України, які десятиліттями робили все, щоб перекопати населення в перевагах життя у “великій державі”.

Особливо посилилася кампанія на захист збереження СРСР у 1990 – першій половині 1991 року, коли стало ясно, що Радянський Союз розвалюється. Під гвалт місцевих партійних ідеологів і підпорядкованої їм компартійної преси про “угрозу синежелтой експансії из Западной Украины” розгорнулися дискусії про те, а кому, власне, буде належати регіон, якщо СРСР раптом розпадеться. Активізації цих дискусій сприяли заяви деяких впливових російських інтелігентів і політиків, притому не лише великорусько-шовіністичного (т. зв. “націонал-патріотичного”), а й демократичного спрямування. Зокрема, у липні 1990 р. пресекретар Б. Єльцина заявив, що Росія залишає за собою право порушувати нерозв’язану, на його думку, проблему кордонів із радянськими республіками. Тоді ж відомий демократ, мер м. Мо-

В. Челишев, Ю. Афанасьєв, Б. Єльцин, А. Сахаров, Г. Попов. Серпень 1989 р.

сква Гавриїл Попов поставив під сумнів правомірність суверенітету України по відношенню до Криму й Одеської області.

Місцева номенклатура і частина російськомовної інтелігенції, яка традиційно орієнтувалася на Москву, підхопила ці сигнали, пропонуючи спантеличеним запоріжцям, які за роки існування радянської влади звикли себе вважати українцями, чи, принаймні, жителями Української РСР, цілий “букет” пропозицій щодо подальшого “облаштування” регіону.

Перш за все, у регіоні знову почули про необхідність перетворення Півдня в російський анклав під назвою “Новоросія” – проект, який з тріском провалився ще в умовах Російської імперії. Від деяких місцевих російськомовних інтелігентів – українців, євреїв і навіть росіян у ті дні можна було почути: “Мы – не русские, и не украинцы. Мы – запорожцы, новороссы!”. У колах вищого партійно-радянського керівництва області і серед “генералів” місцевої промисловості, які обслуговувало військове відомство, стали наголошувати на суто регіональній, “запорожскої” ідентичності і натякали на необхідності особливого статусу регіону, причому, не вказуючи, в межах України, чи Росії: “Мы – запорожцы, потомки славного казачества, кормим Украину и не допустим, чтобы нами помыкали!”. На тлі “розмитої” української ідентичності стали пропагуватися і відверто сепаратистські проекти, спрямовані на відторгнення Півдня від України. Так, фінансові спонсори одного з місцевих новокозацьких формувань заявляли, що історичне Запорозьке козацтво нічого спільного з Україною не мало, що насправді воно було частиною єдиного козацького етносу, ареал якого тягнувся від Подунав’я, Придністров’я, охоплював Південь України і через Дон, Кубань і Терек тягнувся на Урал, Сибір і Далекий Схід. Через призму цієї “теорії” розглядалося найближче майбутнє регіону. Звучали і поодинокі голоси такого штибу: “Юг – от Дуная до Северного Кавказа – был освобожден от турок и татар Россией, освоен Россией, и по праву принадлежит ей”.

І хоча в цих дискусіях брала участь лише незначна частина політично активної інтелігенції регіону, вона стали додатковим фактором етнонаціональної дезінтеграції населення, “розм’якшення” української ідентичності і консервації (у різних варіантах) російської ідеї.

І все ж, населення області проголосувало за незалежність. Незважаючи на всі зусилля русифікаторів, відчуття територіальної єдності, причетності до України серед жителів регіону не зникло.

Росія і росіяни сприймалися ними “там” – за адміністративними межами, що відділяли УРСР від РРФСР, а різнонаціональні і різномовні “ми, жителі Запорізької області” – тут, по цей бік тоді ще умовного українсько-російського кордону. Це – наша земля, тут наші міста і села, заводи і колгоспи, наші інститути і школи, де навчаються наші діти, тут, врешті-решт, наші магазини з їх товарами, які ми купуємо на свою зарплату. Врешті-решт, тут наша пам’ять, тут жили наші батьки і діди, тут їх могили, які ми доглядаємо. Коли хтось якось ставить під сумнів ці очевидні речі – це нас ображає, викликає почуття законного, з нашої точки зору, незадоволення.

Для ілюстрації наведемо фрагмент статті етнічного росіянина, який мав можливість спостерігати цю ситуацію “з того боку”:

“Будучи сам ростовчанином по рождению и имея еще в детском возрасте опыт поездок на украинский Донбасс (почти раз в неделю), могу засвидетельствовать, что тезис “понаехали тут” имел не только “московскую прописку”. Именно так в конце 1970-х – начале 1980-х реагировали жители Донецка, Луганска (тогда Ворошиловграда), Краснодона, Ровеньков, поселка Снежное и других населенных пунктов на “колбасные” автобусы “русских туристов” из Ростова, Таганрога и Азова. Подчеркиваю еще раз, речь идет о реакции русских жителей Донбасса...”²⁶¹.

Автор засвідчив досить сильний територіальний патріотизм жителів Донбасу, що сформувався в результаті багаторічного спільного життя і певної економічної й культурної єдності. Разом з етнічним патріотизмом, він визначав поведінку населення в грудні 1991 року, коли настав час підтверджувати Акт проголошення незалежності. Донеччани, запоріжці, дніпропетровці, херсонці та жителі інших регіонів Півдня і Сходу – звичайно, не без підказки місцевої і київської еліти – сказали “Так”.

І цей історичний факт визначив усю подальшу долю регіону.

²⁶¹ Маркедонов С. Украина: Раскола не предвидится // Искра. – 2007. – 6 сентября.

Запоріжжя в умовах незалежності

ЗАПОРІЖЖЯ В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

“Зрада”? “Революція”? “Незавершена революція”?..

Крах комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи у 80-х роках ХХ століття, що увійшов в історію як період антитоталітарних демократичних революцій, супроводжувався глибокими політичними і соціально-економічними перетвореннями. В результаті в цих країнах змінився соціально-економічний і політичний лад, утвердилася ринкова економіка і багатопартійна система, до влади прийшла нова політична еліта, яка керується сучасними ідеологічними орієнтирами. Зникли символи недавнього минулого і пам’ятники місцевим і зарубіжним комуністичним вождям. Натомість з’явилися нові, які відбивали національні історичні традиції. У більшості цих країн комуністичні “плакальники” за тоталітарним минулим опинилися на маргінесі політичного життя. Як наслідок цих трансформацій, за порівняно короткий час у наших західних сусідів якісно підвищився рівень життя. У цьому переконалося багато тисяч закордонців, які упродовж останніх років відвідали колишні європейські держави соціалістичного табору. Ці держави досягли істотного зростання матеріального благополуччя своїх громадян: вони вже стоять на порозі входження до клубу країн “золотого мільярду”. Ставши членами НАТО, вони забезпечили свою територіальну цілісність і національну безпеку.

У цьому контексті виникає питання, наскільки трансформація українського суспільства відповідає європейським стандартам, і чи події в Україні підпадають під поняття “революція”?

Без сумніву, завоювання незалежності, перехід до ринкового господарювання й утвердження в суспільстві багатопартійності та політичного плюралізму були подіями революційного значення. Від так званої “морально-політичної єдності” радянського народу на комуністичній платформі, яка підтримувалася з допомогою грубого насилля, не залишилося й сліду. Остаточну крапку на минулому було поставлено 1 грудня 1991 р., коли 90,66 % мешканців Запорізької області – повноправних громадян молодшої держави, на Всеукраїнському референдумі підтвердили Акт проголошення незалежності України. Як і в інших регіонах держави, у Запорізькій області почали розгортати свою діяльність політичні партії, пропонуючи населенню своє бачення подальшого розвитку держави та місця в ній регіону. Як і слід було чекати, це бачення було неоднаковим, що відбивало реальний політичний плюралізм, який утверджувався в суспільстві після завоювання ним громадянських свобод.

Але демократичні революції в Європі призвели не лише до політичних і соціально-економічних перетворень: вони, як зазначалося вище, супроводжувалися істотним підвищенням рівня і якості життя. Саме покращання життєвих стандартів чекала від ліквідації комуністичного режиму в СРСР більшість жителів України, яким остогиділи порожні прилавки й довгі черги за найнеобхіднішим. Поряд (і у зв'язку) з цим, усі, хто голосував на Всеукраїнському референдумі за незалежну Українську державу, розуміли, що висловлюються за ліквідацію наслідків колоніального/напівколоніального минулого України в національно-культурному і духовному житті, за підвищення статусу української мови, за національне відродження.

Якщо підходити з такими критеріями, то зміни, що відбулися в Україні після розпаду СРСР і проголошення незалежності, назвати революцією важко. Очікування багатьох мешканців регіону, пов'язані з незалежністю, не виправдалися. Особливо тієї, досить численної їх групи, яка 1 грудня 1991 р. проголосувала за незалежність тому, що була впевнена, що це негайно змінить життя на краще. Вони голосували “шлунком”. Те, що відбулося невдовзі після проголошення незалежності, шокувало їх. Економічний обвал, шалена інфляція, припинення роботи підприємств, масове безробіття, довготривалі затримки з виплатою заробітної плати, розкол суспільства на величезну, несподівано збіднілу більшість, поставлену на межу фізичного виживання, і раптом збагатілу меншість – ці та інші драматичні метаморфози пострадянської доби стали для жителів регіону важким екзамenom на вірність самостійницькому вибору і принципам демократії.

Ці обставини наклали відбиток на настрої наших земляків, зокрема на їх оцінку змін, які відбуваються в суспільстві в умовах незалежності.

Можна виділити три точки зору, які репрезентують різні ідеологічні лінії, а відтак, групи політиків і населення області.

Першу групу представляють ті політичні партії і їх електорат, оцінка сьогодення і перспектив на майбутнє яких визначається ностальгією за минулим. Недавнє “доперебудовне” минуле, коли радянський режим за рахунок надходжень від експорту нафти і природного газу (за так звані “нафтодолари”) зумів на деякий час забезпечити населення дешевим продовольством і “ширпотребом”, стало здаватися ідеалом благополуччя. Чомусь згадується саме цей відносно благополучний (за радянськими стандартами)

і короткий період історії – 60–70-ті роки ХХ ст., а не попереднє довоєнне і повоєнне лихоліття, голодомори і сталінські репресії. Це не зовсім нормально, коли частина суспільства шукає ідеал у минулому (притім, в окремому, не зовсім типовому його періоді), але це реальність пострадянської доби, яка визначає політичні симпатії і антипатії великої групи населення. У минулому, в пору юності і зрілості, літні люди схильні згадувати переважно світлі сторінки своєї біографії.

До цієї групи у перші роки незалежності належали прихильники комуністів та інших лівих партій України (головним чином Прогресивно-соціалістичної), а також маргінальних політичних об’єднань проросійської орієнтації типу “Союз”, “Русский блок” (наприкінці 90-х років ще і “ЗУБР”) і організацій, що знаходяться під їх впливом. Цих людей об’єднує прагнення до відновлення в тій чи іншій формі становища, яке було до розпаду Радянського Союзу і проголошення незалежності. Вони відкидають європейський вибір України і домагаються державного статусу російської мови.

Електоральна база зазначених партій у регіоні досить широка. Їх ядром служать ті майже 7,5 % жителів Запорізької області, які проголосували 1 грудня 1991 р. проти Акту проголошення незалежності України²⁶². Але, звичайно, не лише вони. В умовах економічної розрухи, інфляції, масового безробіття і різкого зниження життєвих стандартів населення його незадоволення супроводжувалося сильним спалахом ностальгії за минулим. Цим скористалися лідери зазначених вище партій. Вони пропонують народу прості й привабливі, хоча абсолютно нереальні гасла. Щоб повернути життя на краще, говорять вони, необхідно відновити СРСР і соціалістичний лад з його централізованим управлінням, державно-колгоспною економікою і централізованим розподілом матеріальних благ. Це гарантує дешеві товари, безплатну освіту, доступне медичне обслуговування і соціальну стабільність. Про те, що такий сценарій розвитку неможливий і сама спроба його реалізації призведе до відновлення тоталітарного політичного режиму й супроводжуватиметься масовими репресіями – вважається за краще не говорити.

Світогляд цієї частини населення визначається зашкарубленими реліктами імперської великодержавності. Вони до цього часу перебувають у полоні міфу про “змову” імперіалістичних розвідок, які у своїй діяльності опиралися на “агентів впливу” зарубіжних

²⁶² Запорізька правда. – 1991. – 6 грудня.

країн у партійно-державному апараті СРСР. Саме за допомогою цих “імперіалістичних агентів”, за глибоким переконанням представників цього сектору місцевого електорату, був спровокований розпад Радянського Союзу, реставрація капіталізму, а самі ці “агенти” стали новою владою на пострадянському просторі.

На початку 90-х років теорію “змови” в Запоріжжі активно пропагував Б. І. Олійник – відомий український радянський поет, який напередодні розвалу СРСР був віце-головою Палати Національностей Верховної Ради СРСР. У своїй книзі «...И увидел я другого зверя», или два года в Кремле», опублікованій наприкінці 1992 р., він відмовляється пояснювати розпад СРСР за законами логіки:

“...Многое из происходившего и происходящего у нас необъяснимо на уровне материалистическом, то есть привычной обиходной логикой”. Відповіді він пробує знайти... у підступах Сатани, який “безбоязненно послал исчадие свое на грехопадшую землю”²⁶³.

Від таких узагальнень у здивованого читача, який звик сприймати навколишній світ відповідно до принципів раціоналізму, перехоплювало дух. Правда, коли справа почала доходити до конкретики, то ніякого “задзеркального” пояснення подій поету-академіку знайти не вдалося і все у нього звелось до вульгарної теорії імперіалістичної (а в її контексті, католицької) “змови” проти світового соціалізму, СРСР і православної цивілізації. Саме в результаті цієї змови влада на території колишнього Союзу, і зокрема України, за переконанням автора, потрапила до рук відступників і переродженців з числа вищої партноменклатури.

Чим далі відходить в історію 1991 рік, тим очевиднішою стає абсурдність легенди про “агентів впливу” і “змову” Заходу проти СРСР, хоча й сьогодні деякі “плакальники” за покійною імперією час від часу підкидають запорізькому читачеві цю протухлу ідейку. Місцевий анонім Яша Северний, який приміряє на себе сюртучок епатажного Олеса Бузини, у запорізькому тижневику “Истеблишмент” нагадав своїм читачам, як самоочевидне, що Радянський Союз “рухнул, кстати, из-за предательства политической элиты”²⁶⁴, а колишній перший секретар Шевченківсько-

²⁶³ Олейник Б. “...И увидел я другого зверя”, или два года в Кремле. – Запорожье, 1992. – С. 79.

²⁶⁴ Северный Я. Операция “Ы” // Истеблишмент. – 2008. – 10-16 апреля

го райкому КП України м. Запоріжжя Жанна Івченко називає М. Горбачова “предателем с большой буквы”²⁶⁵.

Але бажаючих вірити в цю легенду про “змову” і “зраду” стає все менше. Крах Радянського Союзу був глибоко закономірним, а незалежність, попри всі складності і випробовування, – це історичний вибір України. Народний депутат України першого скликання О. Ф. Білоусенко вважає, що розпад СРСР насправді підштовхнув М. Горбачов, але “не “зрадою”, у якій його нерідко звинувачують, а навпаки”. Горбачов нав’язував народам СРСР новий союзний договір, у якому “права республік зразка 1922 року майже повністю нівелювалися. Ще більша централізація...”²⁶⁶.

Прокоментуємо судження про “зраду” також спогадами колишнього начальника УВС Запорізької області генерала М. В. Тищенка. На наше запитання: “Перед заколотом ГКЧП і після заколоту, вже в умовах незалежної України серед частини партійної еліти були переконання: все, що трапилося в СРСР – це змова імперіалістів, що наwerbували в СРСР “агентів впливу” і діють через них. Яка Ваша думка щодо цієї версії?”, він відповів:

“Все це елементи безглуздої пропаганди. На той час партія себе вже незворотно скомпрометувала, втратила довіру і вплив. За таких обставин інших наслідків очікувати було марно”²⁶⁷.

Говорити про якісь чіткі й усталені політичні погляди прихильників теорії “змови” і “зради” не доводиться. Взагалі, вони не переймалися питанням про теоретичні постулати марксизму і великодержавності: для них “світлим майбутнім” стало недавнє минуле, в якому держава забезпечувала своїх громадян мінімумом необхідного для життя і якого вони були позбавлені в умовах незалежності. У цьому “світлому минулому” існував Радянський Союз, при владі була КПРС, а, значить, лише комуністи й усі ті, хто закликає відновити СРСР, зможуть повернути добробут і благополуччя.

Вибори до Верховної Ради і місцевих рад у Запорізькій області, які декілька разів проводилися після проголошення незалежності, продемонстрували досить сильні позиції сил реваншу в регіоні. Так, 29 березня 1998 р. на виборах до Верховної Ради

²⁶⁵ Івченко Ж. Горбачев – Предатель с большой буквы // Истеблишмент. – 2008. – 9-15 октября.

²⁶⁶ Білоусенко О. Про час і про себе: документальна розповідь. – Запоріжжя, 2007. – С. 212.

²⁶⁷ Інтерв’ю генерала М.В.Тищенка про суспільно-політичну ситуацію в Запорізькій області напередодні проголошення державної незалежності України та ставлення до неї органів внутрішніх справ // Архів автора.

України по багатомандатному загальнодержавному виборчому округу в Запорізькій області Компартія України, Прогресивно-соціалістична партія України, Партія “Союз” в сумі одержали близько 40 % голосів. На наступних парламентських виборах, які проходили 31 березня 2002 р. ці партії, а також “Русский блок” і “ЗУБР” у сумі також одержали близько 40 % голосів. Найчисленнішими фракціями в органах місцевого самоврядування були представлені комуністи. Область входила у так званий “червоний пояс” України.

Таким чином, частина того населення регіону, яке 1 грудня 1991 р. проголосувало за незалежність України, під впливом різних обставин, головним чином погіршення економічного становища, відійшла від своєї попередньої позиції. Цих, переважно літніх людей, ми часто бачимо на комуністичних мітингах і демонстраціях під червоними прапорами і російськими триколорами, з портретами Леніна й Сталіна. Вони справляють враження організованої сили, але їх чисельність постійно зменшується – охочих іти до них серед молоді регіону не спостерігається. Вони називають себе інтернаціоналістами, хоча в їх середовищі (принаймні, у Запоріжжі) не можна почути жодного українського слова. Їх “інтернаціоналізм” має суто російське забарвлення. Погляди цих людей широко висвітлюють (і пропагують!) деякі регіональні газети й телеканали. Їх довго підтримувала місцева влада. Це не випадковість. Усі структури місцевої влади були заповнені колишніми партапаратниками, які мислили категоріями політичного реваншу. “В свое время была допущена ошибка: ее необходимо исправить”, – говорив 1994 р. у приватній розмові представник Президента в одному з раніше багатих (за радянськими стандартами) районів області.

На діаметрально протилежних політичних позиціях перебуває також досить послідовна й згуртована *друга група* населення, яка підтримує українські партії і політичні групи національно-демократичної, національно-ліберальної і національно-радикальної орієнтації. Майже всі вони вийшли з Руху, Української республіканської партії і її попередниці – Української Гельсінкської спілки, Демократичної платформи в КІРС, “Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка”, “Меморіалу”, екологічних об’єднань та інших “неформальних” груп. Саме вони під час “перебудови” очолювали демократичний рух і були послідовними прибічниками відновлення в тій чи іншій формі державного суверенітету України, роздержавлення народного господарства

і впровадження ринкових засад економічного життя. Українські національні партії виходили з того, що СРСР був державою імперського типу з антинародним тоталітарним режимом. За переконанням їх членів, період “застою” знаменував гостру кризу цього режиму, а “перебудова” була спробою вийти з неї шляхом косметичних змін. Коли ця спроба зазнала провалу, у Радянському Союзі наприкінці серпня 1991 р. відбулася антикомуністична революція. В Україні вона набула національно-демократичного характеру. Саме як революцію характеризував крах заволодіння ДКНС і проголошення незалежності України у своєму виступі перед депутатами Запорізької міськради 23 серпня 1991 р. голова міської організації Руху, депутат облради К. Лямцев²⁶⁸. Так тоді думали багато учасників демократичного руху. Правда, ці ілюзії розвіялися, коли на телеекранах і газетних сторінках почали з’являтися обличчя представників нової влади. На згадку цих ілюзій через деякий час почали проростати нові надії і виникати нові політичні проекти. Боротьба продовжувалася.

У цій боротьбі українські національні партії більш-менш твердо й послідовно обстоюють європейський вибір України, її демократичний розвиток, реформування економіки, національно-культурне відродження, виступають проти надання російській мові статусу другої державної, у чому вбачають спробу остаточно витіснити українську із вжитку. Чисельність і вплив прихильників цих партій у Запорізькій області обмежені. За орієнтовними оцінками, на початку 90-х років їх електорат не перевищував близько 30 % виборців. В умовах економічних труднощів першої половини 90-х років вплив демократів зменшився. На парламентських виборах 1998 р. у Запорізькій області за Народний Рух України, Українську національну асамблею, Партію “Реформи і Порядок”, Республікансько-християнську партію, Партію захисників Вітчизни проголосувало трохи більше 10 % виборців. Через чотири роки ситуація не змінилася. На виборах 2002 р. за два політичних блоки, які об’єднали ці партії, – “Блок Віктора Ющенка “Наша Україна” і “Виборчий блок Юлії Тимошенко” – віддали свої голоси ті ж 10 % виборців Запорізької області. Але, якщо врахувати голоси, подані за демократів по мажоритарних округах, то виявиться, що їх підтримує близько чверті виборців Запорізької області.

Між цими двома політичними групами з відносно чіткими позиціями знаходиться *третья група* населення області, представ-

²⁶⁸ Запорізька Січ. – 1991.-10 вересня.

ники якої приймають незалежний статус України, підтверджений абсолютною більшістю її громадян у грудні 1991 р., але проникнуті ностальгійними почуттями за відносно благополучним радянським минулим. Їм одночасно хочеться, щоб Україна була незалежною – але щоб це ніяким чином не ускладнювало їх життя; щоб політична система була багатопартійною – але без радикальних партій; щоб економіка ринковою – але ціни регульовані і життєві стандарти, принаймні, не нижчими, ніж в радянські часи. Вони не дуже хочуть, щоб змінювалося мовно-культурне середовище й ідеологічні символи, які прийшли з радянської епохи. Це та частина жителів області, яку ностальгуюча за часами “застою” компартійна номенклатура Запорізької області називала свого часу “смиренною” і на підтримку якої орієнтувалася в роки “перебудови”. Її морально-політичним імперативом стало відоме висловлювання О. О. Мороза: “Не має розуму той, хто прагне відновити СРСР; не має серця той, хто не шкодує за радянським минулим”.

На підтримку цієї частини запорізького електорату розраховує цілий спектр політиків – від лівих і центристсько-ліберальних до олігархічних. Для залучення на свій бік виборців вони використовують популістські гасла, хоча відкидають ідею відновлення комуністичної союзної держави й орієнтуються на ринкову економіку.

Якщо проаналізувати результати виборів до Верховної Ради України 1994 і 2002 років, то до третьої групи належало 40-45% виборців Запорізької області. У порівнянні з 1991 р. ця група зменшилася. Частина “смиренної” більшості Запорізької області під впливом складних економічних реалій пострадянського часу почала підтримувати партії тоталітарно-комуністичної і проросійської орієнтації.

Як “працювали” спритні політики із запорізьким електоратом, зокрема, його прокомуністичною і “смиренною” частиною на початку 90-х років, читач матиме уявлення, якщо прочитає згадану вище книгу Бориса Олійника “«...И увидел я другого зверя», или два года в Кремле”. Ця книга в листопаді 1992 р. була надрукована в типографії запорізького видавництва “Комунар” 25-тисячним накладом; післямова книги адресована нашим землякам – “вельмиповажним запорожцям”. Для зручності сприйняття тексту русифікованими жителями області автор видав книгу російською мовою, а на обкладинці він фігурує (знову ж таки російською мовою) як Борис Олейнік. Книга цікава тим, що

побачила світ напередодні додаткових виборів до Верховної Ради України по одному із сільських (до речі, переважно, українських) округів Запорізької області, який виявився без депутата. Саме по цьому округу й балотувався Б. І. Олійник, а його книга поширювалася як агітаційний матеріал.

Без сумніву, автор хотів сподобатися і рядовим виборцям, і місцевим можновладцям, від яких також залежали результати голосування. Як вимагає специфіка жанру передвиборчих агіток, він писав те, що від нього хотіли почути. Єдине позитивне, про що говорить (і то скупом) Б. І. Олійник, – це проголошення незалежності України, яке він називає “даром Божим”. Все інше, у тому числі крах комуністичного режиму, за його переконанням – не заслуговує на схвалення. Зокрема, як зазначалося вище, він підтримує “теорію змови”.

У короткому заключному слові (написаному українською мовою) поет-академік бідкається, що в серпні 1991 року не розгадав підступного плану :

“з однієї залежності заманити нас в іншу, закордонного гатунку. А заодне – розстріляли наше минуле, відібрали смисл життя цілих поколінь”.

Як художник слова, Б. І. Олійник дає яскраву, і багато в чому реалістичну картину становища в Україні і поведінки посткомуністичної еліти, якій вже

“не подходить ... старые “Волги” – подавай “Вольво” и “Мерседесы” ... Так что же изменилось? А ничегошеньки”²⁶⁹.

Але весь критичний пафос экс-віце-голови Палати Національностей Верховної Ради СРСР позбавлений реалістичного конструктиву. Він закликав своїх читачів до тісної співдружності незалежних держав, покликаних зберегти спільну економіку і (головне!) життєвий рівень за стандартами 60–70-х років, до “правильного” соціалістичного ладу і “оновленої” партії, що стане гарантом соціальної справедливості. Саме це і хотів почути від колишнього діяча союзного рівня і водночас відомого українського поета запорізький сільський виборець, деморалізований початком правління посткомуністичної номенклатури. Та й серед представників цієї номенклатури книга Б. І. Олійника користувалася великою популярністю. Її обговорювали у владних кабінетах, передавали з рук в руки. Словом, вона знайшла свого

²⁶⁹ Олейник Б. “...И увидел я другого зверя”, или два года в Кремле. – Запорожье, 1992. – С. 79, 56, 109.

читача, її автор став депутатом Верховної Ради України, набравши в другому турі 56,6 % голосів виборців і обійшовши на фініші місцевого голову колгоспу.

За Бориса Олійника голосували легковірні і непоінформовані виборці, у свідомості яких химерно переплітається ностальгія за комуністичним минулим та інтуїтивне відчуття, що, попри все, незалежність України є кроком вперед.

* * *

Якщо зробити узагальнення, то поведінку електорату регіону, як і весь подальший розвиток області, неможливо пояснити, виходячи з оцінок проголошення у серпні 1991 р. незалежності України як “національно-демократичної революції” чи міжнародної імперіалістичної “змови” проти радянського ладу і, відповідно, “зради” комуністичної політичної еліти. На наш погляд, для пояснення цього явища більше підходить поняття “незавершена революція”, яке пропонує Микола Рябчук. Без сумніву, те, що відбулося на початку 90-х років в Україні (і в області, зокрема) – це “незавершена революція”. Адже багато з комуно-радянського минулого залишається реальністю сьогодення – і комуністична номенклатура, і її проросійські великодержавні комплекси. Логічним наслідком цього було продовження соціально-політичної конфронтації в суспільстві, яку зазначений автор пропонує називати “холодною громадянською війною”. Це щось середнє між нормальною політичною боротьбою, що притаманна будь-якому демократичному суспільству, і глибоким громадянським конфліктом. У суспільстві продовжується боротьба, яка, за оцінкою М. Рябчука,

“попри безліч нюансів, має два основні виміри: подолання (чи, навпаки, збереження) тоталітарно-комуністичної спадщини і подолання (чи навпаки, збереження) спадщини російсько-колоніальної”²⁷⁰.

“Холодна громадянська війна” (як і будь-яка інша війна) не може бути вічною: вона повинна колись завершитися перемогою однієї із сторін, або їх компромісом на якійсь вибудованій обома сторонами спільній платформі.

Як це відбувалося в Запорізькому регіоні?

²⁷⁰ Рябчук М. Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом. – К., 2004. – С. 194.

Транзит запорізької номенклатури

Погляд на проголошення незалежності як на “незавершену революцію”, що перейшла в “холодну громадянську війну”, може послужити ключем для пояснення поведінки після проголошення незалежності регіональної політичної еліти – колишніх партійних і радянських працівників і пов’язаних з ними представників правоохоронних/каральних органів.

Але повернемося до бурхливих серпневих подій 1991 р. Згадуючи революції в сусідніх європейських країнах, особливо Румунії, НДР, Польщі, представники партапарату чекали найгіршого. Вище зазначалося, що на останньому пленумі ЦК КП України, який відбувся якраз напередодні прийняття рішення про призупинення діяльності компартії, наш земляк, другий секретар ЦК Г. П. Харченко висловив побоювання, що невдовзі будуть прийняті закони, які стануть підставою для репресій стосовно керівних партійних кадрів²⁷¹. Чекали, що по відношенню до працівників партапарату та інших структур нова влада поведе себе так само, як свого часу партія, КДБ та інші державні органи вели себе щодо дисидентів та інших своїх противників: буде їх переслідувати, позбавляти роботи, репресувати, у тому числі й ув’язнювати.

Такі настрої панували на вершині комуністичної ієрархії. А що вже говорити про середні й нижчі її щаблі!

У перші дні незалежності справжня паніка відчувалася серед кадебістів і тих співробітників міліції, судів і прокуратури області, які тією чи іншою мірою були причетні у роки “перебудови” до протидії місцевим опозиціонерам.

Скажуть, що ці органи в останні десятиліття радянської влади були вже “інші”. Цілком правильно: у 70–80-ті роки КДБ вже не вбивав, а суди не виносили смертні вироки за антирадянські анекдоти. Методи роботи таємної служби змінилися. Але долі багатьох людей нею була зламана – знищували не фізично, а тероризували морально, позбавляли роботи, виключали з партії, відраховували з університету, погрожували. У результаті цього в суспільстві підтримувалася атмосфера страху, яка навіть сьогодні до кінця не розвіялася. Так що всі, хто був “елементом Системи”, – незалежно від того, працював він у партійному і державному апараті, служив у КДБ чи в інших правоохоронних/каральних органах, мали підстави для паніки.

²⁷¹ Коммунистическая партия Украины: Хроника запрета. Свидетельствуют документы. – Донецк, 1992. – С. 44.

Дрібний, але показовий приклад часів “перебудови” у своїх споминах навів Дмитро Кобалія, котрого, як зазначалося вище, було затримано на демократичному мітингу з жовто-блакитним прапором. З мітингу міліція доставила його у райвідділ:

“Машина остановилась у Орджоникидзевського РОВД и то, что я увидел в следующее мгновение стало для меня откровением. Все здание было оцеплено двойным рядом сотрудников милиции. Нет, они вряд ли походили на Анискина. Это была стена щитов, шлемов, каких-то черных костюмов и резиновых палок. Я увидел то, о чем едва ходили слухи. Это был режим без маски, и он явно боялся происходящего”.

На допиті юнака був присутній чоловік у цивільному, якого він сприйняв як співробітника КДБ. Про випадок на мітингу міліція (чи КДБ?) повідомила в райком партії; з відповідними оцінками і попередженнями працівники цього партійного органу повідомили школі, керівництву лікарні, в якій працювала мати Дмитра, а його батькові військове відомство відмовило в престижному, добре оплачуваному службовому відрядженні до Іраку.

“Меня, – продовжує Кобалія, – ...вызывали в какую-то инстанцию, уж не помню, суд ли? Там сидела крупная женщина и секретарь. Первое, что она бросила при моем появлении, было что-то типа: ну что, товарищ националист? Далее последовал еще один допрос, мои пояснения и шуршание протокола. Затем меня на полгода поставили на учет в детском отделении милиции”²⁷².

Внаслідок усього цього юнак не міг вступити після закінчення школи до університету.

Отже, діяла добре налагоджена, всеохоплююча система, яку обслуговувало багато людей з різних владних структур. Вона була підпорядкована єдиній меті: не допустити інакомислення, неконтрольованої владою діяльності. Таку систему називають тоталітарною. Ключовими її елементами були компартія і КДБ. Вони легко ламали долі людей, які не вписувалися в рамки лояльності цій системі. Невідомо, як склалася б доля Дмитра Кобалії і багатьох тисяч подібних йому щирих поборників “перебудови” і демократизації, коли б режим продовжував існувати. Так що підстав для занепокоєння у представників цього режиму після проголошення незалежності було вдосталь.

²⁷² Спогади Д. Кобалії про громадський рух кінця 80-х рр. ХХ ст. і його участь у ньому // Архів автора.

Очевидці і свідки подій описують стан паніки, яка спостерігалася серед кадрових партпрацівників. Деяким здавалося, що світ перевернувся. Партійні комітети, де вони багато років працювали і одержували зарплату, були опечатані. Партійне майно оголосили націоналізованим. Офіційні партійні зв'язки розпалися. Кожен був полишений на себе. Людям, поведінка яких визначалася правилами суворої партійної субординації, було від чого розгубитися. О. Ф. Білоусенко згадує:

“Для певної частини партійних функціонерів заборона Компартії була тяжким ударом, від якого дехто так і не міг оговтатися і передчасно пішов із життя, не знайшовши себе в нових умовах”²⁷³

У стані стресу опинилися ті представники силових структур, які були прямо причетними до каральних акцій режиму.

Свідки розповідають про справжній психоз, який пережили після провалу заколоту ДКНС ветерани НКВС-МДБ-КДБ та інших спецслужб, що брали участь у репресивних акціях у минулі десятиліття. Вони стали звертатися до відповідних структур КДБ з проханнями вилучити з їх особових справ документи, що свідчили про участь у каральних операціях. Все це робилося працівниками КДБ і без наполягань ветеранів (хтось з Києва чи Москви дав відповідні накази), але вони вимагали (і благали!), щоб папери, які їх компрометували, були знищені за їх присутності. А коли останні папірці на їх очах перетворювалися на попіл, заспокоєні поверталися додому і ...продовжували мовчати. Мовчали, бо відчували страх за скоєне, бо звикли мовчати. Важко сьогодні уявити ветерана, який публічно визнав би, що служив у системі ГУЛАГу, чи брав участь у каральних операціях у Західній Україні, Білорусії чи Прибалтиці в 40–50-х роках, що вбивав без суду і слідства або брав участь у виселенні до Сибіру невинних людей. При цьому вони носять свої ордени, користуються пільгами, одержують пристойну пенсію і вважають, що інакше й бути не може.

Не схильні розголошувати інформацію про “бойове” минуле батьків і дідів, які служили в держбезпеці, їхні діти й онуки. А коли справа доходить до публічного обговорення цього питання, то всі вони знаходять багато аргументів для виправдання їх діяльності, зокрема, висуваючи на перший план “державний ін-

²⁷³ Білоусенко О. Ф. Сучасні роздуми, оцінки, погляди висновки з приводу подій в Україні 1980-х – 1991 рр. // Архів автора.

терес” і “обставини часу”, переконують, що “так треба було”, “без цього не вистояли б”.

Панічні настрої у перші дні після провалу заколоту ДКНС паували і в середовищі інформаторів КДБ – “стукачів”, які боялися обнародування фактів про їх діяльність. Коли Костянтин Лямцев оголосив на мітингу, що до його рук потрапили врятовані від знищення секретні документи обкому партії, серед яких є і списки “стукачів” (насправді цих списків серед врятованих паперів не було. – Ф.Т.), до нього підійшли, як він говорив,

“не скажу багато – двоє, які зізналися, що вони є, були такими. Були в нашому ж Русі, але вони нічого поганого не зробили. Я не мав до них ніяких претензій, це люди, можна сказати, совісні. А були такі, що й досі, може, вважають себе членами тієї організації”.

Ці двоє покаялися, бо боялися публічного викриття, скандалу. Але дуже швидко виявилось, що ніякого скандалу не очікується. Ніхто списків “стукачів” не обнародував, а відтак, бажаючих взяти приклад з цієї переляканої двійки не виявилось. Численна рать інформаторів КДБ, які працювали на “контору” до останніх днів існування могутнього відомства, про свою роботу проти демократії нічого не сказала, не покалася. Натомість, деякі з них стали штатними співробітниками СБУ. Нам невідомо, як вплинув їх досвід боротьби з демократичним рухом у “перебудовний” період на просування по службі в незалежній демократичній Україні. Але окремі приклади свідчать, що позитивно.

Навіть ті з інформаторів, які нічого злочинного, за їх переконанням, не скоїли, не наважуються подати голос і морально очиститися від скверни доношництва на своїх товаришів. На цьому безрадісному тлі як справжня сенсація була сприйнята в жовтні 2006 року стаття запорізького журналіста Ю. Гаєва “Как журналист с КГБ сотрудничал”. Автор, зокрема, пише про те, як за дорученням штатного кадебіста він “шпигував” за відомою у Запоріжжі художницею Наталією Коробовою і описує своє почуття провини, яке його ще довго переслідувало. “Очень надеюсь, – писал колишній кадебістський інформатор, – своей докладной... не навредил ей”²⁷⁴.

Крім інформування КДБ, журналіст показував своєму куратору листи читачів – “наиболее “опасную” для власти корреспонденцию”. Свої контакти з “органами” Ю. Гаєв перервав тоді, коли,

²⁷⁴ Гаев Ю. Как журналист с КГБ сотрудничал // МИГ по выходным. – 2006. – 19 октября.

за його словами, “понял, что приближаюсь к падению...”²⁷⁵. Правда, це прийшлося якраз на завершення “перебудови” і переддень падіння тоталітарного режиму. Про все це журналіст написав через багато років.

А тоді, в серпнево-вересневі дні 1991 року, він, як і всі інші, прямо чи опосередковано причетні до репресивної політики режиму, мовчали. Їх мовчання, повторюємо, мало дуже просту підставу: вони боялися, що кожному доведеться відповідати за скоєне.

Але нічого драматичного не відбулося. Ніхто колишніх партпрацівників і кадебістів не переслідував, не дуже цікавився, що вони робили до і під час “перебудови”, у момент заколоту ДКНС, не вимагав публічно каятися. Завідувача загального відділу обкому партії В. Пихаленка, під керівництвом якого знищувалися секретні партійні документи, доправили в обласну прокуратуру на допит до прокурора області В. Щура. Пихаленко змушений був написати пояснювальну записку, після чого його відпустили²⁷⁶.

Отже, паніка в номенклатурному середовищі не мала ніяких серйозних наслідків. Тому і тривала вона недовго. Революція, як зазначалося вище, виявилася незавершеною, а в умовах Запорізької області вона не була схожа навіть на “незавершену революцію”. Бо якщо обкоми і райкоми опечатувалися за вказівками колишніх партапаратників, а в цій операції брали участь кадебісти, то це було схоже на якусь карикатуру на революцію, а не радикальний політичний переворот. Хоча раптом зникла, як тепер вже нікому непотрібна, масова, або, як говорив Дж. Оруелл, “зовнішня” партія, натомість, “внутрішня” партія – номенклатурна партійна еліта і тісно пов’язані з нею представники репресивних органів, залишилися практично незайманими. Там продовжували служити люди, які ще недавно розробляли плани боротьби з місцевими “неформалами”. Колишнім партпрацівникам зарахували стаж роботи в партапараті, що давало право на пристойну пенсію. Ті з них, які залишилися без роботи, перевели дух і почали налагоджувати нові зв’язки. Перш за все, прийшли на допомогу друзі, з якими пов’язаний багаторічною дружбою ще з часів роботи в комсомольському чи партійному апараті. Врешті-решт, залишилися родичі, близькі. Їм можна довіряти, на них можна покластися. У Запоріжжі знають безліч прикладів того, як спільна робота ще в комсомольському, партійному чи державному

²⁷⁵ Колосов С. Плохой хороший человек // МИГ по выходным. – 2006. – 9 ноября.

²⁷⁶ Откровения серого кардинала // Истеблишмент. – 2008. – 24-30 июля.

апараті, або родинні зв'язки визначали політичну кар'єру багатьох чиновників нової формації. Формувалася кланова система: компанія давніх друзів, які колись разом починали службову кар'єру, "витягували" один одного "нагору" у випадку успіху когось із них. У результаті на керівні посади почали підбирати не за принципами компетентності, а за протекцією, за належністю до старої номенклатури чи специфічного нового клану. "Чужих", незнайомих, а особливо інакше налаштованих (у тому числі ідеологічно), до цього середовища не впускали.

Щоб зрозуміти логіку еволюції посткомуністичної номенклатури, слід пам'ятати, що вона була продуктом розвитку радянського суспільства. Модернізаційні процеси, які відбувалися в роки радянської влади в СРСР (а в Запорізькій області вони були особливо інтенсивними), викликали потребу в управлінських кадрах різних рівнів для керівництва усіма сферами життя. Ця потреба задовольнялася за рахунок переважно місцевих жителів. Ознайомлення з біографіями партійних і радянських керівників обласного і районного рівнів, які працювали на Запоріжжі в 40–80-ті роки, свідчить, що більшість з них народилися, або сформувалися як управлінці, в межах області. Вихідців із Росії та інших союзних республік СРСР була меншість, хоча вони інколи обіймали дуже відповідальні посади, зокрема, в правоохоронних органах і в керівництві великих підприємств. Домінування серед управлінців "місцевих" послужило природною підставою для формування в їх середовищі почуття "територіальної відданості" (інколи говорять – місцевого патріотизму, місцевої лояльності) своїй області, району, місту, селищу, заводу, колгоспу тощо, бажання бачити їх кращими, розвинутішими, упорядкованішими. Разом з тим, номенклатура області пройшла стандартний для радянських і партійних керівників комуністичний вишкіл, зорієнтований на формування стійких ідеологічних принципів, головними з яких була відданість Комуністичній партії і великій державі – Радянському Союзу (загальносоюзна радянська лояльність). Що переважало у свідомості конкретного посадовця – відданість рідній землі, чи комуно-імперській ідеї – залежало від багатьох обставин. Поки ситуація в СРСР залишалася відносно стабільною, загальносоюзна і місцева лояльність уживалися. Звичайним явищем в номенклатурному середовищі було, з одного боку, розхвалювання рідного краю з його героїчним минулим, видатними економічними досягненнями, унікальними природно-кліматичними умовами – ріками, курортами,

мисливськими угіддями тощо (місцевий патріотизм) і, з іншого боку, прославлення багатонаціональної радянської держави (радянська лояльність, “інтернаціоналізм”).

Але крім рідного краю (“малої батьківщини”) та Радянсько-го Союзу (“Батьківщини” з великої літери, Вітчизни), була ще й Україна, по відношенню до якої кожен житель Запорізької області, усвідомлено чи неусвідомлено (стихийно), також змушений був виробляти свою позицію. В ієрархії лояльностей пересічного запорізького номенклатурника Україна стояла після Радянсько-го Союзу і рідної області. Коли говорили “Батьківщина”, “наша держава”, “Вітчизна”, то мали на увазі саме Союз РСР, а не Українську РСР. У цьому була своя логіка: номенклатура чітко орієнтувалася на домінуючі в державі тенденції. Центр реальної влади перебував в Москві, столиці СРСР: там знаходилося Політбюро ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР, союзні міністерства, яким належали всі промислово-енергетичні гіганти області. У Москві вирішувалися всі більш-менш значущі питання, які стосувалися області. Так, коли, наприклад, на початку 80-х рр. ХХ ст. заговорили, бути чи не бути в Запоріжжі класичному університету, останнє слово було сказане саме в Москві, а не в Києві. Київські чиновники для цього не мали ні повноважень, ні сміливості.

На початку 90-х років, в умовах гострої кризи комуністичної ідеології і радянської унітарної держави, коли прийшов час вибирати, для багатьох номенклатурників на перший план вийшло відчуття причетності до запорізького краю, а разом з тим – до України, без якої увявити майбутнє краю з його героїчною українською козацькою історією було неможливо. Радянська лояльність для цієї категорії партійно-радянського апарату стала поступово трансформуватися в українську. Якщо відкинути передвиборчу риторику, стогін, сльози за комуністичним минулим, посилення на підступи Сатани та інші нісенітниця, розраховані на довірливого міського і сільського обивателя початку 90-х років, і спробувати пояснити написане Б. І. Олійником, говорячи його ж словами, “на уровне материалистическом, то есть привычной обиходной логикой”, то виявиться, що Борис Ілліч ще в 1992 р. запропонував запоріжцям версію подій, яка потім багато разів була описана в літературі. Суть її полягає в тому, що на певному етапі кризи радянської системи, коли стало ясно, що вона вичерпала всі ресурси свого існування, а СРСР розвалюється, до оформлення незалежності України прилучився республіканський партапарат – прагматичні місцеві патріоти (“суверен-

комуністи”), які протистояли промосковським “інтернаціоналістам” (“імпер-комуністам”). Прагматики вирішили взяти справу унезалежнення республіки і її подальшого розвитку у свої руки. Незалежна Україна постала, отже, як результат компромісу між націонал-демократами і “реалістично” налаштованим сектором партноменклатури, що зрікся марксизму і розпустив компартію. Суспільство стало свідком публічних заяв, подібних тій, яку зробив О. Ф. Білоусенко негайно після провалу спроби серпневого перевороту 1991 р.:

“Мені соромно за партію, членом якої я є, керівництво якої черговий раз витерло ноги об своїх однопартійців та вилило помиї на їхні голови. Виникають законні запитання: “Коли лопне терпець у чесних людей, які є членами КПРС? Чому середовище цієї партії так багато висунуло на державні посади людей, яких інтереси свого народу ніколи не цікавили?” Над цими запитаннями роздумую і я”²⁷⁷.

Але публічна чи мовчазна відмова від комунізму і радянської лояльності ніяк не означала відмови від влади, яку партійно-радянські номенклатурники здійснювали від імені комуністичної партії, “керівної і спрямовуючої сили”. Навпаки, ця відмова передбачала продовження владних повноважень у нових умовах. Самостійно номенклатура від влади відходити не збиралася. Навіть уступити її частину демократичним силам не хотіла. Розмов про створення якогось механізму реальної участі демократів у владних структурах області в номенклатурному середовищі не було. Участь демократів у владі сприймалася як річ неможлива. Колишній перший секретар Запорізького міськкому партії, а з квітня 1991 року заступник голови облвиконкому П. М. Ванат у своєму інтерв’ю чітко вказав на це:

“Влада себе захищає. І думки у владі не могло з’явитися про “самовідвід”, бо люди звикли і хотіли бути при владі...”²⁷⁸.

У контексті цього поставимо питання: *чи хотіли замінити партноменклатуру запорізькі демократи?*

В умовах розпаду СРСР і утвердження незалежної Української держави це питання стояло в центрі політичної дискусії. Наприкінці серпня – на початку вересня 1991 року політична ініціатива в регіоні виявилася на боці демократичних сил, які були

²⁷⁷ Запорізька правда. – 1991. – 4 вересня.

²⁷⁸ Інтерв’ю П.М. Ваната стосовно партійної і радянської діяльності наприкінці 80-х – початку 90-х років // Архів автора.

схильні до рішучих дій. Усі владні структури сприймалися ними як суто комуністичні, зорієнтовані на збереження Радянського Союзу і тоталітарного режиму, тобто такі, що не заслуговують на довіру і неодмінно повинні бути замінені. Документи, які є в розпорядженні автора, свідчать, що в середовищі демократів домінувала ідея розпуску Верховної Ради і дострокових перевиборів. Запорізький крайовий Народний рух у своїй заяві від 22 серпня звернувся

“з пропозицією до народних депутатів України, представників керівних органів КПУ різного рівня – О. Воробйова, В. Дем’янова, О. Причкіна, В. Петренка, народного депутата СРСР С. Туренка, керівника підприємства, народного депутата В. Сацького добровільно скласти свої депутатські повноваження. З тією ж пропозицією звертаємось і до депутатів місцевих рад, які активно підтримали заколотників”²⁷⁹.

Провід Запорізької організації УРП у своєму зверненні до Верховної Ради УССР від 22 серпня 1991 р. поставив вимогу:

“Оскільки більшість депутатів Верховної Ради УРСР є членами злочинної антиконституційної організації, вимагати розпуску Верховної Ради УССР і проведення термінових виборів до 1 грудня 1991 року”²⁸⁰.

Щодо Запорізьких обласної і міської рад, то керівництво місцевої УРП ставило питання про переобрання їх виконкомів і голів:

“Оскільки Запорізький облвиконком зайняв позицію підтримки заколотників від ГКЧП., вимагаємо негайного його розпуску і на позачерговій сесії обласної ради народних депутатів обрання його нового складу”; “Вважаємо, що людина подібного гатунку (йдеться про голову виконкому Запорізької міської ради Ю. Бочкарьова. – Ф. Т.), та його апарат міськвиконкому не відповідає умовам демократичного суспільства, тому вимагаємо від позачергової сесії міської ради народних депутатів м. Запоріжжя негайного переобрання міськвиконкому та його голови”²⁸¹.

²⁷⁹ Запорізька Січ. – 1991. – 28 серпня.

²⁸⁰ Звернення проводу Запорізької обласної організації УРП до Верховної Ради УРСР з вимогою її розпуску, припинення діяльності КПСС-КПУ та забезпечення державного суверенітету України (22 серпня 1991 р.) // Архів автора.

²⁸¹ Звернення проводу Запорізької обласної організації УРП до Верховної Ради УРСР, Запорізької обласної та міської рад народних депутатів з вимогою негайного переобрання депутатського корпусу (22 серпня 1991 р.) // Архів автора.

У демократичному таборі існувало переконання, що дострокові вибори обов'язково будуть. 23 серпня 1991 р. голова Запорізької обласної організації УРП Олександр Нарбут надіслав листа з проханням “до всіх осередків УРП, до всіх демократичних сил терміново повідомити про свої плани проведення кампанії щодо виборів на найближчий час (по вересень включно)”. У листі передбачалися конкретні заходи з підготовки виборів²⁸².

Як відомо, ідея дострокових виборів жваво обговорювалася центральним керівництвом Руху та інших демократичних партій та організацій, а також членами Народної Ради у Верховній Раді, очолюваного І. Р. Юхновським. В умовах розгубленості, яка панувала в номенклатурному середовищі, ці вибори могли стати ефективним і цілком демократичним механізмом ротації владних еліт, істотного посилення впливу послідовних прихильників незалежності України і реформування суспільства. Але через деякий час після проголошення незалежності України, зачаровані заборонаю діяльності компартії і відносно успішними кроками на шляху державотворення, які очолювала колишня партноменклатура, недосвідчені демократи від цієї ідеї відмовилися. Цю ситуацію описав у своїх споминах один з керівників запорізької організації Української республіканської партії О. Черненко:

“Вже за тиждень після ГКЧП у Києві проводився розширений провід УРП, на якому приймалася нова програма дій, тактика і стратегія подальших дій партії. На вимогу покоління молодих, не дисидентів – В. Шкуратюка (Рівненська обл.), Р. Коваля (м. Київ), С. Жишка, О. Черненка (Запорізька обл.), не зовсім молодих Г. Гребенюка (Донецька обл.), а також заступника голови УРП С. Хмари щодо розпуску Верховної Ради і проведення позачергових виборів за ініціативою “Народної Ради” ні Л. Лук'яненко, ні брати Горині, ні О. Шевченко (всі депутати ВР) не пристали. Мотивація доволі проста – у нас немає кадрів, комуністи вже не ті, вони допоможуть нам будувати Україну. Саме таке рішення прийнято “Народною Радою” за ініціативи В. Чорновола та М. Гориня. Подальші події показали як комуністи «допомогли»”²⁸³.

Справді, коли період романтичного захоплення першими кроками державотворення розвіявся, легковірні активісти з

²⁸² Лист голови Запорізької обласної організації УРП О. Нарбута з приводу проведення дострокових виборів рад (23 серпня 1991 р.) // Архів автора.

²⁸³ Спогади О. Черненка, колишнього члена Запорізького обласного проводу УГС-УРП // Архів автора.

демтабору змушені були констатувати крах своїх ілюзій щодо “патріотизму”, чи навіть “націоналізму” владної номенклатури. Надії на те, що вона зуміла зберегти (“глибоко в душах”) ці почуття в умовах комуністичного тоталітаризму, зникли вже в перші місяці незалежності. На їх місці залишилося глибоке розчарування. Стало гранично ясно, що насправді зміни політичних еліт у регіоні не відбувається. Секретарі парткомів різних рівнів, обрані ще в умовах радянської влади головами рад, стали представляти на місцях незалежну Україну. Свого часу вони були багаторазово перевірені органами КДБ на лояльність радянській системі і комуністичній ідеології з її органічним несприйняттям ідеї незалежності України. На третьорозрядних посадах, як самостійницькі декорації у своїй апаратній виставі, вони тримали окремих “неформалів” (тепер вже колишніх). Костянтин Лямцев у згаданому вище інтерв’ю описав реакцію колишніх перших секретарів парткомів, які зуміли пересісти до крісел голів міських і районних рад, на повідомлення голови обласного виконавчого комітету В. Дем’янова про заборону компартії:

“Отныне закончилось двоевластие, отныне вы единственная власть”. И все присутствующие заплотировали. Я почувствовал себя женихом на чужой свадьбе, ибо понял, что нас просто обманули... Я заходил на совещание победителем, а уходил “битым псом”²⁸⁴.

Нагадаємо, що ще три дні тому, 23 серпня 1991 року в Запорізькій міськраді К. Лямцев переконував депутатів, що в Україні відбулася революція і необхідна зміна кадрів.

Оплески залу засвідчили, що аудиторія була задоволена таким розвитком подій. Адже переляканим номенклатурникам (а боятися, без сумніву, було за що!) несподівано була запропонована цілком прийнятна перспектива – залишитися при владі.

Виникає питання: чи міг бути реалізований в умовах тодішньої України інший сценарій? Чи дало б наше населення шанс демократії, якби вона після проголошення незалежності не допустила помилки й добилася проведення дострокових виборів до всіх органів влади?

Запорізькі опозиціонери багато думали над цим. І навіть пробували одержати відповіді, спираючись на дані науки. Але відповіді виявилися не дуже втішними. Так, соціологічні опитування населення Запоріжжя, результати яких наведено в № 11 газети “РУХ” за липень 1991 р. і в газеті “Запорізька Січ” від 5 вересня

²⁸⁴ Вече (Запоріжжя). – 1991. – 3 сентября.

1991 р., з одного боку, свідчать про помітні демократичні тенденції в суспільстві, а з іншого – про відсутність більш-менш сконсолідованої точки зору жителів регіону на фундаментальні питання політичного життя України. Так, наприкінці серпня 1991 р. за повну заміну партійних кадрів висловилося 30,4 % респондентів, за часткову – 18,3 %. Відповідно, на негативне ставлення до заборони КП України вказали 19,7 % опитаних, а за тимчасову заборону виступили 35,7 %. На запитання “Незважаючи на помилки, КДБ виконує важливу й потрібну роботу” (опитування проводилося у липні 1991 р.), відповіді розподілилися: “так” – 36 %; “ні” – 27 %; “не знаю” – 36 %.

Ці дані свідчать, що, принаймні в Запоріжжі, вплив (і певний авторитет серед частини населення!) номенклатури не зник навіть після проголошення незалежності і заборони компартії. Хоча більше третини респондентів не визначили своєї позиції, усувати партійні кадри і КДБ у Запоріжжі більшість не була готова. Це, звичайно, не означає, що тут домінували “ніжні почуття” до партапаратників і кадебістів. Після потоку викривальних матеріалів, які доходили до найглухіших сіл регіону, КП України і її керівні кадри були скомпрометовані, а коли обнародувалися факти її участі в заколоті ДКНС, то члени ЦК визнали, що навіть сама “аббревіатура КП України раздражает”²⁸⁵.

Але якщо партноменклатура викликала роздратування і гнів у населення, то демократи – неусвідомлений, ірраціональний страх. Цей страх був нав'язаний тією ж номенклатурою. Громадяни діяли за принципом: “Раз уж так случилось, из двух зол выбираем меньшее”. Залякане і деморалізоване суспільство не бачило в демократах альтернативи партноменклатурі і тому дало останній ще один шанс.

Наступне питання: *чи могли демократи Запорізької області замінити партноменклатуру?* Чи мали необхідні для цього якості, кадрові ресурси?

...Після виборів 1990 р., коли до рад різних рівнів вперше прийшли представники демократичних сил області, між ними розгорілася дискусія щодо готовності опозиції виконувати владні функції. У червневому (1990 р.) числі російськомовного бюлетеня Руху “Прямая речь” один з його членів, який друкувався під псевдонімом Серафим Невський, висловив думку, яка була багатьма підтримана:

²⁸⁵ Коммунистическая партия Украины: Хроника запрета. Свидетельствуют документы. – Донецк, 1992. – С. 44.

“Что же до умения грамотно управлять обществом, то ничего сверхъестественного, мистического, превышающего разумение нормального взрослого человека в нем, как давно известно, нет. Миф о неких особых, исключительных качествах интеллекта и характера, якобы потребных для управления государством сотни лет назад придуман и до сих пор тщательно подогревается всеми бюрократами ради поддержания в “низах иллюзии о собственной – в противном случае конец света – “незаменимости”. Понятно, когда /и почему/ подобные настроения сеет верхушка партаппарата...”²⁸⁶.

Про цю дискусію згадує і учасник демократичного руху другої половини 80-х – початку 90-х років Олександр Лазутін, обраний 1990 р. депутатом Запорізької міської ради. Він особисто належав до тих, хто не вірив у демократичне і самостійницьке переродження номенклатури. Але в середовищі демократів, за його свідченням, була досить поширеною думка, що без старої номенклатури (при тому, саме на ключових посадах) не обійтися. У своєму інтерв'ю він зазначав:

“У те, що номенклатура стала іншою – я ніколи не вірив. Але факт, що були розмови: “Ми ж не спеціалісти, ми не управляли державою, а вони з райкому партії, вони знають важелі... Якщо ми зараз Г. Калайду (голову Запорізького крайового Руху. – Авт.) поставимо управляти областю, що він там накерує...”²⁸⁷.

Разом з тим, за свідченням О. Лазутіна, серед його друзів висловлювалася й інша думка:

“Володимир Колосов, пам'ятаю, говорив: “Треба йти у владу. Ми наробимо помилок, але це будуть наші помилки. Виправляючи їх, ми вчитимемося і йтимемо вперед”.

Оцінюючи історичний досвід періоду незалежності, коли “першими”, “другими” і “третьими” особами області, обласного центру і районів були і журналісти партійно-радянських газет, і агрономи, і зоотехніки, і вчителі, й інженери, і викладачі наукового комунізму, і працівники комунальних служб, і економісти, О. Лазутін підсумовує:

“Тепер доводиться згадувати ці слова мого покійного товариша. У них правда життя. А вони, що, не роблять

²⁸⁶ Прямая Речь. – 1990. – № 3.

²⁸⁷ Інтерв'ю з О. М. Лазутіном з приводу його участі в демократичному русі // Архів автора.

помилки? У них не сходять з рейок потяги, не лопаються труби? Хто, як не вони (чи при їх потуранні) пограбували народ, поставили націю на грань вимирання? На такі кримінальні і аморальні вчинки, які вони дозволяли собі, ми були нездатні. Це точно. Може у нас справді не було досвіду, але в аморальності нас звинувачувати підстав не було. Не було серед нас і пристосуванців. Були люди з державним мисленням, які думали передусім про державу, про суспільство. Комуністи захищали ідею, яка не була життєвою. Ми ж захищали ідею, якій належало майбутнє. У цьому наша велика перевага”²⁸⁸.

Така точка зору поширена не лише серед колишніх демократів. В. Ф. Тимошик, який зсередини знав систему управління в області, переконаний, що людей, “здатних керувати, було достатньо”. Досвідчений спеціаліст такої важливої і тонкої сфери як управління фінансами В. Ф. Тимошик у зв’язку з цим згадував:

“У мене немає ніякого сумніву, що було дуже багато людей, здатних керувати. Адже серед 3 млн 300 тис. членів КП України було багато рядових, порядних і здатних до управління. І серед безпартійних було море, маса людей, які змогли б взяти на себе відповідальність. Вони мислили стратегічно щодо розбудови держави, знали головне і, без сумніву, розібралися б у деталях. Головне, у них була висока національна ідейність і відданість Україні. Їх не пустили... Залишилися ті, що думали лише про себе”²⁸⁹.

На підтвердження цієї думки її прихильники наводять багато аргументів. Перш за все, зазначається, що не йдеться про зміну всього апарату. Важливо, щоб змінилися особи, що стоять на вершині владної піраміди в центрі і на місцях, визначаючи її ідеологію, політичний характер і напрямки роботи. Важливо, щоб із влади пішли люди, які перебувають у полоні комуно-імперських комплексів і на їх місце прийшли патріоти України. А звідки вони придуть – з мітингових майданів, підприємств, наукових установ, навчальних закладів, кабінетів радянських чи компартійних чиновників – справа другорядна. Бажаючих служити незалежній Україні було достатньо серед місцевих службовців і керівників різних рівнів і сфер життєдіяльності суспільства. Звичайно, у своїй абсолютній більшості вони були членами КПРС. Інакше в

²⁸⁸ Інтерв’ю з О. М. Лазутіном з приводу його участі в демократичному русі // Архів автора.

²⁸⁹ Інтерв’ю з В. Ф. Тимошиком про суспільно-політичну ситуацію в Запорізькій області напередодні проголошення державної незалежності України // Архів автора.

радянських умовах не могло й бути. Для того, щоб реалізуватися в будь-якій сфері діяльності, необхідно було стати членом партії. Система була побудована так, що без партійного квитка ніхто не міг навіть мріяти про керівну посаду. З іншого боку, партійні верхи прагнули залучити до КППС усіх талановитих, авторитетних і порядних людей. Це був засіб постійного контролю над думками і поведінкою цих людей. До того ж, член партії мав являти собою взірць для безпартійного.

Але партквитки автоматично не перетворювали їх власників – масу керівників і виконавців різних рівнів – у переконаних марксистів-ленінців, прихильників тоталітарного політичного ладу, радянської форми державності. Членство в партії часто було суто ритуальною справою, за якою, особливо в останні десятиліття існування Радянського Союзу, не стояли чіткі марксистські переконання. Кому в ті роки доводилося вести політичні дискусії із пересічними комуністами, підтвердять, що в їх свідомості химерно перепліталися окремі постулати комуністичного вчення з різноманітними міфами і забобонами. А от імунітетом проти національної ідеї вступ до лав комуністичної партії ставав дуже часто. Тут спрацьовували традиції сталінського минулого. В умовах України звинувачення в націоналізмі були значно страшнішими, ніж, наприклад, підозра в “лівому”, “правому” чи якомусь іншому “ухилі”. Над “лівизною” у 60–80-ті роки просто сміялися, за “правизну” журили, а за “націоналізм” звільняли з роботи й засуджували до ув’язнення. Тому звинувачень у націоналізмі особливо боялися. А ось за почуття місцевого (“територіального”) патріотизму особливо не переслідувалися. Інколи сварили за “місництво”, але з партії не виключали.

Але природа місцевого патріотизму така, що за сприятливих умов він міг переростати в глибокі національні почуття. Коли була проголошена незалежність України, у багатьох випадках так і сталося. Частина апаратників досить глибоко прониклася патріотичними почуттями. Серед них можна було знайти достатньо підготовлених спеціалістів, здатних керувати в умовах незалежності. Разом з демократами вони могли б дещо “розбавити” закостенілу комуністичну партократію, принаймні, середні управлінські ланки, привнести в їх роботу новий, національно-демократичний зміст. Але їх не допустили до управління. Не допустили ті, хто керував країною до 1991 року і залишився при владі після проголошення незалежності.

Отже, йдеться про необхідність змін на вершині владної піраміди. Тому питання кадрової революції полягало не в тому, щоб замінити всю владну піраміду, а, головним чином, щоб замінити порівняно вузьке коло управлінців, що були на її вершині. Чи можна було це зробити? Відповідь однозначна: безумовно, можна. По-перше, цих управлінців можна було замінити демократами, незважаючи на те, що їх управлінський ресурс в умовах нашого регіону справді був обмежений. По-друге, цю вершину могли також зайняти підготовлені до управління представники середньої ланки партноменклатури, які проявляли проукраїнські симпатії. Що такі були, немає сумніву. Свого часу Іван Багряний – відомий український письменник, один з лідерів повоєнної політичної еміграції, що добре знав реалії УРСР, стверджував, що представники партійного і комсомольського апарату стануть основою управлінської еліти незалежної України. У радянських умовах, коли існувала заборона на політичну діяльність, коли членами єдиної партії були (чи вимушені ставати) майже всі, хто сподівався зайняти будь-яку керівну посаду, контреліта, покликана замінити партноменклатуру – офіційну еліту, не могла сформуватися. Історія нам не дала іншого шляху, як будувати незалежну Україну з участю колишньої партноменклатури. Питання в тому, щоб очистити владні структури від закостенілих елементів номенклатурного середовища, які були безпосередньо пов'язані з репресивною практикою режиму і виявилися нездатними звільнитися від комуно-імперських комплексів.

Можна звернутися до історичних паралелей. Свого часу велика партія більшовиків за допомогою дореволюційних спеціалістів управляла величезною Росією. Демократи в Україні на світанку її незалежності мали значно більшу політичну базу, ніж під час жовтневої революції 1917 р. більшовики. Вони накопили необхідний кадровий мінімум, здатний взяти під контроль державний апарат і спрямувати його діяльність у загальнонаціональних інтересах. А найголовніше – у них існувала відданість незалежності України, ідеї її демократичного реформування. Що ж стосується навичок управління, якими номенклатура справді володіла добре, а пересічні демократи – недостатньо, то не всі вони були варті перенесення до нової епохи. Дуже багато з управлінського досвіду, накопиченого в умовах радянського тоталітарного режиму, слід було відкинути негайно і без вагань. А от оволодіння стандартними прийомами державного менеджменту, прийнятого у демократичному суспільстві, то це справа

часу. Незважаючи на всі секрети цієї сфери діяльності, представники демократичного табору, серед яких було багато осіб з вищою освітою, у тому числі кандидати наук, були здатні ними оволодіти. Врешті-решт, це відкривало можливість сформува-ти ефективний державний апарат, робота якого ґрунтувалася б не лише на розподілі і чіткому виконанні певних функціональ-них обов'язків, а й на глибоких патріотичних почуттях. Адже, повторюємо, демократи володіли тим, чого парткомуністична номенклатура не мала й мати не могла. Національна ідея, від-даність незалежній Україні, справі демократичного оновлення її суспільства, готовність до жертв в ім'я її майбутнього – ці якос-ті не передаються з начальственным кріслом, високим окладом і можливістю прихопити жирний шматок державної власності. Вони виробляються в результаті тривалої внутрішньої роботи, виховання, самовиховання і, як правило, всупереч пануючому політичному режиму. Щоб виховати в собі ці якості, необхідно було пройти школу опозиційної діяльності у “неформальних” ор-ганізаціях, перших політичних партіях і громадсько-політичних об'єднаннях, на мітингах, демонстраціях, пікетах тощо. Цих якос-тей переважна більшість представників старої влади (особливо її вищого ешелону) не мала і, як показали дальші події, була не здатна виробити в собі. Вони знаходилися “по інший бік барика-ди” або, у кращому випадку, в “нейтральному болоті”. А без наці-ональної ідеї влада перетворюється на механізм для задоволення власних і кланових інтересів. Коли ці інтереси штовхатимуть тих чи інших представників влади на зраду національних інтересів, тільки страх перед відплатою може зупинити їх.

Читачам цієї книги добре знайоме поняття “п'ята колона”. Його неохоче застосовують для характеристики українського суспільства, зокрема, його запорізького сегмента. Але багато аналітиків і просто обізнаних людей вважають, що це надзви-чайно актуальне поняття для характеристики сьогодення. Юрій Щербак – Надзвичайний і Повноважний Посол України, окрес-лює коло тих сил, що

“складають “п'яту колону” в нашій державі: від закон-сервованої агентури КДБ–ФСБ–ГРУ у вищих ешелонах української влади – до партій, низових ланок і органі-зацій, об'єднаних на одній основі – ненависті до всього українського – до нашої державності, мови, історії, наших

цінностей, нашого прагнення повернути собі гідне місце в Європі”²⁹⁰.

Хто у нас в області належить до “законсервованої агентури КДБ-ФСБ-ГРУ”, із зрозумілих причин невідомо. Але ті, хто реально відслідковує поведінку представників промислової і політичної еліти Запорізької області, можуть назвати, принаймні, декілька відомих постатей, діяльність яких цілком підпадає під характеристики представників “п’ятої колони”. А скільки таких серед малопомітних службовців державного апарату, співробітників правоохоронних органів, журналістів, військових, особливо відставних... Вони мають у регіоні свої ЗМІ, які майже відкрито пропагують антидержавні погляди. Однією з головних причин цього неприродного становища є та обставина, що українська революція 1991 року справді виявилася незавершеною, а політична боротьба перейшла в стадію “холодної громадянської війни”.

Ситуація радикально змінилася б, коли б свого часу в Україні було проведено люстрацію.

Латинське слово *lustratio*, яке в перекладі з латини означає очищення шляхом жертвоприношення, наводить жах на певні категорії наших співвітчизників. Враховуючи ту обставину, що в умовах радянської влади до співробітництва з таємними службами були залучені великі маси наших співгромадян (часто всупереч своїй волі), політичні шулери переконують необізнане суспільство, що проведення люстрації в умовах України приведе до повного паралічу політичного й економічного життя, громадянської війни і втрати незалежності. Тобто проводиться думка, що незалежну Україну неможливо будувати без колишніх кадебістів та їх агентів, без усіх тих, хто з ідеєю незалежності і політичної демократії колись послідовно боровся. Чи справді це так?

У політичній практиці посткомуністичних країн люстрація означає законодавче обмеження прав певних категорій осіб, які виявилися причетними до репресивної практики тоталітарних режимів. Наприклад, у Чехії у 1991 р. під дію закону “Про незаконність комуністичного режиму” підпало 140 тис. осіб, які співробітничали з владою у 1948-1989 роках. Кадрові співробітники і таємні агенти спецслужб, співробітники партійного апарату компартії Чехословаччини, які здійснювали політичне керівництво держбезпекою, якщо спеціальна комісія доводила їх прови-

²⁹⁰ Щербак Ю. Фатальний трикутник в геометрії XXI століття // День. Ежедневная всеукраинская газета. – 2008. – 27 марта.

ну, позбавлялися на 5 років права обіймати відповідальні пости в державних органах.

У Польщі, як і в Чехословаччині, влада мирно перейшла від комуністів до опозиції – “Солідарності”, яка гарантувала недоторканість колишнім комуністам. Але після тривалої політичної боротьби 1997 р. був прийнятий Закон про люстрації. Всі, хто раніше співробітничав з комуністичними спецслужбами і бажав вступити на державну службу, а також кандидати на парламентських виборах, повинні були публічно покаятися і одержати прощення. Ті ж, хто намагався приховати своє минуле, звільнялися, при цьому інформація про їх минуле обнародувалася. У 2007 р. дія Закону про люстрації була поширена на ширше коло осіб, але від неї звільнялися журналісти, представники науки і викладачі недержавних вищих закладів освіти.

Свої особливості мало люстраційне законодавство в Німеччині, Угорщині, Албанії, країнах Прибалтики. І ніде не йшлося про репресії проти всіх громадян, які виявилися причетними в умовах комуністичного режиму до діяльності спецслужб, наприклад, були інформаторами. Йшлося лише про обмеження у правах тих, хто прагнув обійняти (або обіймав) державні посади, не покаявшись і не одержавши прощення.

Спроби провести законопроекти про люстрації здійснювалися в Російській Федерації. Зокрема, Галина Старовойтова в 1997 р. виступила з ініціативою внести до Держдуми законопроект “Про заборону на професії для провідників політики тоталітарного режиму”, але безуспішно.

У лютому 2005 р., після “помаранчевої революції”, з’явилася інформація про реєстрацію у Верховній Раді України трьох законопроектів про люстрації. Законопроекти розміщені на офіційному сайті Верховної Ради України. У першому, представленому народними депутатами В. Червонієм, А. Шкілем і С. Олексіюком, пропонувалося кожного з кандидатів на керівні пости в органах законодавчої, виконавчої, судової влади, ЗМІ, політичних партіях і громадських організаціях, перевірити на співробітництво з оперативними співробітниками колишнього КДБ СРСР, а після 1991 року – з іноземними спецслужбами, а також на участь у фальсифікації президентських виборів 2004 року. У статті 1 законопроекту, який розміщено на офіційному сайті Верховної Ради України, давалося поняття люстрації:

“Під люстрацією в цьому Законі розуміється процес, спрямований на встановлення відповідності правді свідчень

громадян України, які претендують на керівні посади в органах законодавчої, виконавчої, судової влади, у дошкільних закладах, школах, гімназіях, коледжах, вищих навчальних закладах, виборчих комісіях, засобах масової інформації, політичних партіях і громадських організаціях в Україні, про непричетність до фальсифікації виборів Президента України 2004 року, свідомої і таємної співпраці з оперативними працівниками колишнього КДБ СРСР, а з 1991 року із спецслужбами інших держав в якості таємного інформатора чи помічника в оперативному отриманні інформації, поєднання амністії і мораторію щодо прийняття цих осіб у владні інституції на певний термін”²⁹¹.

Левко Лук’яненко підготував свій законопроект, який встановлював “певні обмеження при обійманні посад у державних органах влади України”. Передумовою для обіймання цих посад зазначалося те, що громадянин у період до 24 серпня 1991 року не був:

- на керівних посадах у КДБ СРСР, не виконував функції резидента, агента, утримувача конспіративної квартири КДБ СРСР, не був інформатором або позаштатним співробітником КДБ СРСР,
- не обіймав штатну посаду секретаря органу Комуністичної партії Радянського Союзу від рівня районного комітету і вище, не був членом бюро (президії) цих комітетів, членом Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу;
- не обіймав штатну посаду начальника політичного відділу (управління) в Радянській Армії, МВС СРСР;
- не обіймав штатну посаду секретаря партійного комітету КПРС на підприємстві, установі²⁹².

Третій законопроект “Про люстрацію” 15 березня 2005 р. зареєстрував О. Тягнибок. Термін “люстрація” пояснювався як:

“визначений Законом порядок очищення органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій від ідеологів та реалізаторів московської колонізаційної політики шляхом тимчасової

²⁹¹ Офіційний сайт Верховної Ради України: http://gska2.rada.gov.ua:7777/pls/zweb/webproc4_1?id=&pf3511=22947.

²⁹² Офіційний сайт Верховної Ради України: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=23216.

заборони (на п'ять років) обіймати посади в зазначених інституціях для громадян України, які працювали на керівних посадах у Комуністичній партії Радянського Союзу, КДБ СРСР, або свідомо (в т. ч. таємно) співпрацювали з органами державної безпеки СРСР, або брали участь у переслідуваннях громадян СРСР²⁹³.

Звичайно, шансів на прийняття таких Законів народними депутатами нинішньої формації не було. На початку липня 2005 р. Комітет з державного будівництва та місцевого самоврядування порекомендував відхилити вказані законопроекти: "Комітет вважає, що запропоновані законопроекти не відповідають положенням статей 38 і 64 Конституції України в частині дотримання прав людини і громадянина, положенням статей 21, 22, 24, 32, 43, 58, 106 Конституції України, а також суперечать ряду інших конституційних положень"²⁹⁴.

Напевне, причина все-таки не в тому, що ці законопроекти не відповідають Конституції України. А чому саме – очевидно. У прийнятті Закону про люстрацію не зацікавлено дуже багато політиків різної (і навіть протилежної!) політичної орієнтації. Бо коли б такий Закон було прийнято, то дуже багатьом депутатам довелось б шукати іншу роботу і корпус наших політиків і держслужбовців різних рангів, які представлені в усіх гілках влади в Україні, різьче відрізнявся б від того, який управляє державою сьогодні.

Отож, свій історичний шанс Україна 1991 року використала лише частково. Номенклатура залишилася при владі. Оскільки нові сили виявилися не в змозі взяти владу у свої руки, революцію не можна вважати завершеною. Адже, вкотре наголошуємо, питання про владу вважається ключовим питанням революції. Відійти добровільно від влади партноменклатура не могла. Сили ж, яка б відсторонила її від влади, також не виявилось. Демократи діяли нерішуче і не змогли використати навіть той інтелектуальний і організаційний ресурс, який був у їх розпорядженні. Дальший розвиток суспільства тепер багато в чому залежав від того, у якому напрямку піде еволюція старої комуністичної еліти, яка несподівано для себе стала на чолі незалежної України.

В умовах домінування старої номенклатури в суспільстві висловлювалися надії на нову формацію управлінців, яка прихо-

²⁹³ Офіційний сайт Верховної Ради України: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=23762.

²⁹⁴ Офіційний сайт Верховної Ради України: http://portal.rada.gov.ua/control/uk/publish/article/news_left?art_id=61257&cat_id=37486.

дила в апарат держадміністрацій, рад і правоохоронних органів України вже після проголошення незалежності. Місце у державних структурах вистачало, адже роки незалежності були відзначені стрімким зростанням чисельності службовців. Очікувалося, що службовці нової формації принесуть у роботу апарату професіоналізм, принциповість, чесність і відданість справі. Але не так сталося, як гадалося. Потрапивши до специфічного посткомуністичного номенклатурного середовища, пронизаного корупцією і ностальгією за радянським минулим (часто потрапляють на державну службу за протекцією чи з урахуванням політичних поглядів), молоді держслужбовці нового призову копіювали, часто в гірших варіантах, поведінку своїх старших колег із багаторічним стажем комсомольської і компартійної роботи. Прикладів цього жителі області можуть навести достатньо.

Новітні номенклатурні міфи і “великий проєкт амнезії”

Демонстративно відмовившись під тиском обставин від комуністичної ідеології, пострадянська номенклатура України не могла існувати без більш-менш чітких оцінок минулого, сьогодення, перспектив на майбутнє і, зрештою, бачення власної історичної місії. Життя пропонувало керівництву молодій незалежній державі просту і зрозумілу альтернативу: відмовитися від ефемерних ідей “інтернаціоналізму” і “слов’янського братства”, за якими чітко вимальовувалися великодержавні інтереси російської правлячої еліти, і покласти в основу своєї діяльності національні інтереси України, заковані в понятті “українська ідея”. Саме на такий шлях стали нові керівники постсоціалістичних країн Європи, які швидко провели декомунізацію суспільства, відмовилися від гасла “С Советским Союзом на вечные времена!” і стали керуватися власними національними інтересами. Політична еліта колишніх прибалтійських радянських республік також пішла цим шляхом. Після Всеукраїнського референдуму 1991 р. на хвилі загальнонаціонального піднесення керівництво незалежної України мало всі можливості, щоб також стати на цей природний шлях розвитку молодій державі. Але від такої перспективи воно відмовилося.

Свого часу великий суспільний резонанс викликала заява Президента України Л. Кучми, який бідкався, що українська ідея “не спрацювала”. Але, як колишній секретар парткому “Южмаша”, він знав, що в СРСР бути комуністом (і лояльним радянським громадянином взагалі) – означало сприймати ідею російської великодержавності й реалізувати її у своїй повсякденній

діяльності. Це називалося інтернаціоналізмом. Спроби в тій чи іншій формі популяризувати українську ідею – іноді просто спілкуватися українською мовою, виявляти інтерес до літератури, мистецтва, історії України – закінчувалися звинуваченнями в націоналізмі. Все це добре засвоїла посткомуністична еліта, яка опинилася на керівних посадах у незалежній Україні. Це добре знав і Л. Кучма, який лише після свого обрання Президентом України став згадувати українську мову.

Україна – не Прибалтика, і було б великою ілюзією чекати, що наша номенклатура після проголошення незалежності перетвориться на носія української національної ідеї. Її погляди – це еkleктичний набір протилежних за змістом суджень та ідеологічних штампів. У них поєднані несумісні елементи минулого і сучасного. Але домінуюче місце в структурі свідомості владної еліти незалежної України посідають стереотипи і міфи радянського часу. Як фантомні болю, вони не покидають уяву пострадянської номенклатури, спотворюючи її світосприйняття.

Формально визнаючи ідею незалежності сучасної України, вона зберегла традиційно вороже ставлення до тих сил і осіб, які боролися за цю незалежність. Залишаючись у полоні комуністичних міфів, колишня партноменклатура продовжує нав'язувати населенню і своє роздвоєне, по суті, шизофренічне світосприйняття. У Запорізькій області, яка є частиною незалежної України і з кінця 80-х років ХХ ст. швидко капіталізується, збережені всі радянські пам'ятники, назви вулиць, промислових об'єктів, що консервують у колективній пам'яті Радянський Союз і комуністичну епоху. Більше того, з'являються меморіальні дошки, які увічнюють пам'ять керівників області радянської доби. У той же час не було здійснено жодного помітного меморіального заходу, який би щоденно нагадував жителям області про боротьбу українського народу за незалежність, про участь у ній земляків-запоріжців.

Майже 10 років тому Григорій Грабович писав:

“Сьогодні український істеблішмент наполегливо намагається реалізувати те, що я назвав би “великим проектом амнезії” – усвідомлювану більше або менше, але цілком послідовно й успішно здійснювану програму дій і заходів, спрямованих на те, щоб не досліджувати, не переосмислювати недавнє советське минуле. Це робиться з цілком очевидних причин: ... колишня советська номенклатура

досі посідає провідне місце фактично в усіх секторах суспільного, інституційного, а тим паче урядового життя”²⁹⁵.

Є всі підстави констатувати, що реалізація “проекту амнезії”, або запрограмованого забуття у Запорізькій області була започаткована ще в ті серпневі дні 1991 року, коли було організовано знищення найціннішої документації обкому партії і місцевого управління КДБ, і продовжується сьогодні.

Часто доводиться чути заклики “не переписувати історію”, які йдуть від тих, хто прагне зберегти її радянське трактування. У той же час в умовах продекларованого в суспільстві плюралізму, у пам’ятниках, назвах вулиць, населених пунктів, підприємств тощо проводиться одна-єдина ідеологічна лінія – комуністична, і відкидаються всі інші. Бо якщо головний проспект обласного центру продовжує носити ім’я Леніна, на його різних кінцях стоять пам’ятники Леніну і Дзержинському, а одна з вулиць міста носить ім’я сталінського ката Матвія Шкірятова (його навіть у партійних верхах називали “Малютою Скуратовим”), то це означає, що привиди імперії ще не покинули місто. Запорізький краєзнавець Ганна Черкаська, досліджуючи меморіальну традицію Запоріжжя, з цього приводу зазначає:

“Нічого не змінилося, панове: на нашій, але не своїй землі увічнено імена катів українського народу, величаються їхні пам’ятники. І поки чужі імена, символи, пам’ятники зомбують нашу свідомість, бидлізація буде тривати”²⁹⁶.

“Проект амнезії” став грандіозною димовою завісою, за якою посткомуністична номенклатура продовжує здійснювати владні повноваження. Демократи регіону лише розводять руками, констатуючи невдачу своїх планів, з якими під час “перебудови” включалися в боротьбу з тоталітарним ладом. Незалежна Україна виявилася зовсім не такою, про яку вони мріяли. Зокрема, вже після перших обнадійливих кроків початку 90-х років загальмувалося національно-культурне відродження, бо місцеві владні структури, як і раніше, залишалися байдужими, а то й ворожими до української мови й культури. Перший голова Запорізького Товариства української мови (ТУМ) В. А. Чабаненко писав:

“На превеликий жаль чимало з того, що було нами зроблено, звели нанівець теперішні наші керівники. Найвідчутнішого удару по тумівських здобутках завдала передви-

²⁹⁵ Грабович Г. Україна: підсумки століття // Критика. – 1999. – № 11. – С. 7-8.

²⁹⁶ Історична розвідка Ганни Черкаської про назви вулиць міста Запоріжжя та їх архітектуру. (Травень 2008 р.) // Архів автора.

борна (1994 року в Харкові) обіцянка Кучми запровадити в Україні після його перемоги другу державну мову, а саме – російську”²⁹⁷.

Взагалі, жоден політичний проект, який пропонували демократи наприкінці 80-х – на початку 90-х років суспільству, не був до кінця реалізований. Не знайшла підтримки національно-демократична програма, яку представив суспільству Рух. Подібні програми більш-менш успішно впроваджувалися в посткомуністичних країнах Центрально-Східної Європи. В Україні вони також мали відносно широку суспільну базу. Не була проведена радикальна декомунізація суспільства з люстраціями, розвінчанням політичних міфів комуністичної доби і глорифікацією національного пантеону борців за незалежність України. До цього, зокрема, закликали члени Української республіканської партії та інші національно-патріотичні сили.

Розвиток ринкових відносин пішов шляхом “тіньової”, по суті, криміналізованої приватизації й олігархізації економіки, а робітники та інженерно-технічні працівники виявилися неспроможними створити ефективну противагу цьому процесу. На підприємствах не було створено незалежні профспілки, чого намагалися анархо-синдикалісти та інші прихильники незалежних робітничих об’єднань, а стара профбюрократія та адміністрація продовжують жорстко контролювати трудові колективи.

Після проголошення незалежності демократів регіону найбільше вразили дві обставини: той факт, що владні повноваження в Запорізькій області виконували ті ж люди, які ще недавно запекло боролися проти незалежності й переслідували її прихильників, а також те, як спритно ці люди (“партія влади”) стали оволодівати самостійницькою риторикою. Останнє, до речі, на деяких легковірних подіяло обнадійливо і заспокійливо. Тільки пізніше вони зрозуміли, що стали жертвами політичного обману. У святе для українців поняття “незалежність” номенклатура вклала свій власний, далекий від патріотизму, суто егоїстичний зміст.

Центральне місце у владних відносинах – ставлення до держави. У цьому відношенні представники посткомуністичної запорізької номенклатури завжди були на висоті. Вони часто й охоче називають себе державниками. Саме так – “Мы, государственники..!” – почав у 2003 р. свою промову на зустрічі господарської і політичної еліти Запорізької області з тодішнім Президентом

²⁹⁷ Чабаненко В. А. Як відроджувалася Запорізька “Просвіта” // Архів автора.

Леонідом Кучмою мер Запоріжжя Олександр Поляк. Подібне словосполучення нерідко доводиться чути з вуст нинішніх керівників обласного і районного рівнів. Але при ближчому ознайомленні виявляється, що державницькі уявлення цих людей досить специфічні. Вони вихолощені, позбавлені української національної серцевини. Термінологічного сполучення “Ми – українські державники...” з відповідним змістовим наповненням наша управлінська і господарська еліта уникає. Якщо і йдеться про Україну, то це держава без національної ідеї, без мови титульної нації, без її школи і культури.

Така Україна сприймається як уламок Радянського Союзу, по суті, як Українська РСР, яка в силу обставин несподівано (і навіть... випадково!) стала незалежною країною, а не як повноцінна демократична європейська держава із власною історичною і національно-культурною традицією. Це щось ближче до Малоросії (а на Півдні України – до Новоросії), ніж до самостійної України часів Центральної Ради або Директорії УНР. У таке уявлення про незалежну Україну цілком вписуються вулиці, райони, населені пункти і підприємства, які носять імена колишніх радянських вождів і чекістів, у тому числі прямо причетних до масових репресій і організації Голодоморів, пам'ятники Леніну, Держинському, Кірову, інші комуністичні символи, які в області можна зустріти на кожному кроці. У такій Україні домінують радянські ідеологічні цінності: “інтернаціональна дружба” і “слов'янське братерство” з їх винятковою орієнтацією на Росію, милування партійно-комсомольським минулим, щорічні зустрічі ветеранів комсомолу біля пам'ятника “тривожній молодості”, який більшість жителів міста вперто називає “Фантомасом”, і багато іншого, з чим пов'язане повсякденне життя посткомуністичної номенклатури.

У номенклатурній легенді про минуле України немає ні гра на національній традиції, української ідеї; тут ми не побачимо українських політичних і культурних діячів нашого регіону, які боролися за незалежність України. Коли в середовищі місцевих націонал-демократів починаються розмови про необхідність увічнення в назвах вулиць і пам'ятниках наших видатних земляків періоду Української революції 1917-1920 років – наприклад, генералів Марка Безручка, Віктора Зелінського, генія селянської партизанської війни Нестора Махна, одного з найвизначніших українських мислителів ХХ ст. Дмитра Донцова чи всесвітньвідомого правозахисника Петра Григоренка, то в місцевої постко-

муніципальної номенклатури починається напад печії – “український націоналізм!”.

Здавалося б, ніяка “політика” не стоїть за закликами увічнити пам’ять 540 дітей віком від двох тижнів до двох-трьох років, які протягом березня-серпня 1933 р. померли в Запоріжжі у Будинку немовляти від голоду і пов’язаних з ним хвороб. Він знаходиться у старому центрі міста, на вул. Дзержинського, біля будинку Жовтневої районної адміністрації м. Запоріжжя. Факт смерті 540 дітей за півроку підтверджений документально. За цими немовлятами не було гріха, але вони після смерті так і не відспівані, і невідомо у якій братській могилі поховані. Жителі міста про це знають. Йдучи повз місце трагедії, деякі з них згадують про цих дітей. Серед цих жителів і керівники району, міліції, районного казначейства та інших державних служб, яким у самому епіцентрі або біля епіцентру дітовбивства доводиться перебувати постійно. У кожного з них є або були діти чи онуки – ровесники тих, що померли у 1933 року. Ці держслужбовці бажають своїм близьким добра. Це природно. Вони не хочуть повторення трагедії. Їм, без сумніву, відоме почуття гріха, сумління і каяття. То чому б це страшне місце не освятити, не поставити біля нього невеликий пам’ятний знак? Це треба не для мертвих. Це треба для живих, для дорослих і немовлят. До того ж, нічого не слід перейменовувати. Ніяких додаткових затрат. Щоб не “обтяжувати” міський бюджет, ініціатори готові зібрати необхідні кошти на меморіальну дошку, камінь чи хрест. Треба лише дати дозвіл, прийняти відповідне рішення. Станом на квітень 2009 р. такого рішення міська рада не прийняла.

Коли йдеться про ідеологічні принципи, якими керуються посткомуністичні фрагменти “нової-старої” влади, даремно шукати серед них такі, що зазвичай характеризують державних службовців незалежної держави: відданість своєму народу, конституційному ладу, пріоритет загальнонаціональних інтересів перед будь-якими іншими, неухильне дотримання норм законодавства, непідкупність і т.д. На першому місці стоять особисті і групові інтереси. Тією мірою, якою незалежність України буде їх забезпечувати, такою ж мірою вони будуть захищати цю незалежність.

Звичайно, є винятки. Але ми говоримо про тенденцію. Досить точно її охарактеризував М. Рябчук:

“Не виключаючи певних “патріотичних” чи, навіть, “націоналістичних” інтенцій в окремих представників комуністичної номенклатури, все ж наважусь стверджувати, що її “самостійництво” має у принципі не етнічний, тобто не національний, і навіть не державницький характер, а – передусім кланово-корпоративний”²⁹⁸.

Запорізької області ці слова київського дослідника стосуються не менше, ніж будь-якої іншої області Півдня і Сходу України.

Така неприваблива оцінка посткомуністичної номенклатури, що опинилася при владі в незалежній Україні, нею самою, звичайно, не сприймається. Її представники прагнуть виробити власну версію, покликану виправдати поведінку партійно-радянського апарату під час “перебудови”, у серпневі дні 1991 р. і після проголошення незалежності, закріпити в суспільній свідомості обґрунтованість претензій колишніх партійно-комсомольських працівників на владні крісла. Напевне, колись цю версію спробують обґрунтувати теоретично, а поки що вона існує у формі усних міфологем.

Зазвичай, починається ця версія із зворушливої легенди про досвідчених, поміркованих, прагматичних і відданих своїй справі партійних, комсомольських і радянських працівників, міліціонерів і кадебістів, директорів заводів і голів колгоспів. Виявляється, у своїй масі вони були глибоко патріотичними, адже поки дисиденти займалися критиканством та з'ясовували свої стосунки з радянськими правоохоронними органами, вони були зайняті складною управлінською діяльністю на місцях, правдами і неправдами “вбивали” в Москві й Києві дозволи і ліміти для своїх підприємств, територій, установ, забезпечуючи їх неухильний розвиток. Таким чином, робиться узагальнення, невідомо, чия любов до України була ефективнішою. До того ж, ще до краху СРСР керівництво на місцях було комуністичним, начебто, вже лише за формою, а за суттю стрімко трансформувалося в соціал-демократію західного зразка, яка передбачає поєднання ідеї соціалізму з ринком. На підтвердження цієї думки наводилася інформація про студентські будзагони та інші форми господарської діяльності, у яких майбутні керівники набували навичок ринкового господарювання (деякі кажуть відвертіше: вчилися красти).

²⁹⁸ Рябчук М. “Партія хамелеонів”: від олігархічної номенклатури до номенклатурної олігархії // Дилеми українського Фауста: Громадянське суспільство і “розбудова держави”. – К., 2000. – С. 135.

А коли у серпні 1991 р. відбувся заколот ДКНС, то, виявляється, саме номенклатурники проявили розуміння ситуації і, підтримавши курс на незалежність, врятували суспільство від анархії. У ті критичні дні їм протистояли крикуни і демагоги, істеричні, а то й душевно хворі націоналісти, які ніколи не були здатними до конструктивної державотворчої роботи. Загальний висновок зводиться до того, що лише старі, досвідчені кадри, виховані в комсомольському і партійному апараті, здатні керувати суспільством, а демократи спроможні лише на руйнівні дії.

Інколи ця легенда доповнюється судженням, що Комуністичну партію, яка перебувала в 1989-1991 рр. у стані оновлення, “підстрілили на злеті”. “Деструктивні рухівці”, а також деякі “ортодокси з партапарату” (що тут скажеш – “крайнощі сходяться”!), не дозволили реалізувати в Україні оновлену соціально-економічну й політичну модель при збереженні керівної ролі комуністів. Що це цілком можливо, вони не сумніваються. Зуміли ж це зробити в Китаї, який за останні десятиліття досягнув феноменальних економічних успіхів! Китайська модель у наших умовах, за переконанням “плакальників” по комуністичному минулому, дозволила б зберегти надбання радянської епохи і забезпечити плавний перехід до ринку. При цьому ніхто не наважується уголос говорити про те, що ця азійська соціально-економічна система, яка реалізується в Китаї, передбачає такі взаємини влади і суспільства, які в Європі вже багато століть вважаються неприйнятними. Майже двадцять років пройшло після кривавої розправи комуністичного режиму Китаю над студентами на площі Тяньаньмень у центрі Пекіна, а події все ще залишаються в пам’яті світової спільноти. Ті, хто говорить про можливість застосування китайської моделі для України, повинен погодитися і з репресіями (аж до публічних страт на стадіонах), без яких вона неможлива.

Набір подібних ідей неодноразово озвучували і продовжують озвучувати колишні партійні і комсомольські працівники Запорізької області, і вони закріпилися в колективній свідомості “партії влади”. Але штучність і надуманість цієї легенди відчують навіть її творці. Цілком очевидно, що демократи, якими б вони недолугими не змальовувалися, відрізнялися від своїх комуністичних противників глибокою ідейністю, самовідданістю, сміливістю і, зрештою, моральністю. Врешті-решт, сучаснішими і життєвішими виявилися їх політичні переконання. Про це свідчать хоча б охарактеризовані в книзі тексти, підготовлені свого часу демократами. Щоб переконатися в їх актуальності,

достатньо порівняти ці тексти з українським законодавством і програмними документами сучасних політичних партій України. Багато з того, що говорили, про що писали і до чого закликали наприкінці 80-х років ХХ ст. демократи, стало реальністю незалежної України. Колишні ж компартійні керівники, якими б талановитими менеджерами вони себе не зображали, були геть позбавлені цих якостей. Вони відстоювали вже фактично мертву ідею і робили це з допомогою прийомів насильства і політичного шулерства (згадаймо комуністичний “новояз”), а потім дуже легко відмовилися від свого комуністичного “первородства”, промінявши його на теплі місця у новій владі. Саме так сприймався владний транзит запорізької номенклатури в масовій свідомості мешканців області. “А поміняти серпасто-молоткасту «корочку» на тризубну – не значить поміняти свідомість”, – констатував активний учасник демократичного руху, майстер “Запоріжсталі” Анатолій Пеньок²⁹⁹.

Звичайно, не всі номенклатурні контраргументи слід відкидати з порога. В партійному і радянському апараті зустрічалися яскраві особистості, які відрізнялися організаторськими талантами і певними нетиповими діями, що виходили за рамки загальноприйнятих стандартів, забезпечували прискорене будівництво в окремих містах і районах області нової інфраструктури, заводів і фабрик, підприємств побутового обслуговування, навчальних закладів тощо. Багато цих об’єктів функціонують і сьогодні, старожили (а особливо самі колишні партійні і радянські працівники) ще пам’ятають, “при кому” вони з’явилися. Забувати цих керівників старої формації, звичайно, не можна, але при цьому, звичайно, слід згадувати не лише про них. Слід пам’ятати також архітекторів, будівельників, інженерів, простих робітників, які своєю працею забезпечили спорудження і функціонування цих об’єктів.

Як ми пам’ятаємо, не всі номенклатурники повели себе однаково і в роки “перебудови”. Владлен Пихаленко у своїх спогадах розповідає про випадок, який став поштовхом до відставки голови облвиконкому Петра Москалькова. Він вперто захищав інтереси регіону і одного разу відмовився передати в рахунок виконання державного плану сусідньої області 50 тисяч тонн насіння соняшника, яке було вирощене в Запорізькій області. Дізнавшись про це, тодішній перший секретар обкому Анатолій Сазонов у грубій формі наказав: “Немедленно отдайте все, что

²⁹⁹ Пеньок А. Бог сотворив нас українцями і да славиться ім’я його на віки віків! // Архів автора.

просят! И доложите лично!”. У Москалькова вистачило мужності відповісти: “Да вы что, нам подсолнух самим необходим, как воздух!”. Насіння залишилося в області, а на посаді голови виконкому через деякий час з’явилася інша особа³⁰⁰.

Серед партійних області працівників зустрічалися свої “голуби” і свої “яструби” (особливо у верхніх ешелонах номенклатури і в зашкарублomu апараті ідеологічних відділів обкомів, міськкомів і райкомів); були переконані прихильники комуністичної ідеї і відверті циніки. Про одного із секретарів обкому з ідеології “перебудовного” часу В. Пихаленко писав:

“Чтобы так, как это делал он, агитировать за коммунистические идеалы, нужно глубоко и безраздельно в них верить. Он агитировал и не верил. Расслабившись в своем кабинете после двухчасового пламенного доклада, раскуривая сигарету, рассуждал: “Все это – чистый бред! И то, что надо сделать, и то, что будет. А что я еще умею? Жить-то хочется. Вот и сею-вею с трибун “доброе, важное, вечное”. Когда говорю – верю. Когда думаю, молчу – нет”³⁰¹.

Після проголошення незалежності цей компартійний ідеолог обласного масштабу, який за багато років роботи в Запоріжжі так і не вивчив української мови, став першим послом незалежної України в одній з постсоціалістичних країн Європи.

Запоріжці пам’ятають також справжню ціну “запорізького патріотизму” перших секретарів обкому М. Всеволожського і П. Харченка, які покинули область і переїхали на постійне місце проживання до Росії.

Владлен Пихаленко – тоді помічник М. Всеволожського, у своїх спогадах описує, як “відставлений” перший секретар не хотів залишати область, як голосив:

“Но здесь же моя родина! Я здесь родился, здесь прошла почти вся моя жизнь. Здесь, наконец, похоронены мои родители...”³⁰².

Не хотів покидати область, голосив – а все ж покинув, і не лише тому, що, за словами Пихаленка, в області до М. Всеволожського було “неоднозначное отношение”, не тому, що в Москві жили його діти. До всіх парткерівників в умовах “перебудови” ставлення було “неоднозначне”; у багатьох з них у московських чи інших престижних російських університетах навчалися діти,

³⁰⁰ Откровения серого кардинала // Истеблишмент. – 2008. – 10-16 июля.

³⁰¹ Откровения серого кардинала // Истеблишмент. – 2008. – 19-25 июня.

³⁰² Откровения серого кардинала // Истеблишмент. – 2008. – 3 июля – 9 июля.

які після одержання диплома влаштувалися (звичайно ж, з допомогою батьків) у столиці СРСР. Однак, не всі батьки цих дітей поїхали доживати в Москву чи інші міста Росії. Напевне, М. Всеволозьський поїхав до Москви тому, що там була частина, і притому значна, його душі. Незважаючи на те, що він був багаторічним і досить успішним за радянськими мірками “хазяїном області”, а з його іменем пов’язані важливі модернізаційні процеси в регіоні, Михайло Миколайович все своє життя залишався чиновником імперії на її далекій периферії і поїхав доживати свої останні роки до столиці.

Якщо М. Всеволозьський залишав Запоріжжя з важким серцем, то від’їзд до Москви Г. Харченка, свого часу “першого” в області, а на момент проголошення незалежності – “третьої” чи “четвертої” особи в Україні, взагалі був схожим на втечу. У своїх споминах О. Білоусенко писав:

“Не знаю всіх мотивів від’їзду Григорія Петровича до Москви, де відбувалося тоді те ж саме, що і в Україні. Може, бажання об’єднати сім’ю? Там проживала єдина донька і онук. Може поклик “альма-матері” (Григорій Петрович закінчив у Москві інститут залізничного транспорту, Академію суспільних наук), може запрошення друзів, з якими “вирішувалися” проблеми в гарячих точках Кавказу...”³⁰³.

А може, мотиви на поверхні? Може, у серпні 1991 року коли Харченку довелося вибирати між Україною і Росією, він, на відміну від більшості своїх колег по роботі в партійному апараті, вибрав те, що було йому ближчим, ріднішим – Росію?

Не забулася і позиція другого секретаря обкому О. Причкіна, котрий єдиний із запорізьких депутатів голосував проти Акту проголошення незалежності України. Та й сам В. Пихаленко, пропрацювавши багато років у партапараті області, тепер за кордоном. Перелік можна продовжити. Як говорили раніше, необхідний індивідуальний підхід до кожного працівника апарату, який дасть багато несподіваних і цікавих фактів.

Отож, на підставі поодиноких фактів підводити політико-ідеологічну базу про номенклатурний транзит комуністичних верхів у нову владу, як про єдиний і неминучий варіант розвитку пострадянської України, безпідставно. Легенда про незамінну, високопатріотичну номенклатуру, перед якою українське суспільство перебуває у вічному боргу, не має відношення до життя. Ця легенда була створена самою номенклатурою для того, щоб

³⁰³ Білоусенко О. Ф. Про час і про себе. – Запоріжжя: Дике поле, 2007. – С. 126 – 133.

самолегітимізуватися і створити комфортні психологічні умови для життя і заспокоєння совісті (якщо вона давала про себе знати).

Не дивно, що ця легенда в Запоріжжі поза номенклатурним середовищем не сприймається. Люди відчувають, що у ній цілком продумано замовчується той фундаментальний факт, що номенклатурники 60-80-х років не були абстрактними управлінцями поза “часом і простором”. Вони були гвинтиками радянського тоталітарного режиму, що обслуговував неефективну економічну модель, насаджував у суспільстві фанатичну відданість єдиній партії і комуністичній ідеології, осердям якої, нагадуємо ще раз, був радянсько-російський шовінізм. Цей режим виховував нетерпимість до будь-якого інакодумства і підтримував бездумну підпорядкованість низів партійним верхам, доносництво. Свій всеосяжний контроль над суспільством він забезпечував методами жорсткого ідеологічного й адміністративного тиску, репресій. В кінцевому рахунку, цей режим – колективне дітище партноменклатури – зазнав краху. Цю обставину ніяк не обійдеш, коли даєш повну, вільну від однобічності оцінку діяльності партійно-радянської і комсомольської номенклатури.

А ось проект “суспільної амнезії”, розрахований на те, щоб сформувати спотворену версію діяльності колишнього апарату: виділити одне і свідомо затушувати інше. Мета цього проекту якраз і полягає у тому, щоб стерти в масовій пам’яті ті епізоди історії, які зможуть поставити під сумнів право пострадянської номенклатури здійснювати владні повноваження сьогодні, в умовах незалежної України. У кінцевому рахунку, ця номенклатурна легенда про минуле покликана зберегти її домінуюче становище в усіх сферах політичного, економічного і суспільного життя.

Чому ж так склалося? Чому проект суспільної амнезії виявився успішним?

Перш за все тому, що про комуністичне минуле не була сказана вся правда і що ця правда не одержала юридичної оцінки. Нам не вдалося провести свій “Нюрнберзький процес” над комунізмом, який дозволив би раз і назавжди звільнитися від нав’язливих кошмарів минулого. Про необхідність такого процесу багато говорилося наприкінці 80-х – на початку 90-х років, у тому числі і в Запорізькій області. Але він так і не відбувся. То може комуністичний режим у СРСР був “кращим” від націонал-соціалістичного в Німеччині, і тому його символи мають позитивну енергетику? Може розстріл за вироком сталінської

“трійки” чи мученицька смерть під час радянського голодомору “прийнятніша” від смерті від німецької кулі на фронті чи в гітлерівській “душоубці”? Чи може жертв комунізму в Україні було менше, ніж жертв націонал-соціалізму? М. Рябчук у цьому контексті писав:

“Я не маю наміру з’ясувати, котрий із двох тоталітаризмів був “гірший” – нацистський чи комуністичний, але я переконаний, що незалежно від того, котрий із тоталітаризмів “гірший”, комунізм – “небезпечніший”. Він небезпечніший, що досконало маскується під добро, під загальнолюдські цінності і традиційну мораль, насправді їх вихолощуючи... Він небезпечніший також тому, що ніхто в Україні не святкує нацистських свят, не пошановує нацистських вождів, не пишається приналежністю до нацистських організацій, зате безліч ...пошановує комуністичних вождів і комуністичні символи”³⁰⁴.

Напевне, справа не в тому, який тоталітаризм “кращий”, а в тому, що Радянський Союз, який починав Другу світову війну як фактичний союзник націонал-соціалістичної Німеччини, перетворився на її ворога, і в союзі з західними демократичними державами переміг у війні з гітлерівською коаліцією. Лаври переможців, які належать мільйонам солдатів і трудівників тилу, натягла на себе номенклатура. А переможців, як відомо, не судять. Проте, справедливо зазначив у своєму знаменитому історичному бестселері “Європа. Історія” Норман Дейвіс,

“Сталіна на Нюрнберзькому процесі можна було б посадити поряд із гітлерівцями ...На будь-якому справедливому процесі він сам дуже легко міг опинитися на лаві підсудних”³⁰⁵.

І, звичайно, не лише Сталін. Радянський диктатор втілював у своїй особі режим, який носив його ім’я. Вітчизняний історик Другої світової війни В. Гриневич переконаний, що судити сталінський режим слід було б за такі злочини: проти миру – за розв’язання Другої світової війни, проти людяності – за депортації народів, за військові злочини – розстріл польських військовополонених 1939-1940 рр., за масові гвалтування вояками жінок як у своїй власній країні, так і у країнах Східної і Центральної Європи і т.д. і т.п. За тяжкістю і масштабами злочинів сталін-

³⁰⁴ Рябчук М. Зона відчуження... – К., 2004. – С. 207.

³⁰⁵ Дейвіс Н. Європа. Історія (Вид. 2-е). – К., 2001. – С. 1084.

ський режим може дати фору нацистам, але його так ніколи й не було засуджено³⁰⁶.

Повторюємо, переможців не судять. Перемога була використана для прославлення радянського ладу з усіма його атрибутами: диктатом комуністичної номенклатури, спецслужбами, “стукачами”, цензурою, беззаконням, ідеологічними езуїтами, чергами, дефіцитами і багатьма іншими характерними прикметами. Відтоді кати і їх поплічники, уміло мімікуючи, змішалися із солдатами Перемоги, історичний подвиг яких заслуговує на всенародну шану і не підлягає сумніву. Сьогодні важко сказати, кого з них залишилося більше, і взагалі – “хто є хто”. Зусиллями комуністів і соціалістів Верховна Рада України до складу ветеранів, на яких поширюються пільги учасників війни, включила всіх тих, хто аж до середини 50-х років ХХ ст. брав участь у бойових діях проти антикомуністичних угруповань на території СРСР, у тому числі й проти підрозділів УПА.

Олександр Яковлев, свого часу голова реабілітаційної комісії Російської Федерації, у своїй розмові з дослідницею сталінських репресій Е. Епплбом гранично просто і ясно охарактеризував причини небажання суспільства засуджувати репресивну практику та її учасників:

“Суспільство байдуже до злочинів минулого, тому що в них брало участь дуже багато людей”.

Сама дослідниця уточнила почуте:

“Радянська система втягнула мільйони і мільйони людей у різні форми співробітництва і поступок. Багато людей йшли на це охоче... Вони самі, їхні діти й онуки не завжди хочуть зараз про це згадувати”³⁰⁷.

Читаючи ці слова, чомусь згадуєш колони демонстрантів, головним чином, старших вікових категорій, які під червоними прапорами і портретами Сталіна все ще виходять на площі Запоріжжя та інших міст області у дні радянських свят, збираються біля пам'ятників Леніну, Дзержинському чи “Тривожної молодості”, “шаманять” на своїх зібраннях і відмовляються визнати злочини тоталітарного минулого, які засуджені цивілізованим світом. Чи не тому, що багато з них до цих злочинів прямо чи опосередковано причетні?

³⁰⁶ Гриневиц В. Історія другої світової війни в сучасній історіографії та політичній боротьбі // Український гуманітарний огляд. – К., 2005. – Вип. 11. – С. 26.

³⁰⁷ Епплбом Е. Історія ГУЛАГу. – К., 2006. – С. 440.

Щоб пройти процес морального очищення (“катарсису”), гріхи необхідно визнавати і спокутувати, а про злочини, якщо ми хочемо, щоб вони не повторилися, говорити вголос. Це єдиний моральний шлях. Таким шляхом ішли посткомуністичні країни Центрально-Східної Європи. У нас місцева владна еліта про злочини комуністичного минулого воліє не говорити. У перші дні після провалу заколоту ДКНС колишніми представниками партноменклатури було багато сказано про злочини КПРС. Сам факт публічного виходу з компартії виступав негативною оцінкою її діяльності. Про злочини комуністичного режиму було багато написано. Але все це не звелось до чітких юридичних норм. А потім було рішення Конституційного суду, який взагалі поставив під сумнів правомірність заборони КПРС. І все це – на тлі масової “суспільної амнезії”. Склалася ситуація, яку можна охарактеризувати, як мовчазну, тиху амністію.

Цю ситуацію ілюструє згадана вище стаття журналіста Юрія Гаєва. Не зважаючи на те, що вона наробила багато галасу в Запоріжжі, послідовників у цього автора не виявилось. Ніхто більше не наважився розповісти про “свій досвід” співробітництва з КДБ – ні журналісти, ні партійні та радянські працівники, ні колишні студенти, ні викладачі, ні інженери, ні робітники, ні лікарі, ні представники сотень інших професій і фахових рівнів, які до краху СРСР постійно і детально інформували держбезпеку про питання, які її цікавили. Цікавили ж КДБ, перш за все, настрої людей, з якими “сексоти” мали постійні контакти і які їм (“сексотам”) довіряли. Ніхто, крім Ю. Гаєва, не наважився на відвертість.

Але важливіше навіть не зміст розповідей. Факти, які приходять колишні інформатори КДБ, так чи інакше колись стануть відомими, бо немає нічого таємного, щоб не стало явним. Важливіше те, що визнання провини і каяття – шлях до очищення. Іншого шляху немає. Наші земляки зі стажем співпраці з КДБ не вважають за необхідне публічно просити прощення і прагнути до очищення.

Можуть сказати, що не кожен, хто інформував КДБ, був злочинцем чи підлою людиною. Це справді так. Тільки де та межа, за якою починається підлість? Чи можна було, взагалі, виконуючи завдання “контори” із стеження за колегами по роботі, не переходити цю грань? Адже невідомо, яку картину доповнювала, здавалося б, невинна інформація про висловлювання сусіда, або

про те, які книги він читає, які “голоси” слухає, з ким спілкується і куди час від часу їздить. Невідомо, які висновки робилися в КДБ на підставі цієї інформації. Особливо, коли ця людина тим чи іншим способом висловлювала незадоволення певними аспектами життя радянського суспільства. Коментуючи фрагмент у статті Ю. Гаєва, де йдеться про те, що журналіст знайомив кадебіста з листами читачів, для яких газета часто була останньою надією добитися справедливості, Сергій Колосов цілком справедливо називає таку практику “гнусністю”³⁰⁸.

Як не дивно, приклади щирого каяття продемонстрували лише ті, хто не мав ніякого відношення до злочинів тоталітарного режиму, а просто жив і боявся висловити з ним свою незгоду. Каялися за своє мовчання, за те, що не зуміли свого часу перебороти страх перед репресивною системою. Згадайте фільм Тенгіза Абуладзе “Покаяние”. Цей фільм став

“частью покаяния тех совестливых людей, которые вынуждены были терпеть тоталитарный режим и справедливым укором тем, кто этого уже никогда не сделает”³⁰⁹.

Таким чином, каялися ті, кому й не обов'язково було каятися. А ті, хто повинен був каятися, – не каялися. Напевне тому, що для цього у них не було ніяких зовнішніх стимулів. Адже ніяких офіційних звинувачень від імені нової держави, від імені її народу, від імені поколінь, які боролися за незалежність чи стали жертвами тоталітарного режиму, ніхто їм не висуває. А “внутрішні”, моральних стимулів у них не виявилось. Оскільки немає звинувачень, не може бути й офіційної, правової амністії. По суті, вони амністовані неправим способом. Дуже багато людей, які опинилися в різних гілках влади в Україні, зацікавлені в такій неправій, мовчазній амністії.

Але амністія має сенс лише тоді, коли вона супроводжується каяттям. У нас про каяття ніхто не говорить. Французький дослідник пострадянських українських реалій Ален Безансон з цього приводу писав:

“У принципі, прощення дійсне лише в тому випадку, якщо його попросять у Бога і в жертви, тобто, якщо провину буде визнано, а прохання чітко сформульовано. Якщо цих умов не виконано, однобічне прощення має шанс бути прирівняним до нуля й перетворитися ще на один гріх.

³⁰⁸ Колосов С. Плохой хороший человек // МИГ по выходным. – 2006. – 9 ноября.

³⁰⁹ Колосов С. Плохой хороший человек // МИГ по выходным. – 2006. – 9 ноября.

Неймовірна амністія, яку дістали комуністичні злочини... належить саме до цього другого виду забуття. Це забуття справедливості і власної причетності”³¹⁰.

У номенклатурних колах про необхідність каяття навіть не за- каються.

Отже, амністували тих, хто ніколи не каюся. Така форма “амністії” рівноцінна схваленню злочинів, а не їх засудженню.

Мовчазна амністія і “масова амнезія” сформували парадоксальну ситуацію: населення живе за одними цінностями, а про- пагуються зовсім інші. У цих умовах свідомість людини розрива- ється між протилежними істинами, адже жодну з них не можна ігнорувати, бо обидві підтримуються високими авторитетами (держави, керівництва міста, політичної партії, якій довіряєш, засобів масової інформації чи органу самоврядування). Це при- зводить до того, що в громадянина, нездатного критично стави- тися до протилежних поглядів (оскільки його свого часу цьому критичному мисленню не вчили: була лише одна, освячена пар- тією істина, а всі інші слід було відкидати з порога, або лаяти), виникає недовір’я до будь-яких істин. Відомий російський філо- соф В. Ільєнков так описує еволюцію світогляду такого громадя- нина:

“Побігавши якийсь час між поглядами, що виключають один одного, він взагалі перестає довіряти будь-яким “загальним істинам”, доходить до висновку, що “все від- носне”, і лише “відносне”, залежно від того, з “якого боку дивитися”. Й тоді в його очах взагалі стирається різниця між правдою і неправдою, між красою та потворністю, між істиною та її спритною імітацією”³¹¹.

Американський соціолог із світовим іменем і російськими ко- ренями Пітірім Сорокін писав, що внаслідок відсутності чітких ціннісних орієнтацій

“суспільство поринає у стан справжнього морального та культурного хаосу. Жодне суспільство не може існувати за таких умов. Воно або гине, або випрацює нову систе- му істини – більш надійну і відповідну його запитам”³¹².

Особливо небезпечний цей суспільний хаос для підроста- ючого покоління, у середовищі якого формується неурівнова-

³¹⁰ Безансон А. Амністія й амнезія // Критика. – 2000. – № 5. – С. 12.

³¹¹ Ільєнков В.Е. Философия и культура. – М., 1991. – С. 55.

³¹² Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Пер. с англ. – М., 1992. – С. 471.

жений тип поведінки, який психологи називають “тривожно-амбівалентним”.

Важко сказати, чи усвідомлює це владна еліта краю. Як правило, коли починають говорити про необхідність позбутися символів тоталітарного минулого, керівники місцевого самоврядування (а саме від них значною мірою залежить вирішення питання) заводять розмову про матеріальні витрати і соціальну напругу, якими буде супроводжуватися спроба перейменування і демонтаж пам’ятників комуністичними вождям. Але, напевне, справа не в матеріальних витратах. Знаходяться ж гроші на ремонт цих пам’ятників і на меморіальні дошки колишнім комуністичним керівникам регіону (М. Всеволожському, П. Москалькову та ін.). Свого часу вожді Радянського Союзу, формуючи комуністичну свідомість населення, добре розуміли небезпеку подібної амбівалентності. Після XX з’їзду КПРС, який засудив культ особи Сталіна, всі населені пункти, вулиці, площі, заводи, колгоспи, радгоспи та інші об’єкти, які носили ім’я розвінчаного “вождя народів” – а їх кількість у Запорізькій області нараховувала багато сотень – були надзвичайно швидко перейменовані, а численні пам’ятники, бюсти і барельєфи демонтовані. Це покликано було ліквідувати той морально-психологічний розрив у свідомості вихованого в дусі раболіпства перед Сталіним населення, який виник після обнародування правди про його злочини. Після краху комуністичного режиму й проголошення незалежності подібних акцій не було проведено.

Можуть сказати, що в умовах демократії методи комуністичного минулого неприйнятні. Це правда, але не вся правда. У країнах колишнього соцтабору і Прибалтики після ліквідації комуністичних режимів символи тоталітарного минулого досить швидко зникли. Ніхто при цьому не зважав на затрати і на можливі заворушення політичних маргіналів. Думали про майбутнє, з яким уже визначилися. Ті наші високопосадовці зі стажем роботи в партапараті, які часто бувають у згаданих країнах сьогодні, можуть це підтвердити. Подібне відбулося і в Західній, і (частково) Центральній Україні. Кошти були знайдені, а “плакальники” за минулим мовчали. Справа, отже, не у фінансових ресурсах – їх для забезпечення такої програми в нашому розвитку регіоні достатньо. Справа в політичній заангажованості владної еліти. Один з колишніх мерів Мелітополя публічно ставив собі в заслугу той факт, що за його головування в місті жоден радянський символ не був демонтований, жодна вулиця не пере-

йменована. Це яскравий приклад реалізації проекту “суспільної амнезії” в окремо взятому місті. Подібних керівників із досвідом роботи в партапараті можна зрозуміти: виховані в умовах нещирості, подвійних стандартів і відвертої дезінформації – усього того, що Дж. Оруелл називав “двоємислієм”, – вони відчують себе цілком комфортно на вулицях населених пунктів, радянських за назвами, зовнішніми атрибутами і капіталістичними за своєю соціально-економічною суттю. Це їх територія, а іншої вони для себе не уявляють.

Але в суспільстві такими є далеко не всі. Більшість жителів не сприймають “двоємисліє” як нормальний стан психіки. Альтернативою такого неприродного стану могло б стати відчуття громадянської солідарності, спільних для всіх і кожного національних і громадянських символів, спільної оцінки минулого і майбутнього. А поскільки такої альтернативи не вироблено, люди стають байдужими до всього, впадають в атомізований, аморфний стан, коли “кожен сам по собі”. Це незріле, несформоване суспільство. Але воно досить легко піддається політичному маніпулюванню. Таким воно було в радянських умовах (згадаймо розмови про “смиренну більшість”), таким воно залишається ще й тепер. Напевне, саме для цього тривожно-амбівалентний тип поведінки населення усвідомлено-планово (чи півсвідомо-стихийно) культивується владою.

У результаті, суспільство виявляється приреченим на тривалий період співжиття старого і нового. А це, у свою чергу, призводить до затримки в темпах і глибині реформ, до спроб законсервувати віджилі економічні і політичні структури, зберегти ідеологічні міфи комуно-імперського минулого. За усім цим стоїть колишня партноменклатура з її матеріальними інтересами й важким тягарем ідеологічних і морально-психологічних комплексів. Ці люди, писав цитований вже Г. Грабович,

«навіть чи погодяться підтримувати хай там яку програму пригадування, переосмислювання та переоцінки минулого та спадщини, з якою вони в найтісніший спосіб пов'язані... Багато в чому незалежна Україна досі живе за правилами советської системи»³¹³.

Наведені вище факти свідчать, що Запорізька область є яскравим підтвердженням цього висновку.

³¹³ Грабович Г. Україна: підсумки століття // Критика. – 1999. – № 11. – С. 7-8.

Номенклатурно-кримінальна приватизація

Абсолютно правий був Б. І. Олійник, коли на початку 90-х років констатував, що посткомуністична номенклатура у своїх діях керується далекими від високих ідеалів стимулами: залишитися при владі й зберегти контроль над матеріальними ресурсами. Цей його висновок яскраво ілюструють запорізькі реалії. Добре обізнаний на реаліях Запорізької області В. Пихаленко з цього приводу писав, що ще з кінця 80-х років

«вся партийная элита была охвачена накопительским зудом, строительством. Но не райского коммунистического будущего, а будущего своего, личного. В престижных местах сооружались коттеджи, приобреталось движимое и недвижимое имущество, за рубежом открывались банковские счета. На них же оформлялись престижные автомашины».

Саме в ці роки на виїзді на дніпропетровську трасу стало виростати елітне селище під поетичною назвою “Сонячне”. Саме тоді прийшов час ділити “золото партії”, і номенклатура знову проявила надзвичайну активність і винахідливість. “Немало средств было направлено частным лицам”³¹⁴, – дещо туманно констатує В. Пихаленко. Прізвища цих “приватних осіб” не оприлюднено, але обізнані люди називають колишніх вищих партійних і комсомольських керівників області.

Трансформувавшись у “партію влади” незалежної України, колишні партійні, радянські і господарські працівники разом із владними повноваженнями отримали небачені раніше економічні можливості. “Мерседеси” і “Вольво” колишніх партапаратників, які справили на початку 90-х років на Б. І. Олійника таке сильне враження, тепер сприймаються як не варті уваги дрібниці. Під безроздільним контролем “нової-старої” влади опинилося народне господарство, основними галузями якого раніше розпоряджались союзні міністерства чи місцеві державні структури.

Про участь мас у приватизації загальнонародної власності, про так званий “народний капіталізм”, ніхто всерйоз навіть не думав. Мільйонам трудящих, у вірності яким раніше любила клястися партноменклатура, не було надано можливості проявляти себе в умовах ринкової економіки. Народ, який багато десятиліть напруженою працею створював усі багатства, до їх приватизації не був допущений. У ході приватизації у нього разом з ваучерами відібрали і надію на майбутнє. Робилося це

³¹⁴ Откровения серого кардинала // Истеблишмент. – 2008. – 24-30 июля.

нахабно і цинічно. Коли одного разу на зборах колективу Запорізького державного університету зайшлося про афери з приватизаційними сертифікатами, то у відповідь від номенклатурного “знавця” політекономії капіталізму викладачі і студенти почули роз’яснення: в умовах ринку ефективними власниками цих сертифікатів все одно залишиться тільки незначна їх частка, а решта неминуче перетвориться в найманих працівників. Напевне, до елітної частки “обраних” він відносив і себе.

По суті – це був “час істини”. Народ не одержав нічого тому, що після націоналізації і колективізації, які були проведені після більшовицької революції, йому вже нічого й не належало. Існування так званої “загальнонародної” власності в СРСР було фікцією, ідеологічним міфом. “Загальнонародним” у Радянському Союзі називали те, що насправді перебувало в колективній власності номенклатури. Тепер колективна номенклатурна власність поступилася місцем приватній власності окремих представників владного апарату, їх наближених, підставних осіб і криміналітету.

Про криміналізацію економічних відносин можна говорити багато, але обмежимося нагадуванням про те, як після проголошення незалежності ошелешені громадяни стали свідками перетворення колишніх економічних злочинців, рекетирів і дрібних шахраїв, які ще недавно тремтіли за своє майбутнє, на впливових, впевнених у собі підприємців і політиків. З іншого боку, стара номенклатура у своїй діяльності стала широко використовувати суто кримінальні схеми. Хто не пам’ятає недавній період в історії Запоріжжя, коли методами муніципального рекетирства в Запоріжжі акумулювалися кошти для впорядкування вулиць і площ міста? Відбувається злиття цієї влади й криміналітету. Київський дослідник М. Рябчук писав:

«За якихось декілька років вайлувата, динозавроподібна комуністична номенклатура, схрестившись з енергійним і динамічним кримінальним світом, випродукувала щось цілком нове й небувале, вельми умовно й приблизно охрещене олігархією»³¹⁵.

Хто скаже, що це судження не стосується Запоріжжя?

Таким чином, все стало на свої місця. Соціально-економічний лад, який утвердився в СРСР після жовтневої революції, не випадково називали різновидом “державного капіталізму”. Тепер

³¹⁵ Рябчук М. Наше місцеве Ватерлоо // Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом. – К., 2004. – С. 211.

державна капіталістична власність поступалася місцем індивідуальної, а також груповій (клановій) власності. Неорганізований народ не був здатен відстояти демократичніші форми приватизації, а номенклатура у своєму прагненні до збагачення відкинула всі моральні норми. Це був час, коли право не діяло, а релігійні почуття, які могли б певною мірою компенсувати моральний вакуум, були відсутні. Партійна номенклатура виховувалася в душі войовничого атеїзму і не була переобтяжена релігійними обмеженнями. Вона зберегла переконання, що Бога немає. А оскільки це так, то “можна все”. Що ж стосується криміналітету, який став призвичаюватися до економічної діяльності, то про його стійкі переконання і моральні норми взагалі говорити не доводиться.

Цю нову ситуацію зразу ж відчули колишні опозиціонери. К. Лямцев з гіркотою визнав:

«Создав ту политическую ситуацию, яка привела до проголошення незалежності, кстати, при попустительстве, а может, и при содействии партийных органов, мы обеспечили номенклатуре главное – бесконтрольную власть над общественным богатством. Подозреваю, что весь сценарий им был знаком в деталях, потому что, как показали последующие события, пока мы бегали с флагами и мегафонами, они брали под контроль собственность. И преуспели в этом»³¹⁶.

Така точка зору досить поширена не лише в демократичному секторі політикуму, але й у наукових колах. У колективній монографії В. Кременя, Д. Табачника і В. Ткаченка “Україна: Проблеми самоорганізації” зазначається:

«Було б перебільшенням зображати всіх комуністів 1991 р. такими собі революційними демократами ленінського призову. В обстановці перших післяпутчевих днів у середовищі номенклатури України питання повертатися до ленінських революційних принципів революційної демократії чи йти далі шляхом приватизації не стояло. Для багатьох з них скоріше йшлося про те, що саме – збереження Союзу чи його розпад – забезпечить найефективніші шляхи приватизації державної власності на користь «тіньових структур» та партноменклатури»³¹⁷.

³¹⁶ Лямцев К. «Революція в Запорозьє». Украденная победа // Вече. 1991. – 3 септєбря.

³¹⁷ Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: проблеми самоорганізації. – К., 2003. – Т. 2: Десятиріччя суспільної трансформації. – С. 8.

Автори – достатньо проінформовані щодо уподобань посткомуністичної номенклатури і дуже добре знають, про що пишуть. Відомі серед запорізької партійно-комсомольської і господарської еліти особистості вели себе саме так, як і пишуть київські автори – без будь-якого внутрішнього опору і душевних мук піддалися спокусі перетворення на чиновників апарату незалежної України і власників жирних шматків державної власності, феноменально швидко розлучившись з комуністичною доктриною. Відкрито заявляти про свою опозицію новому режиму, залишати насиджені місця чи просто гучно “грюкнути дверима” ніхто не збирався. Радянський апарат залишився на місцях, а працівники партійних комітетів, діяльність яких припинилася, з допомогою своїх друзів влаштувалися на роботу в різних державних і комерційних структурах, навчальних закладах. П. М. Ванат, нагадавши у своєму інтерв’ю, що “влада себе захищає.., бо люди звикли і хотіли бути при владі...”, разом з тим вносить істотне доповнення: “була інша мотивація, інші завдання. Часто, суто особисті...”

Гасло радянських часів: “Раньше думай о Родине, а потом о себе” було відкинуто, як непотріб. І цьому було знайдено суто житейське виправдання:

«Ось Ви, директор державного підприємства. Йде приватизація, які Ваші дії? У кожного приватизаційні сертифікати. Можна скупувати. Будете дивитися, як це роблять інші? Мабуть, ні. Бо природно думати, що ти, знаючи виробництво, будеш управляти ним краще, ніж хтось інший, що прийшов невідомо звідки. Та й не хочеться відходити на другі ролі... Це – життя...»³¹⁸.

Йдеться, звичайно, не лише про директорський корпус. До приватизації охоче прилучилися партійні, радянські і комсомольські працівники. У своєму інтерв’ю В. Ф. Тимошик, який 1991 р. був призначений заступником начальника обласного фінансового управління, говорив:

“Особливо здібними виявилися керівні комсомольці. Про них говорили, що горілку п’ють і кохаються як дорослі, а працюють як діти. Але коли дійшла справа розтягувати народне добро – запрацювали як дорослі. Подивіться, де вони сьогодні...”³¹⁹.

³¹⁸ Інтерв’ю П.М. Ваната стосовно партійної і радянської діяльності наприкінці 80-х – початку 90-х років // Архів автора.

³¹⁹ Інтерв’ю В.Ф. Тимошика про суспільно-політичну ситуацію в Запорізькій області напередодні проголошення незалежності України // Архів автора.

До нових, невласливих для себе занять стали прилучатися і колишні офіцери КДБ, міліціонери, інші працівники правоохоронних органів. Обізнані жителі області знають немало прикладів, коли ці “стражі” соціалістичної законності раптом перетворилися в організаторів напівкримінальних комерційних структур, зокрема тих, що організовували вивіз із Запоріжжя металобрухту.

Були, звичайно, поодинокі винятки: деякі посадовці, не зважаючи ні на що, зберегли моральні принципи. Так, В. Ф. Тимошик на запитання: “Ви були в фінорганах, знали механізм збагачення, напевне, були великі спокуси...”, відповів:

«Так, так. Були можливості, шляхи до цього і важелі впливу. Але я виховувався в селянській сім’ї, родині, яка прищепила моральні принципи. І планка моральних принципів дуже висока. Тому, комусь це може здаватися смішним або дивним, але я не міг переступити ці принципи... У мене машина з ручним керуванням “Таврія”, є у мене “дача” – будка залізна, є квартира – все оце всі мої статки. А мені більше і не потрібно»³²⁰.

Та винятки, як відомо, лише підкреслюють домінуючу тенденцію.

Але мало взяти під контроль економічне життя. Основне полягає в тому, щоб налагодити ефективне функціонування народного господарства. Врешті-решт, для переважної більшості громадян важливіше не те, хто контролює роздержавлену економіку, а те, наскільки ефективно вона працює, забезпечуючи їх необхідні життєві стандарти. І тут то виявилось, що нашвидкуруч перефарбована в жовто-блакитні кольори, колишня партноменклатура не має уявлення, як будувати ринкову економіку в незалежній Україні, як функціонує суверенна держава і демократичне суспільство взагалі. Вона прагнула поєднати те, що в реальному житті не поєднується: комуністичні принципи управління народним господарством із засадами вільної конкуренції; прагнення до повного контролю над державними інституціями і декларовану відданість принципам народовладдя.

Під керівництвом цієї влади народне господарство після проголошення незалежності опинилося в стані гострої кризи, а життєвий рівень знизився настільки, що радянські часи з їх чергами і дефіцитами здавалися верхом матеріального добробуту. Кризу можна було подолати шляхом рішучих реформ, які передбача-

³²⁰ Інтерв’ю В.Ф. Тимошика про суспільно-політичну ситуацію в Запорізькій області напередодні проголошення незалежності України // Архів автора.

ють певні жертви і з боку владної еліти. Але на жертви ця еліта йти не хоче, та й не може. Реформування суспільства здійснювалося і здійснюється лише в тих рамках і в тому напрямку, які не суперечать її інтересам. Одну ногу вона занесла в майбутнє, іншою – міцно загрузла в минулому. Як тільки впала “залізна завіса”, номенклатура досить швидко опинилася в Європі. Там вона навчає дітей, бо не хоче вкладати гроші у власну систему освіти (вона, як і раніше фінансується за “залишковим принципом”); у зарубіжних банках тримає капітали, походження яких – велика таємниця; за кордоном відпочиває, залишаючи “рідне” Азовське і Чорне море своїм землякам-невдахам; там і лікується, бо не хоче створювати сучасну медицину в себе вдома; у мальовничих місцях “далекого зарубіжжя” на всякий випадок купує собі “хатинки”, яхти та інші подібні дрібниці, бо не впевнена в завтрашньому дні в себе вдома. Ніхто з її представників не посилає своїх дітей на навчання до Москви, Санкт-Петербурга чи Ташкента, не тримає там свої капітали. Всі зорієнтувалися на західні, а не на євроазійські стандарти життя. У цьому відношенні вони – більші європейці і північноамериканці, ніж ті, хто активно агітує за членство України в НАТО.

Але, з іншого боку, ніхто з них не хоче вести справи поєвропейськи. Ніхто не хоче визнати в реальному житті європейські форми і стандарти життя для простих громадян, верховенство права, цивілізовані взаємини праці і капіталу. У цьому відношенні вони приросли родовою пуповиною до Сходу і Півночі. В Україні капіталізм штучно затримується на стадії “дикого”, первинного накопичення і кримінального “регулювання”. Ще й сьогодні в Запоріжжі до керівника державної установи чи великого навчального закладу можуть без запрошення зайти новоявлені бізнесмени з кримінальним минулим і “запропонувати” уступити об’єкт чи територію, яка їм приглянулася. Пропонується “взаємовигідна” суто кримінальна схема. Для переконливості популярно пояснюють, що буде, якщо керівник відмовиться від пропозиції. Ці люди тісно пов’язані з однією (а інколи – з двома-трьома) гілками влади. Про них добре знають у місцевих правоохоронних органах, але це їм ніскільки не заважає.

Такий капітал неможливо назвати ні національним, ні цивілізованим. Це хижацький, кримінальний, а, якщо врахувати його ставлення до рідної країни, – компрадорський капітал.

На цьому безрадісному тлі легенда про глибокий патріотизм, відданість номенклатури інтересам держави і суспільства зали-

шається інформацією “для зовнішнього користування” самої номенклатури, яка не сприймається в суспільстві. Адже залишилися питання, на які представники партійної еліти відмовлялися відповідати, і які зводять нанівець усі їх красиві аргументи. Найголовніші з них: яким чином на тлі загального занепаду економіки і небаченого зубожіння своїх земляків їм, при відносно скромних зарплатах держслужбовців, вдалося забезпечити розкішне життя – мільйонні статки, розкішні вілли, престижні автомобілі, вклади в зарубіжних банках і багато інших приємних дрібниць, про які інші не можуть навіть мріяти? Вони відповідають: все було в межах закону. Можливо, бо завжди були дуже близько до цього “закону”, який їх представники у Верховній Раді писали “під них”. Але чи по совісті? Відповідей на це питання колишні номенклатурники, що залишаються в структурах влади, чи перетворилися на “успішних” бізнесменів, уникають.

Останні резерви імперії

Інтенсивна капіталізація “партії влади”, зміцнення її економічних позицій супроводжувалася наростанням авторитарних тенденцій у керівництві країною. Критики режиму стали зазнавати переслідувань, почалися звільнення з роботи за переконання, а в суспільстві заговорили про замовні вбивства неугодних журналістів. Особливо відчутними ці зміни стали упродовж останнього терміну перебування на посту Президента України Л. Д. Кучми.

Владний авторитаризм викликав протидію демократичних сил і сприяв їх консолідації. У роки незалежності сформувалося нове покоління виборців, яке відмовлялося визнавати диктат посткомуністичної олігархії і вимагало поглиблення демократичного процесу. На парламентських виборах 2002 року провладний блок “За єдину Україну” зазнав поразки, а на перше місце вийшло об’єднання демократичних сил “Наша Україна”, очолюване колишнім Прем’єр-міністром В. А. Ющенком. З допомогою жорсткого адміністративного тиску на новообраних депутатів тоді вдалося створити у Верховній Раді пропрезидентську більшість, яку очолив керівник Адміністрації президента України, лідер пропрезидентського об’єднання В. Литвин. Але це була тимчасова перемога, яка призвела до подальшого загострення політичної боротьби в суспільстві. Під час президентських виборів 2004 року спроба фальсифікації результатів волевиявлення народу викликала масове незадоволення, яке переросло в масові акції – феномен “Майдану”. В Україні і за кордоном заговорили про “По-

маранчеву революцію”. Свій “Майдан” був у Запоріжжі, у кожному обласному центрі, кожному великому населеному пункті. До нашої держави була прикута увага всього світу. Врешті-решт, Президентом України став лідер демократичних сил В. А. Ющенко.

Після Президентських виборів 2004 року у владних структурах Запорізької області вперше за роки незалежності з’явилися представники демократичних сил, які декларують соціально-орієнтовану політику, спрямовану на задоволення потреб мало-забезпечених категорій населення – пенсіонерів, молоді та інших. Мешканці області, у тому числі представники бізнесу й місцевої політичної еліти, яких комуністи і представники місцевих осередків олігархічних партій багато років підряд лякали “рухівцями” й “демократами”, починають звикати до нової виконавської вертикалі влади в регіоні, як до цілком конструктивної сили, яка діє в інтересах мешканців краю. І хоча ефективність політики цієї влади не завжди відповідає очікуванням людей, а деякі її дії викликають відверте розчарування, психологічний перелом все ж відбувся.

Разом з тим, електоральна база нової влади в регіоні ще досить вузька. Вирішальний внесок у її перемогу 2004 р. зробив Захід і Центр України, де за нового Президента проголосувала переважна більшість виборців. У Запорізькій області В. А. Ющенко одержав лише близько 30 % голосів. Ради усіх рівнів перебувають під контролем Партії регіонів та інших антипрезидентських сил.

Перегрупування партійно-політичних сил тут набуло іншого характеру – з десятирічним запізненням у нашій області відбулося те, що на початку 90-х років було зроблено в центральних областях України, де “партія влади” витіснила комуністів.

Після 2002 р. популярність комуністів у Запорізькому регіоні швидко пішла на спад. На виборах до обласної ради 2006 р. за список КП України проголосувало лише 4,27 % виборців. Вони зрозуміли всю ілюзорність і безперспективність закликів комуністів. Частина комуністичного електорату підтримала блок Наталії Вітренко “Народна опозиція”. Деякі продовжують голосувати за Соцпартію України та інші дрібні партії. А куди ділася решта? Виявляється, переважна більшість “лівих” Запорізької області переорієнтувалася на Партію регіонів, яку зазвичай відносять до олігархічних політичних структур, відверто ворожих комуністичним принципам. Зростання рівня популярності цієї партії вражає. Ще в 1998 році по багатомандатному загальнодер-

жавному виборчому округу на виборах до Верховної Ради України по Запорізькій області за неї проголосувало лише 0,01 % виборців, а через 6 років регіонали стали абсолютно домінуючою партією в області. Це феноменальне зростання значною мірою було забезпечено за рахунок колишнього “лівого” електорату.

Дрейф комуністів та інших лівих, які позиціонують себе як захисники інтересів трудящих і прихильники соціалістичного способу виробництва, на електоральне поле партії великого капіталу особливо яскраво проявився на президентських виборах 2004 року. За кандидата в Президенти України від Партії регіонів В. Януковича в області проголосували 70% виборців, які прийшли на виборчі дільниці. У березні 2006 року на парламентських виборах (вперше вони проходили за пропорційною системою) регіонали одержали 51,2 % виборців. Це третій, після Донбасу і Криму, показник в Україні. В обласній раді Партія регіонів завоювала 35 % депутатських місць. На парламентських виборах 30 березня 2007 року регіонали одержали в області 55,5 % голосів, у той час як комуністи лише 8,3 %.

З іншого боку, почали відновлювати свої позиції демократичні партії. “Помаранчева революція” 2004 року похитнула устої олігархічних партій у регіоні, а серед місцевого прокучмівського керівництва спостерігалася справжня паніка. Деякі одіозні постаті зникли з політичної арени, а дехто навіть виїхав за кордон. Але в цілому свої позиції в області їм все ж вдалося зберегти.

Політичні метаморфози в регіоні вимагають пояснення. Почнемо з комуністів, про електорат яких говорять, як про ідеологічно стійку частину суспільства. Які ж зміни відбулися у свідомості населення, що штовхнуло їх на відмову від підтримки комуністів?

Ми вже говорили про глибоку закоріненість на місцевому ґрунті російської національної ідеї і її органічний зв'язок із комунізмом. Український націонал-комунізм, що поєднує ідеї соціальної справедливості і національного відродження, і який міг стати певною альтернативою російському імпер-комунізму, на Півдні ніколи не мав помітної підтримки. Той, хто має досвід спілкування з місцевими комуністами і їх прихильниками, знають, що вони налаштовані агресивно-проросійськи: орієнтуються на відновлення в тій чи іншій формі нового союзу, в якому Росія неминуче посіла б домінуюче місце, підтримують ідею єдиного економічного простору (знову ж таки на умовах, які пропонує Російська Федерація), виступають проти курсу України на

входження до Європи і, відповідно, зближення з НАТО, штовхують її до військового союзу з Росією. Місцеві комуністи не виявляють ніякого бажання оволодіти державною мовою і прагнуть законодавчого закріплення українсько-російської двомовності, що означає відмову від державної мови і повного її витіснення взагалі.

Складається враження, що за останні двадцять років у свідомості цієї частини мешканців області нічого не змінилося. От тільки стало більше агресивності й відвертого хамства. Навіть назвати незалежність України нормальним російським словом “независимость” у них не повертається язик. Вони послуговуються лексичною карикатурою “незалежность”, яка покликана засвідчити політичну недолугість самого явища. Ідейні натхненники цього електорату відкидають національну українську історію і відмовлявся переглядати імперські погляди на минуле України. Варто лише згадати їх істеричну реакцію на спроби відновити історичну правду про Голодомори 20-х, 30-х і 40-х років й український національно-визвольний рух у роки Другої світової війни, зокрема участь у ньому УПА. Все, що має в регіоні український національний характер, ними піддається сумніву. Будь-який прояв національних почуттів представниками місцевого українства – навіть вживання в публічних місцях української мови сприймається ними як відхилення від норми, своєрідна аномалія, посягання на права місцевих росіян і – найжахливіше! – український націоналізм. Вони називають себе послідовними інтернаціоналістами, але ніяк не можуть пояснити, чому саме їх “інтернаціоналізм” густо зафарбований у російські національні кольори і спілкується виключно російською мовою. Набір їхніх переконань – точний діагноз російського великодержавного шовінізму. Запорізький літератор В. Ахинько зазначає:

“Любого, хто ругает наш национализм, поскребите (как советовал Ленин, правда, по другому поводу) – и вы обнаружите, что имеете дело с русским, польским, еврейским, болгарским воинствующим национализмом. Не всегда сознательным, упорным любованием другой землей, другими берегами”³²¹.

Все це – складники російської великодержавної ідеї. Вони вийшли на поверхню свідомості комуністичного електорату, як тільки обсіпалася комуністична лузга. Саме тоді й виявилось, що ідея соціальної рівності для комуністів і їх прихильників є

³²¹ Ахинько В. Слово о национализме // Наше время (Запоріжжя). – 2000. – 29 июня.

менш важливою, ніж цінності російської національної ідеї. Саме у полоні цієї ідеї – усвідомлено чи неусвідомлено – перебувала до і після проголошення незалежності України місцева номенклатура і “смиренні” громадяни, тобто переважна більшість населення регіону.

На цих особливостях світосприймання комуністичного електорату зіграли регіонали, адже гасла місцевих лідерів цієї партії збігаються, а інколи й перевершують очікування комуністичного сегменту виборців. Ці лідери, принаймні їх радикальне крило, взяли на озброєння поширену серед націоналістичної частини російського політикуму ідею так званої “Русской Православной Цивілізації”, яка, за переконанням її ідеологів, протистоїть західному суспільству з його бездуховністю і відсутністю моральних засад. Вони малюють апокаліптичну картину наближення всесвітньої катастрофи. Лише союз східнослов'янських православних народів, вважають вони, може вивести людство із глухого кута, в який його завели США і їх західні партнери. Якщо абстрагуватися від дрібниць – перед нами російський великодержавний месіанізм у його сучасному звучанні.

До ареалу “Русской Православной Цивілізації” її глашатаї включають Південь і Схід України. Як не дивно, цю ідею із задоволенням підтримують і місцеві комуністи. Як тільки згадують про російське православ'я, вони раптом забувають про свій атеїзм і недавнє минуле, коли під їх керівництвом викорчувалася релігійна свідомість, закривалися православні храми й переслідувалося духівництво і віруючі.

Від лідерів регіоналів і комуністів часто доводиться чути про “ментальні цінності” населення південно-східного регіону, які вони начебто оберігають. Серед цих цінностей називаються, передовсім, російська мова і культура, союз “слов'янських народів” (мається на увазі союз з багатонаціональною Росією) і недовіра до Заходу, московське “канонічне” православ'я (на відміну від “неканонічного” київського) і т. ін. Саме ці лідери через відому всім запоріжцям промислову структуру постійно фінансують антиукраїнські акції і відповідні громадсько-політичні об'єднання в області. Згадаймо для прикладу хоча б “Собор народів Беларуси, Росии и Украины”, який відбувся в 17-19 травня 2004 р. Його гаслом було: “Три страны – один народ” і на ньому звучали заклики до “Нового Переяслава”.

Організатори подбали про те, щоб пам'ять про Собор надовго залишилася у свідомості жителів міста. Гості везли з собою По-

клонний Хрест, який планували урочисто поставити на острові Хортиця. Господарі виготовили пам'ятний знак. Його передбачалося установити в Запоріжжі.

Інформацію про те, як усе це відбувалося, подаємо за джерелами, близькими до організаторів Собору.

День первый

Подтянулись стройные ряды казаков, защелкали затворы фотоаппаратов и зажужжали моторы камер, когда упавшая белая ткань обнажила каменную стелу с высеченными на ней словами: «Здесь, на славной земле запорожской, 17-19 мая 2004 года проходил Собор народов Беларуси, России, Украины. Братья! Будем же едины, чтоб наш союз не расколоть врагам».

Солнце, засиявшее над Запорожьем, придало дополнительную торжественность церемонии открытия памятного знака, символизирующего нерушимую дружбу славянских народов. Он был открыт на площади Андрея Первозванного по соседству с кафедральным собором и памятником провозвестнику христианской веры на славянской земле.

Памятный знак освятил архиепископ Запорожский и Мелитопольский Василий. Здесь же состоялось вручение наград Русской Православной Церкви политикам, руководителям промышленных предприятий и общественных организаций, своей деятельностью содействующим объединению трех братских народов. Первым из них стал Вячеслав Богуслаев – Герой Украины, генеральный директор ОАО «Мотор-Сич» – предприятия, которое не на словах, а на деле осуществляет интеграцию трех братских республик и наполняет реальным содержанием Единое экономическое пространство. Награждая его орденом Ильи Муромца, архиепископ сказал:

«В год 350-летия Переяславской Рады мы смело можем сказать, что среди директорского корпуса сегодня роль объединителя Богдана Хмельницкого по плечу только Вячеславу Богуслаеву»³²².

.....

³²² Гордеева Л. Славянский собор: в единстве – наша сила // Донецкий краж. – 2004. – 18 июня.

Право открытия Памятного знака было предоставлено представителям народов Беларуси, России, Украины: советнику-посланнику Посольства Республики Беларусь в Украине Виктору Михайловичу Гейсику, члену Совета собора, депутату Государственной Думы Сергею Юрьевичу Глазьеву, народному депутату Верховной Рады Украины Ярославу Михайловичу Сухому.

Знак был освящен архиепископом Запорожским и Мелитопольским Василием³²³.

.....

Хоть и в едином ряду событий, но все же несколько особняком стоит торжественная церемония передачи Поклонного Креста Музею казачества.

Путь Поклонного Креста из России на днепровский остров оказался не прост: На границе реликвия была задержана таможей. Но, как сообщил мэр Запорожья Евгений Карташов, оказалось достаточно одного телефонного звонка, чтобы Крест продолжил свое следование к месту назначения. «Было бы здорово, – прокомментировал случившееся городской голова, – если бы все недоразумения на границах братских стран разрешались так же просто и без проволочек³²⁴.

Про «Поклонный Крест из России» слід уточнити. Наміри установити його на острові Хортиця викликали хвилю протестів в регіоні. Можливо, влада, як часто раніше, не звернула б на них уваги, але виявилось, що Хортиця є Національним заповідником і для будь-яких дій на її території необхідно отримати дозвіл з Києва. Часу не було, і вирішили обмежитися передачею хреста на зберігання Музею історії козацтва.

На Соборі багато говорилося про необхідність союзу між слов'янськими народами – росіянами, українцями і білорусами. Про необхідність включення до нього західних і південних слов'ян не йшлося. Напевне, ці слов'янські народи ідеологи Собору вважають розбещеними Заходом і нездатними для місії “рятувальників світової цивілізації”. Судячи з матеріалів Собору, для

³²³ Собор народов Беларуси, России, Украины // http://www.pravoslavnye.org.ua/index.php?action=fullinfo&r_type=article&id=393 [Официальный сайт Украинской православной церкви Московского Патриархата].

³²⁴ Гордеева Л. Объединимся, чтоб не уйти в небытие! // <http://www.russian.kiev.ua/archives/2004/0406/040601cp01.shtml> [Сайт Русской общины Украины].

виконання цієї місії не запрошувалися й інші народи, які живуть на пострадянському просторі, інакше про них неодмінно згадали б. Отже, йдеться не про міфічне “слов’янське братство”, а про встановлення контролю над Україною і Белоруссю.

На цьому зібранні зарубіжні й місцеві учасники висловили багато суджень, які однаковою мірою і безглузді, і провокаційні. Зокрема, було надано слово нашому земляку, який став громадянином Росії і депутатом Держдуми Російської Федерації, Сергію Глазьеву. Організаторам форуму було добре відомо, що він виступає за зміну конституційного ладу України – декларує необхідність об’єднання трьох східнослов’янських держав, “аж до утворення єдиної держави з Росією та Білорусією”, бо, як він висловлюється, “мазепинсько-бандерівська політика викликає печію”³²⁵. Про об’єднання східнослов’янських народів, як альтернативу європейському вибору України, він говорить і на запорізькому форумі.

Але чи не найбільшу увагу привернув виступ одного дуже авторитетного місцевого технократа, Героя України кучмівського “розливу”. У присутності майже 500 гостей і представників місцевого істеблішменту він почав свою 25-хвилинну промову із запитання: “Кто повинен в распаде Великой Державы?” (малося на увазі СРСР – Ф. Т.). У відповідь із залу хтось вигукнув: – “Жидаи!”. Далі він з натхненням продовжив: “Это верно! Я хочу рассказать о заговоре жидов и масонов, хотя это кому-то не понравится и я пострадаю”. І розповів, навівши стандартний набір аргументів з арсеналу махрового антисемітизму, у тому числі поінформував номенклатурну аудиторію і запрошених для “масовки” місцевих вчителів про міфічні “протоколи сіонських мудреців”, про М. Горбачова – “агента масонів і члена Мальтійського ордену”, який одержав від “світового зла” завдання зруйнувати СРСР і т. ін.³²⁶

Цей виступ дав підставу одному з відомих в українському гуманітарному світі аналітиків Степану Величенку назвати “Собор слов’янських народів України, Росії та Білорусії” “конгресом російських неофашистів”³²⁷. Коли б подібна промова публічної особи відбулася десь у Європі, то через декілька хвилин промовець залишився б у порожньому залі, а опісля – йому б ніхто не подав руки. До того ж, у нього виникли б проблеми з правоохоронни-

³²⁵ Український форум. – 2003. – 16 грудня.

³²⁶ Див.: Турченко Ф. Собор ілюзій // СХІД/ЗАХІД (Історико-культурологічний збірник). Вип. 9-10. – Харків, 2008. – С.295-299.

³²⁷ Величенко С. Україна між двох Союзів // Критика (Київ). – 2008. – № 3. – С.3.

ми органами. Але Запоріжжя – ще не Європа, і жоден з присутніх навіть не піднявся зі свого місця. Залишилися в залі й українські урядовці, депутати Верховної Ради, найвищі представники мерії. Оратор, звичайно, не постраждав. Більше того він був винагороджений винятковою увагою залу: промова переривалася вигуками підтримки та бурхливими оплесками.

Спонсор цього провокаційного заходу, не виплачуючи в належному обсязі зарплати своїм працівникам, знаходить гроші на підтримку й інших антиукраїнських акцій у регіоні. Так, за рахунок цього “благодійника” і з використанням його поліграфічних потужностей було видано багатотисячним тиражем (звичайно, без вихідних даних) цілу бібліотечку провокаційних матеріалів, серед яких брошури «В мундирах СС» В. Верещака, «Пять войн Андрея Ющенко» С. Бурлаченка, «Исповедь украинца» В. Поліщука, «Роман Шухевич – гауптштурмфюрер СС» і «Деятельность ОУН-УПА». Авторство останніх двох брошур не зазначено.

Але найвищим «досягненням» цього спонсора на ниві новітнього «самвидаву» стала публікація книги “Происхождение русско-украинского двуязычия на Украине. (Как ополячили наш язык)” якогось Анатолія Железного. Невідомо хто ховається за цим прізвищем, але, за словами видавця, це “выдающийся современный мыслитель” в галузі мовознавства. У цій книзі багато нісенітниць, а найбільша полягає у тому, що заперечується сам факт існування української мови, а отже й української нації. А. Железний (якого, до речі, ніхто в наукових колах не знає) у своїй книзі не посилається ні на імена українських, ні російських авторитетів з проблем слов’янської філології й етногенезу, які вже давно дали науково-виважені відповіді на питання, які він фальсифікує. Потрясаючи з телеекрана щойно виданою книгою, видавець просторікував телеглядачам Запоріжжя про “духовно-культурную исключительность” російської нації.

Запорізькі регіонали продовжують традиційну для комуністичної номенклатури минулого політику протиставлення Східної України Західній. Яскравою ілюстрацією цього може бути інтерв’ю народного депутата України, члена Політичної ради Партії регіонів, президента ВАТ “Мотор-Січ”, Героя України В. О. Богуслаєва, опубліковане в запорізькій газеті “Искра”³²⁸.

Перш за все, авторитетний регіонал чітко заявив: “Мы представляем интересы Юго-Восточного региона”. У приватних розмовах деякі відомі в Запоріжжі члени ПР переконували авто-

³²⁸ Вячеслав Богуслаев: “Управлять страной должны представители Юго-Востока” // Искра. – 2007. – 5 сентября.

ра цих рядків, що цей вислів не можна трактувати як позицію партії, або, принаймні, її запорізького керівництва. Насправді, може й так. Партія Регіонів сприймає Україну як (було сказано російською мовою) “єдинство різнообразия”. Але ніхто з членів Партії регіонів не уточнив точку зору В. Богуслаєва, чи публічно відмежувався від неї.

Далі – більше. Лівобережну Україну В. Богуслаєв оголосив “основой украинского государства”, а Правобережжя, “где 350 лет господствовала Польша” і де, за переконанням В. Богуслаєва, домінує “чисто польский вектор”, такої історичної місії не виконувало. Цю ідею В. Богуслаєв розвиває і в тижневику “2000” (№ 5 за 2008 р.), де стверджує, що існує “три України” – Західна і Правобережна, які завжди були під Польщею, і “південно-східна частина, котра завжди була Малою Росією”. У зв’язку з тим, що в Південно-Східній Україні (Малоросії) зосереджений “в основном весь промышленный потенциал”, сміливо заявив президент ВАТ “Мотор-Січ”, “управлять страной, экономикой должны представители только Юго-Востока”. Цю позицію можна було б сприйняти, як суто технократичну (керівники великих промислових структур інколи прагнуть перенести підходи до управління промисловістю на всю країну), коли б не політичний підтекст. Депутат-регіонал залякував жителів області можливою перемогою на виборах 30 вересня 2007 року демократів, яких він називає “националистами”, і пророкував, що коли вони прийдуть до влади, то “всех нас на Восточной Украине “посчитают”. Далі йде фраза, від якої у непоінформованого прихильника регіональної ідеї волосся на голові повинно стати сторчма: “Уже посчитали, когда сняли глав наших администраций районов и когда присылают сюда главами наших областей выходцев с Западной Украины”.

Це унікальне інтерв’ю має оціночне судження щодо тих жителів України, які не розділяють негативного ставлення регіоналів до членства України в НАТО. Вони оголошуються “неразумними”.

Враховуючи економічні і політичні позиції В. Богуслаєва і його оточення в області, місцеві ЗМІ залишають його поза зоною критики. Лише запоріжець Іван Ювас наважився на висновок, з яким у регіоні погодяться дуже багато:

«Політичні прив'язаності В'ячеслава Богуслаєва, як і економічні – незмінні й одновекторні: рівняння на Росію. Схоже, що довгі роки проживання в Україні і навіть звання Героя України не допомогли росіянину з Казахстану зрозуміти просту річ: окрім спільної історії з Росією (як із Польщею, Туреччиною, Молдовою та іншими сусідами), Україна має ВЛАСНУ тисячолітню історію, право на власних героїв, власну мову і власну державу»³²⁹.

Авторів, які можуть наважитися на таку відверту оцінку, у Запоріжжі мало. Відкрито захищати національні інтереси тут намагаються лише поодинокі патріоти. У медійному просторі домінують антиукраїнські мотиви. Одна з найголовніших причин цього – слабкість української національної еліти. Це загальноукраїнське явище. Київський науковець В. Скляр сформулював висновок:

«В українській владі, бізнесі, науці, культурі, засобах масової інформації чільне місце посідають особи, що належать до маргіналізованого за ментальністю та мовою прошарку українців, і особи, які лише за походженням українці. Вони мають економічні та медійні ресурси, а також важелі адміністративного впливу для нав'язування українському суспільству власних мовних стереотипів»³³⁰.

Що ж стосується Запорізької області, то тут значна частина місцевої промислової еліти, яка має потужні економічні й медійні можливості, за походженням і, головне, за своєю ідеологією – неукраїнці. Прочитуємо слова колишнього начальника фінуправління Запоріжжя В. Ф. Тимошика:

«Немає у нас національної буржуазії. Немає її. У нас буржуазія прийшла, буржуазія без усвідомлення своєї ролі в розбудові держави. Ми ж знаємо з історії, що були капіталісти, які працювали і на себе, і на Україну...»³³¹.

Що це саме так, підтверджує один із епізодів культурного життя новітнього Запоріжжя. На початку 2007 року місцеві журналісти почали видавати єдиний у місті український тижневик "Просто". Видання, яке послідовно обстоювало національні інтереси, протрималося лише рік. У місті, де місцевими промисло-

³²⁹ Ювас І. Народний капіталізм по – малоросійськи // Просто. Український тижневик Запоріжжя. – 2008. – 21 лютого.

³³⁰ Скляр В. Домінантна більшість чи "масовий етнос" // Слово Просвіти. – 2002. – № 7. – 14-20 лютого.

³³¹ Інтерв'ю В.Ф. Тимошика про суспільно-політичну ситуацію в Запорізькій області напередодні проголошення незалежності України // Архів автора.

вими структурами утримуються близько десятка російськомовних газет з густими вкрапленнями антиукраїнської дезінформації, не знайшлося жодного підприємця, який би підтримав українську газету.

Ідеологічні принципи, які взяли на озброєння місцеві регіонали, відповідають настроям комуністичного електорату і всіх тих, хто перебував у полоні російської великодержавної ідеї. Саме ці принципи забезпечили їх перевербування регіоналами і феноменальні успіхи останніх у регіоні.

“Холодна громадянська війна” і підручники з історії

Незважаючи на всі зусилля сил політичного реваншу, у регіоні відбуваються глибинні процеси, в результаті яких складаються умови для витіснення з масової свідомості проімперських настроїв і перегрупування політичних сил на користь партій і міжпартійних об'єднань, в основу діяльності яких покладено національну ідею. У цьому відношенні Запоріжжя, Південь і Схід України йдуть з помітним запізненням, але в тому ж напрямку, у якому йшов свого часу Захід і Центр.

Є багато підстав погодитися з оцінкою цього процесу як “холодної громадянської війни” – гострого ідейно-політичного протистояння між проімперськими й проукраїнськими настроями, яке охоплює різні сторони суспільного життя. Його прояви зустрічаються на кожному кроці. Наголосимо лише на деяких.

Вже багато говорилося про те, з якими труднощами йде впровадження у навчальний процес державної мови в загальноосвітніх школах і закладах вищої освіти регіону, з якою впертістю представники проросійських політичних сил домагаються офіційної українсько-російської двомовності. Що це означає на практиці, демонструє прийняття Запорізькою міськрадою і облрадою антиконституційного рішення про введення в області двомовності: негайно після цього рішення заговорили про необхідність переведення діловодства на російську мову; виступи керівників ради стали виголошуватися мовою північного сусіда; спеціальним рішенням облради з обласного бюджету для розвитку російської мови були виділені непередбачені раніше кошти.

Вже йшлося про домінування в регіоні комуністичної меморіальної традиції, яка виявляється в назвах вулиць, міст і сіл, промислових і сільськогосподарських об'єктів, пам'ятників, що відбивають реалії імперсько-радянської епохи і ніяк не пов'язані з українськими історичними традиціями і місцевими особли-

востями. Спроби національно-демократичних сил внести зміни в цю політичну архаїку закінчуються нічим.

Можна нагадати також про становище в українському православ’ї, де московська його гілка, яка діє в руслі впливів сусідньої держави, підтримується домінуючими владними, партійно-політичними і господарськими структурами регіону, а церкви Київського патріархату перебувають на маргінесі інтересів місцевої політичної і фінансово-економічної еліти.

Усім відомо, які національно-політичні тенденції домінують у мас-медійному просторі області, на які партійно-політичні сили і промислово-фінансові структури зорієнтовані газети, теле – і радіоканали. Виступи багатьох відомих у регіоні лідерів місцевих відділень політичних партій і депутатів різних рівнів, як дві краплі води схожі з оцінками тих чи інших подій політиками Росії великодержавницького стибу. Присутність в інформаційному просторі області “п’ятої колони” – очевидний факт. Навіть малопоінформовані громадяни області знають також, на утриманні яких політичних сил знаходиться найбільша формація місцевого козацтва, і які політичні інтереси воно обслуговує. Варто відвідати будь-який книжковий магазин, щоб переконатися, що українська книга в незалежній Україні, не одержуючи підтримки держави, залишається на правах упослідженої. Дешево читиво російських видавництв заповнило запорізький книжковий ринок.

Цей перелік можна ще довго продовжувати. Все це ланки одного ланцюга, покликаного заблокувати поширення в області українських культурних і політичних впливів, зберегти у свідомості її жителів проімперські комплекси.

Однак, незважаючи на всі зусилля антиукраїнських сил, соціально-психологічна і політична обстановка в області повільно, але неухильно змінюється. Держава визнала цілком законними вимоги повернути народу його історію і мову. Попри всі недоліки посткомуністичного номенклатурного правління, в області стало більше можливостей говорити і відстоювати правду про минуле. Це справляє значний вплив на настрої мешканців міст і сіл. Правда про історію істотно змінює світогляд людей. Нарешті, і це особливо важливо, в умовах пострадянської України з її недостатньо чіткими національними орієнтирами, історичні факти ставлять людину перед необхідністю дати відповідь про її національну приналежність (ідентичність). Зенон Когут, американський історик українського походження, прямо вказує, що

“сприйняття історії було і залишиться основним полем битви за ідентичність”³³².

Засоби масової інформації зробили місцевих жителів свідками (а інколи й учасниками) публічних дискусій з дратівливих питань у сфері історії України і міжнаціональних відносин, які проводилися за участю відомих науковців, політичних діячів. Інколи такі дискусії відбувалися в Запоріжжі, й інформація про них проривалася на сторінки місцевих газет. Одна з таких дискусій ще 1999 р. відбулася між запорізьким поетом, депутатом Верховної Ради Павлом Бауліним, який входив до парламентської групи Н. Вітренко, й Ізраїлем Зайдманом – активним учасником демократичного руху Запоріжжя. Поет П. Баулін, якого за антиукраїнські дії і великоруський шовінізм місцева організація Національної спілки письменників України виключила зі свого складу, стверджував, що “народ, живущий здесь и создавший много веков назад свое государство – Киевскую Русь, говорит на языке предков – на русском языке”. Приїхавши в дитинстві з батьками до Запоріжжя з Горького, він повинен був помітити, що тут дещо інше, ніж на Волзі, етнокультурне середовище. Але чомусь він цього не помітив. Як і багато місцевих росіян, Баулін вважає, що, як і Поволжя, Придніпров’я є ареалом російської мови і російського етносу, який тут існував ще з часів Київської Русі. Щодо української мови, якою послуговується частина населення регіону, то це, за його глибоким переконанням, є штучний витвір, “созданный галицкой диаспорой”. Щоб ізольоватися від набридливих галичан, Баулін запропонував створити на російськомовному Південному Сході України автономне державне об’єднання зі своєю армією, власним митним режимом і валютою, яке буде перебувати в найтісніших зв’язках з Росією, аж до повного об’єднання з нею. І це – більше ніж за п’ять років до Севе́родонецька! Коли б П. Баулін читав відомих російських істориків, зокрема, Бориса Рибаківа, то, можливо б, не допустив такого невігластва. Шанований у науковому світі професор Б. Рибаків розмовною мовою жителів Київської Русі називав мову, якою нині спілкуються селяни Київської області. На цю мову, до речі, переходили й князі, незважаючи на те, що були вони переважно приходьками. А поскільки П. Баулін не читав Рибаківа, І. Зайдман змушений був пояснити йому, приходьку, як опинилися росіяни в Україні і якою мовою вони розмовляють:

³³² Когут З. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 219.

“Что касается предков Баулина, то не исключено, что они когда-то, лет 800 тому назад, вышли из Киевской Руси куда-нибудь в Рязань или Тверь, но их потомки, хорошенько перемешавшись за истекшие века с татарами и угрофиннами, вернулись сюда только-только, в лице самого Павла Борисовича... Поэтому не надо представлять дело так, что вот они тысячу лет тут жили и все время тем и занимались, что говорили на русском языке”.

Щодо проекту Південно-Східної автономії, то спроба її створення, за твердим переконанням І. Зайдмана, приведе до громадянської війни, на тлі якої навіть Придністров'я і югославська різня “покажуться дитячими шалостями”³³³.

Але на ці дискусії звертала увагу невелика частина жителів регіону, переважно гуманітарна інтелігенція. До того ж, комунізоване населення, зазвичай не сприймає закони політичної логіки. Факти на нього також діють слабо. Тому головне в регіоні після проголошення незалежності України відбувалося не на мітингах, виборчих дільницях, чи на диспутах інтелектуалів і заангажованих політиків. Доля майбутнього вирішувалася в школах і закладах вищої освіти. На арену життя стало виходити нове покоління, яке вирросло в умовах незалежності і свободи, коли народу стали повертати його минуле, його мову.

Після проголошення незалежності історія України, як вітчизняна історія, стала викладатися в усіх загальноосвітніх школах і вищих закладах освіти. Були створені підручники, в основу яких покладено національну концепцію історії. Ці підручники містили науково обґрунтовану концепцію етногенезу українців, їх багатовікової боротьби за своє національне і соціальне визволення. Вперше учні дізналися про Українську революцію початку ХХ століття і її лідерів – М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюру та інших, про українське національно-культурне відродження 1920-х років, три радянських Голодомори, боротьбу в роки Другої світової війни радянських партизан і вояків УПА, про ініційовані владою процеси русифікації України і дисидентський рух на її території і багато іншого, що приховувала комуністична влада від жителів України. Це справило значний вплив на формування підростаючого покоління. Його свідомість починає заповнювати українська ідея. Таким способом покладено початок формуванню нової національної еліти.

³³³ Зайдман І. К громадянської війни через утопію Павла Баулина // Запорізька Січ. – 1999. – 5 августа.

До появи нового покоління підручників виявилися безпосередньо причетними професійні історики Запорізького університету й вчителі історії загальноосвітніх шкіл регіону. Парадоксально, але ініціаторами їх написання стала тодішня владна номенклатура і представники промислової еліти, зокрема керівництво виробничого об'єднання “Мотор-Січ”, які зініціювали створення спеціальної робочої групи для написання підручників з історії і обіцяли профінансувати цей проект. На організаційному засіданні 3 березня 1993 р. були присутні представник Президента в Запорізькій області В. В. Похвальський, його заступник із соціально-гуманітарних питань М. М. Горошко, начальники управлінь освіти Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської і Миколаївської областей, представник “Мотор-Січі” і майбутні автори підручників. Начальником Запорізького обласного управління освіти Б. Г. Тетерятником було сформульовано завдання, яке відтворюємо за стенограмою наради:

“Підручників немає, а ті що є – для нашого регіону не підходять. Треба писати якомога більше альтернативних підручників. Є згода Міністерства освіти на нашу роботу. Маємо велику підтримку асоціації підприємств”³³⁴.

Коли почалася робота над першою частиною підручника з новітньої історії України (для 10 класу), стало зрозуміло, що в поняття “регіональний підручник” автор і замовники вкладають неоднаковий зміст. Спонсори хотіли одержати книгу, яка б відповідала їх ідеологічним поглядам на минуле України, які за змістом залишалися суто комуністичними і проросійськими. Південь і Схід вони вважали самодостатнім економічним і етнокультурним організмом, який більше тяжіє до Російської Федерації, ніж до України. У автора виявився інший підхід. Він виходив з національної системи координат і готував об'єктивний підручник, у якому на загальноукраїнському тлі були б показані регіональні особливості різних територій, у тому числі Півдня і Сходу України. Коли розходження вийшли на рівень дискусій щодо змісту підручника й оцінок тих чи інших подій, почалися умовляння і спроби тиску. Але була й велика підтримка вчителів-методистів з історії, працівників Міністерства освіти, зокрема, провідного спеціаліста Наталії Теплоухової, молодого начальника Дніпропетровського обласного управління народної освіти Олександра Удода (свого часу закінчив історичний факультет Запорізького

³³⁴ Стенографічний запис наради // Архів Ф.Г. Турченка.

педінституту, працював учителем історії в сільській школі – а на час роботи в управлінні освіти був кандидатом історичних наук), а також місцевих краєзнавців, колег-вчених.

Коли стало зрозуміло, що автор відмовляється виконувати антиукраїнське замовлення, спонсори відмовилися фінансувати проект. Підставою для цього послужили рецензії двох кандидатів історичних наук з історії КНРС, колишніх штатних компартійних секретарів обласного і міського рівнів, які після заборони діяльності компартії України знайшли притулок під дахом “Мотор-Січі”, а пізніше стали народними депутатами.

Але не все вирішувалося в Запоріжжі. Підручник з новітньої історії України для 10 класу був позитивно оцінений багатьма професійними істориками й вчителями і вийшов 1994 р. масовим тиражем за державні кошти в Києві українською і російською мовами.

Така ж доля спіткала й підручник для 11 класу, який був підготовлений групою авторів – Ф. Г. Турченком, П. П. Панченком і С. М. Тимченком. Коли робота над ним завершувалася (а велася вона гласно, за участю багатьох учителів-методистів, і зміст його не був таємницею), Б. Г. Тетерятник звернувся до Міністра освіти з листом, у якому просив не друкувати підручник без докорінної переробки його змісту. Ті, хто добре знав Бориса Григоровича, не повірять, що зробив він це за власною ініціативою. Але демарш начальника Запорізького обласного управління народної освіти, у минулому вчителя фізики і математики, закінчився нічим: міністр порадив йому займатися прямими обов’язками, а питання змісту історичної освіти полишити спеціалістам.

Поява підручників з історії України для 10 і 11 класів супроводжувалася безліччю позитивних відгуків і розгорнутих рецензій, авторами яких були вчителі, науковці, журналісти, батьки та ін. Звернемо увагу лише на дві, місцеві. Автором першої є запорізький краєзнавець Віталій Шевченко:

“Мені, щоб розібратися в нашій історії, – писав він, – довелось витратити на це ціле життя. А їм (старшокласникам. – Ф. Т.) потрібно просто уважно слухати вчителя та ретельно опрацювати підручник”³³⁵.

Друга рецензія, яку написав інженер “Мотор-Січі”, що ховався за псевдонімом Олекса Сало, починається словами:

“Я переглянув цей підручник, а потім з великою зацікавленістю заглибився в читання і, як перегорнув останню

³³⁵ Шевченко В. Нарешті сказано правду // Запорізька Січ. – 1995. – 19 січня.

сторінку, був впевнений, що це історія мого народу... А коли народ має свою історію, то буде у нього і держава, і добробут, попри всі негаразди і незграбність (а то і злочинність) нинішніх керівників різного гатунку”³³⁶.

Разом з тим, ці підручники, що називається, “в багнети” були сприйняті представниками лівих партій і ветеранських організацій, які перебували під їх контролем, а також деякими вчителями, частиною батьків. Вони буквально “закидали” всі інстанції вимогами “відкликати” підручник. Особливого розголосу набула заява лідера Селянської партії України С. Довганя, який поставив вимогу переписати підручник, інакше його фракція не голосуватиме за програму уряду³³⁷. Після цього демаршу в ряді газет з’явилися рецензії народних депутатів України, членів Комітету з науки і народної освіти Верховної Ради України, членів фракції “Комуністи України за соціальну справедливість і народовладдя” Є. Краснякова і В. Кузьєва під гучною назвою “Не стыдно ли, господа историки?”³³⁸. На ці виступи відповів у газеті “Час” колишній ректор Запорізького державного педагогічного інституту, доктор історичних наук, професор Анатолій Черненко. Підсумок своєї статті вчений узагальнив такими словами: “Отже, з вашої рецензії випливає відповідь: ви хочете реставрації. Реставрації того тоталітарного режиму, носієм якого була і є ваша партія”³³⁹.

Але справа на цьому не закінчилася. Депутати направили запит на ім’я Міністра освіти “про перекручення фактів” у підручниках “Новітня історія України” для 10 і 11 класів. На виконання цього запиту Міністерство дало вказівку обласним науково-методичним центрам та обласним інститутам післядипломної педагогічної освіти, Інституту історії України НАН України, Київському національному університету провести рецензування підручника. До роботи долучилися десятки спеціалістів усіх областей України, а в Міністерстві освіти 18 грудня 1996 року було проведено круглий стіл “Історія України ХХ ст. на сторінках шкільних підручників”. До участі в роботі круглого столу були залучені професійні історики, народні депутати лівого політичного спрямування, працівники Міністерства, автори підручників. Журнал “Історія в школах України” констатував:

³³⁶ Сало О. Новий підручник про новітню історію // Запорізька Січ. – 1996. – 15 травня.

³³⁷ Киевские ведомости. – 1996. – 6 вересня.

³³⁸ Див., напр.: Радянське Прибужжя (Миколаїв). – 1966. – 23 листопада; Южная правда (Миколаїв). – 1996. – 7 листопада; Товарищ. Орган Соцпартії України. – 1990. – №№ 30, 38.

³³⁹ Черненко А. Рецензія на соціалістичні претензії // Час. – 1996. – 29 листопада.

“Дискусія, яка була запланована як широкий обмін думками, врешті звелася до обговорення одного підручника, виданого 1995 року, “Новітня історія України” П. Панченка, Ф. Турченка та С. Тимченка”³⁴⁰.

Але результати обговорення виявилися невтішними для його ініціаторів. Спільними зусиллями вчительської громадськості, вчених-істориків, представників демократичних сил у парламенті і поза ним підручники вдалося відстояти.

У наступні роки комуністи і їх прихильники продовжували запеклу боротьбу зі шкільними текстами. Але особливої уваги на них ніхто з представників влади вже не звертав. Ситуація стала змінюватися після ознайомлення зі змістом українських підручників у Росії. Там відкрито висловили незадоволення концептуальними підходами наших авторів, і, зокрема, тим, як викладаються деякі важливі теми: війна більшовицької Росії з Українською Народною Республікою 1917-1919 років, Голодомор 30-х років, Друга світова війна. Москва зажадала спільного редагування підручників. По суті, йшлося про відновлення російської цензури на українські книги. Така цензура була введена ще на початку XVIII ст. Петром I і багато разів підтверджувалася його наступниками. Російська влада прагнула, щоб, цитуючи указ Священного Синоду від 1800 рр., “не могло вь такихъ книгах... с російскою печатью несогласія произойти”³⁴¹. Це суто імперський підхід, спрямований на уніфікацію розуміння історії відповідно до прийнятих у Москві стандартів. Абсолютна більшість українських істориків відкинула претензії російської сторони, хоча погодилася з необхідністю зустрічатися для обговорення спірних питань, адже далеко не все, що пишеться в російських підручниках, відповідає поглядам українських істориків. До речі, саме такі конструктивні відносини склалися з польськими колегами.

Виважена позиція української сторони була з розумінням сприйнята демократичною громадськістю, але засуджена рядом українських політиків, які перебувають у полоні ностальгії за радянським минулим і продовжують мислити категоріями “єдиної і неділимої”. Так, 19 грудня 2007 року член Партії регіонів, народний депутат України Вадим Колесніченко звернувся через газету “Сегодня” до віце-прем’єра України Дмитра Табачника з відкритим листом “Уроки лицемерія для “маленьких українцев”

³⁴⁰ Історія в школі. – 1996. – № 2 (грудень). – С. 48.

³⁴¹ Корчмарик Ф. Богдан. Концепція М. Грушевського і наші сучасні підручники історії України. – Вінніпег, 1994. – С.8.

у якому закликав змінити зміст підручників і повернутися до традиції радянського історіописання. При цьому він пропонує, щоб Південь і Схід почалися за одними підручниками, Центр і Захід – за іншими. Не треба бути проникливим аналітиком, аби зрозуміти, що цим самим буде законсервований, а може й поглиблений розкол України на Східну і Західну. Проаналізувавши лист В. Колесніченка, завідувач відділу Інституту української археографії та джерелознавства НАН України Ігор Гирич робить висновок, що він “закликає до розчленування України й національної нетерпимості”³⁴².

Немає жодного сумніву, що коли б було проведене наукове соціально-психологічне тестування носіїв подібних поглядів на войовничий великоруський націоналізм (свідомо уникаємо специфічного ленінського способу тестування – “пошкребти”), то одержали б позитивний результат.

... а караван іде

Такі політичні особистості, як нардеп від Севастополя В. Колесніченко – “дядьки отечества чужого”, є і серед запорізьких “захисників” культурних прав місцевих росіян і російськомовних українців. Їм є чого хвилюватися. Незважаючи на всі їх зусилля, роки незалежності відзначені розширенням можливостей для задоволення мовних запитів українців і представників національних меншин. За офіційними даними у 1999/2000 навчальному році державною мовою навчалися учні 43 % загальноосвітніх навчальних закладів області, а в 2004/2005 н. р. – 56,7 % закладів. За цими ж даними, 533 (83 %) навчальних заклади області здійснюють навчальний процес державною мовою чи знаходяться в стадії переходу на навчання державною мовою. У наведеній нижче таблиці демонструється динаміка розподілу учнів за мовою навчання після проголошення незалежності в Запорізькій області (див. табл. 1).

Таблиця 4

Навчальний рік	Мова навчання (у % до підсумку)		
	Українська	Російська	Всього
1991/1992	23,0	77,0	100,0
1995/1996	31,5	68,5	100,0
2004/2005	56,7	43,3	100,0
2008/2009	68,3	31,7	100,0

³⁴² Гирич І. Щоб нові підручники за старим зразком? // Урок української. – 2007. – № 4. – С. 39.

Частка учнів, які навчалися українською мовою, складала у 1991/1992 навчальному році 23,0 %, а російською – 77,0 %. Через 13 років це співвідношення змінилося, відповідно, на 56,7 % і 43,3 %. Прогрес помітний, але ще далеко до оптимальних показників, які повинні наблизитися до співвідношення національних груп у складі населення області. Особливо мало дітей навчаються українською мовою у містах області – Енергодарі (29,2 %), Бердянську (33 %), Запоріжжі (43,2 %), Мелітополі (44 %) (дані за 2004/2005 навчальний рік). Звертає на себе увагу той факт, що переважно російськомовними залишаються гімназії та інші елітні загальноосвітні заклади, які надають освітні послуги вищого ґатунку. Але все це не спростовує очевидного факту: в умовах незалежності процес русифікації був зупинений. Державна мова в школах регіону перестає бути на правах упослідженої. Вона поступово опановує шкільні класи й студентські аудиторії, стає мовою науки. І, що особливо важливо, це не викликає соціальної напруги в суспільстві.

Цього, схоже, не захотіли помічати наші земляки, народні депутати від Партії регіонів В. Богуслаєв і Я. Сухий, які ще в листопаді 2003 року в щотижневику “Зеркало недели” вкотре виступили за надання російській мові статусу офіційної³⁴³. Автори досить об’єктивно змалювали звуження свого часу сфери використання української мови в суспільстві і, відповідно, розширення сфери вживання російської, але не переобтяжили себе завданням вказати на причини цього. Жодного слова не сказано про необхідність вивчення державної мови тими посадовими особами і керівниками господарських і фінансово-економічних структур, які за 20 років дії “Закону про мови” цього не спромоглися зробити. Це негайно б нормалізувало ситуацію, адже україномовна частина суспільства добре знає російську мову і, таким чином, давно живе в стані реальної двомовності. Залишилося вивчити українську мову решті (не забуваючи, звичайно, рідну – російську, болгарську, єврейську, угорську та ін.) і питання про двомовність зникне саме собою. Ця думка досить поширена серед україномовних запоріжців. Ще в лютому 1989 р. у виступі на Запорізькій партконференції проф. В. Чабаненко зазначав:

“Якби було по-доброму, то хай би вже й двомовність, але справді гармонійна, орієнтована не тільки на українців (тобто корінне населення), а й на росіян та інших при-

³⁴³ Богуслаєв В., Сухий Я. Право на родное слово: Еще раз по вопросу о целесообразности присвоения русскому языку статуса официального // Зеркало недели. – 2003. – 8-14 ноября.

булих у нашу республіку не українськомовних громадян. Тепер же ота “гармонійна” двомовність обов’язкова лише для нас, українців”³⁴⁴.

Схоже, що зусилля вищеназваних авторів спрямовані на доведення необхідності консервації мовної ситуації, яка склалася в результаті примусової русифікації населення. Наводячи багато цифр і фактів, часто неперевіраних, трактуючи їх на свою користь, вони пророкують громадянський конфлікт на мовному ґрунті. Зокрема, у статті стверджується (не зрозуміло, на підставі яких історичних фактів), що “русский язык в Украине является коренным”. При цьому, автори не пояснюють, чому навіть у всуціль русифікованих регіонах, таких як запорізький, цей “коренной язык” не дав культурі краю видатних зразків російського художнього слова. Прочитайте антологію “Письменники Запорізького краю”, де на прикладі творчості 44 письменників простежується літературний поступ нашого регіону в 20-ті – 90-ті роки ХХ століття³⁴⁵. В абсолютній своїй більшості запорізькі письменники віддають перевагу українському слову. Російськомовні письменники в Запорізькому регіоні – виняток. Це не випадковість. Для того, щоб виявити зразки російського художнього слова, бажаючим доведеться звернутися до творчості письменників, художній талант яких сформувався в умовах Росії. Там для них природне мовно-культурне підґрунтя, яке в Запоріжжі цілком інше, переважно українське.

Часто доводиться чути, що на мовному питанні в сучасній Україні безсоромно і цинічно спекулюють несумлінні політики, перетворюючи його на засіб для збереження впливу на російськомовний електорат південних і східних областей України. Це справді так. Але це ще не вся правда. Проект збереження і захисту російської мови та культури в Україні має й суто геополітичний вимір. По суті, пише відомий український письменник Юрій Андрухович, це “проект реального збереження і дальшого функціонування імперії у її найсуттєвішому вимірі”. Він розрахований на майбутнє, на очікуваний певними політиками час “Ч”, коли вирішуватиметься питання, залишатися Україні незалежною, чи знову стати частиною імперії:

“...Єдина російська мова і спільні культурно-ментальні коди повинні цементувати в єдину цілість якомога більше

³⁴⁴ Текст виступу професора Запорізького університету В. А. Чабаненка на установчій конференції республіканського Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка в Києві (11–12 лютого 1989 р., Будинок кіно) // Архів автора.

³⁴⁵ Письменники Запорізького краю (20-90 роки ХХ століття). – Запоріжжя, 2002. – ХХ с.

населення колишніх радянських територій. Слушної історичної миті ці відрубані кусні знову позростаються – головне зберегти ностальгію за минулим і потяг до цього зрощування, а російська мова є виразником цієї ностальгії і цього потягу”³⁴⁶.

Виступи за введення офіційної двомовності почастишали після виборів до місцевих рад 2006 року за партійними списками, коли обласні і міські ради Півдня і Сходу опинилися під контролем Партії регіонів і їх союзників. Тоді були прийняті антиконституційні рішення про надання російській мові статусу регіональної. Далекі від науки керівники місцевих рад раптом зацікавилися мовним питанням й історією України. Логіку їх політики можна зрозуміти. “Помаранчеві” події 2004 року показали, що в Україні, незважаючи на засилля російськомовної “попси”, російських бойовиків на телеекрані, домінування на книжковому ринку продукції північного сусіда, переважно російськомовної місцевої і центральної преси, виростає покоління громадян України, вільне від комплексу “меншовартості” по відношенню до Росії, проникнуте почуттями українського патріотизму і вірою в майбутнє України. І це не в останню чергу завдяки українським підручникам з вітчизняної історії, поверненню частини українців до їх рідної мови й культури. Під впливом цих факторів категоріями українського патріотизму починають мислити, перш за все, українці. Це справляє вплив на представників національних меншин. Вони починають ставитися до України, як до своєї батьківщини. Певна переорієнтація відбувається і в середовищі етнічних росіян, які багато років проживають на її території. Феномен Майдану 2004 року це переконливо продемонстрував. Він зібрав не лише україномовних українців. Україномовні виступи на Майдані в Запоріжжі становили не більше третини всіх виступів. Решта говорила російською мовою. Але головне виявилось не в мові виступів, а в їх змісті, який об’єднував україномовних і російськомовних українців, росіян, болгар, білорусів, євреїв і представників інших національностей, що виступили проти нахабної спроби влади відібрати в народі його право на вибір.

У цьому контексті заслуговує на увагу апелювання частини місцевих політиків і представників промислової еліти області до ідеї регіоналізму, як об’єднуючого фактору населення Півдня і Сходу України. Такий намір можна було б вітати. В умовах гло-

³⁴⁶ Андрухович Ю. “Орім свій переліг... і сіймо слово” // Урок української. – 2001. – № 7. – С. 3.

балізації місцеві особливості заслуговують на збереження і підтримку, якщо вони не суперечать ідеї суспільної стабільності і загальноукраїнської єдності. Але, як виявилось, регіональна ідея використовується для протиставлення Сходу України її Заходу. Саме на цьому протиставленні була побудована 2004 року виборча кампанія кандидата в Президенти України від тодішньої влади. Одна з найвпливовіших партій України цю ідею перетворила на своєрідний бренд. У листопаді 2004 року лідери цієї партії в Северодонецьку продемонстрували своє розуміння регіоналізму. На так званому “З’їзді рад усіх рівнів” прозвучали заклики до створення Південно-Східної Української автономної Республіки, якій противники цієї авантюри тут же дали коротку глузливу назву, яку всі підхопили, – ПіСУАР.

На своєму другому з’їзді в Северодонецьку, що відбувся 1 березня 2008 р., ідеологи розколу України змушені були ховати своє справжнє обличчя під маскою захисників інтересів місцевого самоврядування і прав російськомовного населення, борців проти “агресивного блоку НАТО” і за “історичну правду”, палких прихильників територіальної єдності України. На цьому з’їзді Запорізьку область представляли: голова обласної ради і його заступник – члени Партії регіонів, лідери запорізьких регіоналів і лівих партій області, депутати Верховної Ради і представники місцевих рад від цих політичних сил. Запорізький делегат В. О. Богуслаєв виголосив доповідь “Об экономических и общественно-политических последствиях вступления Украины в НАТО”. Йому аплодували. Але найбільший приплив емоцій викликала поява на трибуні Костянтина Затуліна – першого заступника комітету Держдуми РФ із зв’язків із країнами СНД і справ співвітчизників за кордоном, члена Генеральної Ради правлячої в Росії партії “Єдина Росія”. Свого часу за антиукраїнські висловлювання МЗС України оголосило його персоною “нон-грата”. Однак, у Северодонецьку К. Затуліна сприйняли, як свого. При появі на трибуні “старшого брата” депутати-малороси встали, скандуючи: “Россия! Россия! Россия!”. Після цього Затулін сказав:

“Мы конечно, уважаем суверенитет Украины, знаем, где проходит граница, но от этого не перестаем считать Луганщину и Северодонецк своей родиной”³⁴⁷.

Ніхто з делегатів не протестував. Про перебіг з’їзду і про виступи представників від Запоріжжя декілька днів поспіль повідомляли засоби масової інформації, зокрема, запорізький теле-

³⁴⁷ Жаркие дискуссии в Ледовом // Наше время плюс (Запоріжжя). – 2008. – 6 марта.

канал “Алекс”. Але широкого суспільного резонансу ця подія вже не одержала.

Мешканці області добре пам’ятають, що закликам до створення ПіСУАРу, які прозвучали на першому “З’їзді рад усіх рівнів” 2004 р. у розпал “Помаранчевої” революції, дружно аплодувала запорізька делегація, що була представлена на найвищому рівні. Поки в Северодонецьку розробляли стратегію розколу, в Запоріжжі прихильники регіональної ідеї також не дримали. Лише один приклад, свідками якого були десятки запорізьких інтелігентів. Ректор одного з державних вищих закладів освіти міста організував збори колективу і повідомив колегам, що хоче “порадитися, як бути в цій складній політичній ситуації”. Напевне, звернення було суто формальне, бо через декілька хвилин після “обговорення” він проголосив вердикт: “будемо відділятися”. Аудиторія була ошелешена таким виступом, однак жоден з учасників зборів не висловився проти.

Але ініціатори утворення південно-східної автономії забули (а може й зовсім не знали) про долю подібної витівки своїх більшовицьких попередників, які на протигагу Українській Центральній Раді з центром у Києві на початку 1918 року створили на Півдні України декілька підпорядкованих більшовицькому уряду Петрограда псевдодержавних об’єднань, у т. ч. Донецько-Криворізьку республіку з центром у Харкові (а потім – у Луганську) і Республіку Тавриду із столицею у Сімферополі. Ці республіки не мали жодних ознак українськості. Нагадаємо, що територія нинішньої Запорізької області виявилася розділеною між цими двома більшовицькими “республіками”. Буде цікаво знати також, що поява цих псевдодержавних утворень супроводжувалася вторгненням з радянської Росії загонів червоногвардійців і матросів, які в боротьбі з військами Центральної Ради діяли узгоджено з “п’ятою колоною” – місцевими більшовиками й анархістами, що піднімали в тилу українських частин збройні повстання. Мав місце типовий “експорт революції”, в результаті якого в регіоні був утверджений радянський режим з конфіскаціями і контрибуціями, “червоним” терором, спрямованим, як тоді відкрито говорили, проти “буржуїв і українців”. Останні були на особливому рахунку більшовиків. У пам’яті сучасників подій залишилася частівка, яку співали п’яні “революційні” матроси:

*Эх, яблочко,
С боку красное,*

*Україне коней,
Дело ясное...*

У 1918 р. спроба відірвати Південь від України обернулася для населення регіону кривавою трагедією. Були тисячі вбитих і покалічених. Та й самі ініціатори цієї авантюри не надовго пережили своє дітище.

У нових умовах спроба розчленування України закінчилася фарсом: натхненники й учасники Северодонецької афери 2004 року через деякий час змушені були виправдовуватися, що їх “не так поняли”. Щоправда, у щирість цих виправдовувань не повірили навіть їх палкі прихильники. На другому з’їзді 1 березня 2008 році відвертих антиконституційних заяв від громадян України вже не звучало. Речником цих настроїв виступив громадянин сусідньої держави.

Тим, хто і сьогодні продовжує мріяти про розкол України, нагадаємо, що історичні перипетії ХХ століття переконливо довели, що вона вже давно перестала бути конгломератом відмінних історико-географічних територій, кожна з яких мала власну історичну долю. Історичні долі окремих регіонів України переплелися настільки, що колишній “конгломерат” перетворився в єдине ціле, а відмінності між територіями набули рис місцевих особливостей. Той, хто сприймає мешканців Півдня і Сходу України, як росіян чи якийсь особливий субетнос (чи навіть націю), знаходиться в глибокому конфлікті з фактами. Субетноси в умовах інформаційного суспільства – це згасаючі історичні релікти, а для формування окремої нації на цій території немає умов. Більшість населення регіону вважають себе українцями. “Україна: Раскола не предвидется” – так назвав свою статтю, опубліковану на початку вересня 2007 р. в газеті “Искра”, Сергій Маркедонов. Автор підсумовує: “России сегодня не стоит переоценивать раскол и дезинтеграцию Украины. Во многом такие представления мифологизированы”³⁴⁸.

Цей висновок у різних редакціях формулювався багатьма українськими і російськими авторами і заслуговує на увагу в першу чергу тих в Україні, хто перебуває в полоні російської ідеї. Відродження Української держави, повернення українському народу його історії стало потужним фактором національної консолідації етнічних українців. Незважаючи на суперечливу соціально-економічну і політичну ситуацію, в області припинилася русифікація, яка в останні десятиліття існування СРСР, зда-

³⁴⁸ .Искра (Запоріжжя). – 2007. – 5 вересня.

ється, набула незворотного характеру. З 1991 року почався процес, який можна охарактеризувати як дерусифікацію українців. Це надзвичайно важливий процес, який є всі підстави називати історичним. Корінне населення України втратило мотивацію, що раніше штовхала його до національної переідентифікації на росіян. Порівняння результатів Всесоюзного перепису населення 1989 року і Всеукраїнського перепису 2001 року вперше за багато десятиліть показало збільшення частки українців у загальній масі населення Запорізької області і, відповідно, зменшення відсотку росіян і представників інших національних меншин (Див. табл. 5).

Таблиця 5

Національність	Чисельність			
	2001 р.	1989 р.	2001р.	2001 до 1989 р.
	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Українці	1364,1	63,1	70,8	104,3
Росіяни	476,7	32,0	24,7	71,8
Болгари	27,8	1,7	1,4	80,2
Білоруси	12,7	0,9	0,7	68,9
Євреї	4,4	0,7	0,2	30,3

При зменшенні населення області протягом 1989-2001 років з 2081,8 тис. до 1929,2 тис. осіб (на 7,3 %), загальна чисельність українців збільшилася на 4,3%, а їх частка в складі населення виросла з 63,1 % до 70,8 %, тобто на 7,7 %. У той же час майже на 200 тисяч зменшилася кількість осіб, які ідентифікували себе як росіяни. Частково це пов'язано з від'їздом частини росіян на історичну батьківщину. Дослідники на підставі конкретних даних засвідчили факт, що певна частина росіян не сприйняла нових соціально-економічних та політичних реалій у новоутворених країнах і емігрувала до Російської Федерації. Цей процес охопив і Запорізьку область. І все ж, головний приріст українського населення було забезпечено поверненням до рідної національності тих українців, які під тиском імперської політики русифікації у свій час стали називати себе росіянами.

Новоповернуті українці, без сумніву будуть шукати в політичному спектрі регіону такі партії, які найбільше відповідатимуть їх настроям, у тому числі з розумінням поставляться до змін їх ідентичності.

Зазначимо, що для прибічників імперської ідеї в Запоріжжі підсумки демографічного перепису 2001 р. виявилися несподі-

ваними і викликали паніку. Так, згадуваний вище Яша Северний навіть поставив під сумнів їх достовірність³⁴⁹. Його аргумент смішний: остаточні результати перепису були обнародовані лише перед президентськими виборами... 2004 р.

Паніку цих людей можна зрозуміти. Зафіксовані переписами тенденції повернення українців до своєї національності на тлі відродження їх історичної пам'яті і дерусифікації, свідчать про процес історичної ваги, що розгорнувся в південно-східному регіоні України після проголошення незалежності: тут відновилося українське націєтворення, яке було перерване декілька десятиліть тому комуністичною владою. Місцеві українці перестають бути просто “жителями” того чи іншого населеного пункту (“запоріжцями”, “мелітопольцями”, “гуляйпільцями тощо) або “земляками”, “тутешніми”, чи, навіть – незалежно від національного походження – “руськими”. Вони перетворюються на частину загальноукраїнської спільноти – і починають ідентифікувати себе як представники багатонаціональної української (політичної) нації, яка охоплює територію від Закарпатської до Луганської областей, від північної України до південного узбережжя Криму. Вивчаючи проблему “Формування національних і соціальних ідентичностей в Україні новітнього часу (XIX-XX ст.)”, львівські дослідники під керівництвом Я. Грицака на підставі конкретних фактів обґрунтували (маючи на увазі багатонаціональне населення всієї України) висновок:

“...Ідентифікаційна криза для багатьох представників українського соціуму поволі минає, залишається позаду; починається процес формування нової української ідентичності у сенсі кордонів і громадянства, яка дедалі більше стає спільною для представників різних регіонів України”³⁵⁰.

Звичайно, цей процес у нашому регіоні відбувається із певним запізненням. У Європі модерне націєтворення (у тому розумінні, у якому воно відбувається тепер в Україні) вже завершилося. Наприклад, поляки, румуни, болгари, німці чи французи як національні спільноти вже давно склалися. Про їх національну дезінтеграцію, тобто перетворення в інші нації, не може бути й мови. Приблизно те ж саме відбулося в Західній і Центральній Україні. Що ж стосується Півдня і Сходу держави, то умови для

³⁴⁹ Істеблшмент. – 2008. – 10-16 апреля. – С. 10.

³⁵⁰ Цит. за: Сусак В. Фактор мови та зміни політичних постав: порівняльний аналіз Львова та Донецька (1994-2004 рр.) // Україна модерна. Спеціальний випуск: Київ-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. – Київ; Львів, 2007. – С. 148.

закінчення процесу націєтворення сформувалися лише після проголошення незалежності.

Принципово важливо, що в цей процес включилися не лише україномовні українці. Сума обставин, у яких опинилися представники російськомовного українства, місцеві росіяни, болгари, євреї і представники інших національних груп регіону, сприяє їх взаємному зближенню, консолідації. Людей різних національностей об'єднує єдине українське громадянство, однаковий обсяг юридично закріплених прав і обов'язків. Постійно проживаючи в Україні, вони перебувають у єдиному законодавчому полі. Сформувалося спільне освітнє середовище: підростаюче покоління навчається за однаковими шкільними програмами і підручниками, затвердженими Міністерством освіти і науки України. Після закінчення загальноосвітньої школи юнаки і дівчата йдуть до українських закладів вищої освіти. Десятиліття спільного проживання сприяли формуванню у жителів регіону територіального патріотизму – певного емоційного ставлення до землі, де проживають вони і їх діти, де, можливо, жили батьки і діди. Об'єднавчим фактором служать загальнодемократичні цінності, громадянське суспільство, яке в Україні перебуває в стадії становлення. Дуже важливо також, що всіх їх об'єднує національна економіка – адже господарство запорізького регіону є невід'ємною частиною загальноукраїнського народногосподарського комплексу. Інтереси бізнесу Південно-Східного регіону поширюються на інші області України, в той же час на Півдні і Сході України успішно діє бізнес з Києва, Харкова, Правобережжя і навіть Західної України. Той факт, що частина великих промислових підприємств Запорізької області (головним чином тих, що колись входили до загальносоюзного військово-промислового комплексу) глибоко пов'язана з промисловістю Росії, вже не притягує весь регіон до північної сусідки так сильно, як це було за радянських умов. Для переважної більшості мешканців регіону кордон між Україною і Росією є реальністю, яка відділяє дві держави і дві нації, два мовно-культурних середовища.

Звичайно, усвідомлення цієї нової реальності різними етнічними, соціальними, професійними чи віковими групами регіону відбувається з різною інтенсивністю. Але те, що перші кроки до усвідомлення себе українцями особами російського, болгарського, єврейського, білоруського чи якогось іншого походження вже зроблено, і що в цей процес інтенсивно втягується молоде покоління – не викликає сумніву. Взаємне зближення на ґрунті

єдиного громадянства, територіального патріотизму є підставою для формування політичної нації. Це синтез різних етнічних груп, а не нове поглинання. Конгломерат жителів регіону, який ніколи не мав єдиної ідентичності і відносив себе частково – до українців, частково – до росіян чи представників інших національних меншин, або вважав себе просто “радянськими людьми”, все більше усвідомлює себе представниками єдиної загальноукраїнської *політичної* (а не етнічної) спільноти. Росіянин, болгарин, єврей, татарин не втрачає своєї етнічної ідентичності, але одночасно стає політичним українцем. Знання мови і звичаїв титульної більшості лише збагачує його і виховує почуття взаємної толерантності, яке є однією з вкрай необхідних якостей для нормального функціонування суспільства в глобалізованому світі. Цього поступального руху не можна зупинити ніякими політичними спекуляціями і антиукраїнськими акціями.

Подібні процеси відбуваються в різних країнах світу. Політичними американцями стають новоприбулі до США жителі різних країн Європи, Латинської Америки, Африки і Азії – представники різних етнічних і релігійних груп з усіх континентів світу. З телеекранів ми щоденно чуємо, як соборним поняттям “россияне” об’єднуються власне етнічні росіяни (говорячи російською мовою, *русские*), а також інші громадяни РФ – татари, українці, євреї, чуваші, буряти, мордвини, чеченці, інгуші, дагестанці, адигейці, якути, буряти, калмики, евенки, чукчі і т. д. Вони належать до різних мовних груп, релігійних конфесій, істотно відрізняються своїм економічним укладом і навіть перебувають на різних етапах історичного розвитку. Деякі з них мають у межах Російської Федерації автономний устрій і досить розвинуту національну свідомість. Але всіх їх називають “россиянами”, причому в це поняття вкладається зміст значно ширший і глибший, ніж просто громадяни Російської Федерації. Багато російських дослідників цілком серйозно стверджують, що сьогодні відбувається процес формування російської поліетнічної політичної нації. Але немало й таких, які в цьому дуже сумніваються. Російської нації ще не існує, стверджують вони, а чи сформується вона, чи ні – залежить від багатьох обставин. Що ж стосується ідеї “російської нації”, яка широко пропагується в сучасній Росії, то це не що інше, як модернізований проект “радянського народу”, який, як відомо, закінчився грандіозним провалом. Але, схоже, ці дискусії не дуже враховуються на владному Олімпі Росії.

Там уже все вирішили. Володимир Путін, перебуваючи на посту Президента РФ, заявив:

“Мы имеем все основания говорить о российском народе как о единой нации. Наши предки очень многое сделали для того, чтобы мы чувствовали это единство. Это наша историческая и наша сегодняшняя реальность”.

Дискусія з приводу російського націєтворення для нас важлива, як інструмент для аналізу українських реалій. Немає жодних логічних підстав вважати, що в Україні умови для націєтворення гірші, ніж у сусідній Росії. Навпаки, у нас вони сприятливіші. Україна в усіх відношеннях більш однорідна, ніж Росія. Відмінності між різними етнічними й релігійними групами в Україні не такі значні, як у Російській Федерації. Економічний уклад різних груп населення відрізняється неістотно, тут немає такого перепаду в природно-кліматичних умовах, який є у наших північних сусідів. Нарешті, Україна економічно однорідніша, ніж Російська Федерація. У чому Україна помітно поступається Росії, так це в пропаганді ідеї національної єдності (по суті, національної ідеї). У Російській Федерації ця ідея поширюється інтенсивніше, ніж в Україні. Створено “Общероссийский союз общественных объединений “Российская нация”, який 2008 року заснував Орден “Российская нация”. Цим орденом активних пропагандистів російської ідеї нагороджує Нагородова рада, яку очолює висока посадова особа – заступник Голови Ради Федерації Федеральних Зборів Російської Федерації. Подібні пропагандистські кампанії в Україні не проводяться. Цей недолік компенсують об’єктивні націєтворчі фактори, які в Україні діють сильніше, ніж в Росії.

Все це дає підстави стверджувати, що в Україні в умовах незалежності відбувається процес формування нової національної ідентичності, яка охоплює не лише титульний етнос, а й усіх громадян держави. Ця ідентичність ґрунтується не на мовній, культурній чи релігійній приналежності, як це було в попередні історичні епохи, а на прагненні створити ефективні форми співжиття у єдиній державі. Цього можна досягти лише на засадах раціонального прагматизму, який продемонстрував себе найефективнішою формою міжетнічних відносин у різних країнах світу на початку третього тисячоліття. Відомий вітчизняний спеціаліст з етнополітики О. М. Майборода з цього приводу зазначив:

“Українська поліетнічна нація може постати, самоусвідомитися і самоствердитися як нація людей, які різного роду цивілізаційні та етнічні сентименти підпорядковують завданням фізичного виживання, розвитку продуктивних сил, створення конкурентоспроможної продукції...”³⁵¹.

Це ще один аргумент у дискусії з тими політиками проросійської орієнтації, які, спекулюючи на регіональних відмінностях України, прагнуть нав'язати її жителям псевдонаукову ідею, згідно з якою по географічній вісі держави – р. Дніпро – йде глибокий цивілізаційний розлом, що надає територіям і населенню, розташованим на Лівому і Правому її берегах, різновекторного характеру розвитку. Відповідно, переконують вони, Правобережжя орієнтується на Захід (на Європу), Лівобережжя – на Схід (на Росію). Ще раз повторюємо: такий розлом існує лише в буйній уяві цих добре відомих у регіоні особистостей і поки що підконтрольних їм груп суспільства. Ці політики нервують, поспішають, не зупиняються перед авантюрами, бо час працює проти них. Вони відчують, що те, що ними вважалося “лінією розлому”, раптом почало рухатися, уже перетнуло фарватер Дніпра і просувається на Схід, по територіях, які вважаються їх вотчинами. Це добре видно на прикладі Запоріжжя, де український патріотизм став виходити за межі невеликого україномовного гетто, в якому його тримала (і прагне далі тримати) посткомуністична номенклатура області і пов'язані з нею фінансово-економічні й політичні структури проросійської орієнтації. У минуле відходять часи, коли україномовність і український патріотизм у регіоні були тотожними поняттями, коли до кожного, хто пробував спілкуватися українською мовою, ставилися з підозрою або навіть вішали ярлик “націоналіста”. Тепер щирими патріотами України все більше відчують себе русифіковані українці і представники інших етносів держави, які традиційно мешкають у регіоні, у тому числі етнічні росіяни.

Ці почуття формуються на підставі природного прагнення представників різних етнічних груп регіону створити такі умови життя, які відповідають сучасним європейським стандартам. Ці стандарти їм вже відомі, бо після падіння “Берлінського муру” мільйони українців, у тому числі сотні тисяч жителів Запорізької області, побували за кордоном і своїми очима побачили, як там

³⁵¹ Майборода О. М. Українська самоідентифікація на сучасному етапі: елітарна та масова версії // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006. – Т. 1. – С. 74.

живуть пересічні громадяни. Цілком природним є їх бажання жити по-європейськи в себе вдома.

Є й несподівані прояви наростаючого процесу формування української політичної нації. Зокрема, окремі політики, які традиційно дотримувалися проросійської орієнтації, пристосовуючись до змін у настроях людей, звертаються до псевдопатріотичної української риторики. Інколи вони, сподіваючись залучити на свій бік молодосвідченого виборця, навіть послуговуються українською мовою, хоча прагнуть провести суто антиукраїнську політичну лінію.

Все це різні, інколи суперечливі прояви процесу формування поліетнічної української нації. Основним критерієм належності до неї є відчуття єдності інтересів усіх громадян держави, тобто, загальнонаціональних інтересів. Це відчуття формується поступово, але його риси вже починають вимальовуватися. О.М. Майборода, маючи на увазі вектор: Схід – Захід, Європа – Росія, підсумовує:

“Набуття нових рис надалі полегшить українцям стратегічний вибір. Він буде зроблений нацією, чия психологія не буде, як зараз, податливою різним апеляціям до східнослов'янського братерства, але натомість буде ставити наріжним каменем прагматизм та ефективність. Тобто ті риси, які найбільш виразні у західній цивілізації”³⁵².

Будь-яка політична нація, як правило, формується навколо певного етнічного ядра. Без сумніву, в Україні таким ядром є українці. Вони, як титульний етнос, дали назву країні і державі. Від їх національної консолідованості багато в чому залежить інтенсивність формування політичної нації.

Демографічний перепис 2001 р. зафіксував суперечливу тенденцію: з одного боку, українці повертаються до своїх національних коренів, а з іншого – питома вага тих українців, які вважають своєю рідною мовою російську, у загальному масиві жителів українського населення навіть збільшилася. (Див. табл. 6)³⁵³

³⁵² Майборода О. М. Українська самоідентифікація на сучасному етапі: елітарна та масова версії // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006. – Т. 1. – С. 74.

³⁵³ Державний комітет статистики. Розподіл населення найбільш численних національностей за статтю та віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2004. – С. 294.

Націо- нальності	Вважають рідною мовою					
	мову своєї на- ціональності		українську		російську	
	1989	2001	1989	2001	1989	2001
Українці	77,0	68,8	х	х	23,0	30,9
Росіяни	98,5	95,3	1,5	4,4	х	х
Болгари	48,0	31,8	2,4	6,0	49,4	61,8
Білоруси	31,1	15,9	6,8	12,5	62,1	70,9

Але це збільшення російськомовних українців має особливу природу: воно забезпечилося новоповерненими українцями, які переідентифікували себе в роки незалежності в українців з росіян. Вони, цілком зрозуміло, залишаються російськомовними.

Ці метаморфози свідчать, що асиміляція українців припинилася (або істотно загальмувалася). Російськомовність перестає бути перепоною для утвердження української ідентичності. З іншого боку, таблиця 6 засвідчує, що в складі росіян, болгар, білорусів і представників інших національних меншин у 2001 р. виявилось значно більше осіб, які вважають українську мову рідною, ніж це було 1989 р.

Зазначені демографічні процеси свідчать, що в середовищі населення регіону триває посилення українського етнічного впливу. І це головна запорука того, що Запоріжжя є і залишиться невід'ємною частиною незалежної України, а її жителі – частиною української політичної нації. У свою чергу, це означає, що раніше чи пізніше вони почнуть поводити себе відповідно до своїх національних інтересів, тобто, як українці.

* * *

Відмова населення України, зокрема, етнічних українців, від комуністичної ідеології була вирішальним кроком, який призвів до розпаду Радянського Союзу й утворення незалежної держави Україна з чітко окресленою територією, визнаною світовим співтовариством, єдиним громадянством і єдиним правовим полем, спільним економічним життям та багатьма іншими факторами, які спричинили процес формування поліетнічної української нації.

Приклад України не був унікальним. Він ілюструє загальну тенденцію, яка домінує на пострадянському просторі. Ще раз звернемося до російської філософської спадщини, зокрема, до думки відомого російського філософа-емігранта Георгія Федотова, яка добре ілюструє це. У статті “Судьби імперий”, опубліко-

ваній за кордоном у далекому 1947 році, коли Радянський Союз, здавалося б, перебував у zenіті своєї могутності, він сформулював висновок, який через декілька десятиліть підтвердився на досвіді України:

“Для всех национальных меньшинств отстранение от большевизма соединяется с отталкиванием от России, которая его породила”³⁵⁴.

Висновок дуже різкий, але, за своєю суттю – точний. Крах комунізму знаменував собою розвал Радянського Союзу, кінець виняткової орієнтації українців на російський політикум з його неоімперською месіанською ідеєю, усвідомлення різними етносами України спільних інтересів і поглиблення на цій основі процесу націєтворення у регіоні.

В Україні політичний процес відбувається в тому напрямку, у якому свого часу йшов у посткомуністичних країнах Центрально-Східної Європи. У Запорізькому регіоні все йде так, як і в Україні в цілому. Через деякий час після Заходу і Центру України наш регіон відмовився від комунізму і від комуністів, а потім став поступово відмовлятися від російської імперської спадщини, яку приніс сюди комунізм. Успішне націєтворення в регіоні перетворює дискусію про те, у якому геополітичному напрямку рухатиметься край, у позбавлену будь-якого змісту. Якщо все відбуватиметься природним шляхом, без грубого втручання зовнішніх сил, Запорізька область просуватиметься в Європу, куди рухатиметься вся Україна, її нація.

Саме з цим загальноукраїнським, загальнонаціональним процесом пов'язане майбутнє нашого регіону, як невід'ємної складової частини незалежної Української держави. Шлях цей нелегкий, але інших шляхів немає. Інші шляхи – у безвихідь...

³⁵⁴ Федотов Г. Судьбы империй // Новый журнал (Париж). – 1947. – XVI. – С. 169.

Післямова

Перегорнута остання сторінка книги.... Перед читачем поставили бурхливі і драматичні події, які відбувалися в Запорізькій області в умовах кризи радянського ладу, яка одержала назву “застою”, у роки “перебудови” і період незалежності. Окреслено коло головних “дійових осіб” – як представників тодішнього партійного і радянського апарату, господарських керівників, так і лідерів й активістів “неформальних” об’єднань. Сподіваємося, що читач одержав достатньо повне уявлення про описані у книзі події, коли в минуле відходила комуністична епоха й утверджувалися нові економічні і політичні принципи суспільного життя.

У Запорізькому краї ці процеси відбувалися в загальноукраїнському руслі, хоча й мали помітну місцеву специфіку. В умовах “перебудови” тут діяли всі основні громадські і політичні об’єднання, групи і партії, які функціонували і в інших областях України. Після проголошення незалежності України область розвивалася в руслі загальноукраїнських тенденцій, хоча з помітною регіональною специфікою, викликаною історичними обставинами, про які йде мова в монографії.

Кожна історична подія, про яку йде мова у книзі, кожне призище документально підтвержені. Переважна більшість використаних у книзі документів були приречені на знищення і попали в руки автора завдяки ентузіазму десятків небайдужих запоріжців, зацікавлених у відтворенні правди про недавнє і давнє минуле. До певної міри вони є співавторами цієї книги.

Те ж можна сказати і про добірку фотоматеріалів, наведених у книзі. Без найменшого сумніву, це унікальні фотодокументи. Вони передають “дух епохи”, фіксують важливі епізоди політичного протистояння, в якому перебувало суспільство в останні роки існування СРСР. Багато учасників тих подій побачили себе на світлинах молодими, сповненими надій і благородних намірів. Автор буде задоволений, якщо це викличе в них хвилю теплих споминів і почуття самоповаги за причетність до важливого історичного процесу – загальнонаціональної боротьби за краще майбутнє України. Але, без сумніву, не всі активні учасники подій знайдуть себе на фото, не про всіх згадано і на сторінка книги – опубліковано лише те, що потрапило до розпорядження автора.

З іншого боку, не виключаємо, що через 20 років хтось не захоче побачити себе на світлині в оточенні колишніх однодумців – рухівців чи інших “неформалів” – опозиціонерів, хтось буде незадоволений, коли знайде своє прізвище в книзі. Прошло багато часу, і деякі колишні соратники стали політичними опонентами. Цілком можливо також, що хтось до оточення опозиціонерів потрапив з далеких від благородства мотивів: “неформали” добре знають, що в їх середовищі було багато інформаторів спецслужб і партапарату. Багатьох з них вони пам’ятають і сьогодні. Але час ретушованих світлин відійшов у минуле: на сторінках книги відтворено все те, що бачили люди, “зловив” об’єктив, засвідчив документ і що стало фактом історії.

Сподіваємося, що ознайомлення з наведеними в монографії матеріалами – як письмовими, так і фотодокументами, не лише відкриє читачу маловідомі сторінки недалекого минулого, а й допоможе по-новому поглянути на реалії сьогодення.

Насамкінець звернемо увагу читача на ту обставину, що більшість використаних автором документів знаходяться в його особистому архіві і у книзі представлені частково. Прагнучи розкрити весь інформаційний потенціал цих документів і зробити їх доступними широкому читацькому загалу і професійним дослідникам, автор готує археографічний збірник, у якому секретний партійний архів, самвидавські газети, листівки, спогади очевидців і інтерв’ю з ними та інші матеріали будуть опубліковані у максимально повному об’ємі. Сподіваємося, це буде цінним доповненням до цієї книги. Закликаємо читачів взяти участь у завершенні роботи над цим збірником, надсилаючи автору автентичні документи, які виявилися у їх розпорядженні, готуючи спогади про події, активними учасниками чи свідками яких вони були.

АРХІВ АВТОРА

**Врятовані від знищення документи
Запорізького обкому КП України**

№1. Інформація Запорізького ОК КП України в ЦК КПУ про перший республіканський з'їзд солдатських матерів. *14 вересня 1990 р.*

№2. Листівка ЦК КП України з приводу акції студентського політичного голодування та карикатура на його організаторів. *Не раніше 2 квітня 1991 р.*

№3. Інформація ідеологічного відділу Запорізького обкому КП України про мітинг блоку «Демократичне Запоріжжя». *1 травня 1991 р.*

№4. Лист секретаря Запорізького обкому КП України В.І. Понеділка до секретарів райкомів та міськкомів партії про подання матеріалів для складання «Політичної карти Запорізької області». *13 травня 1991 р.*

№5. Інструкція Запорізького обкому КП України з переліком питань секретарям партійних комітетів для створення «Політичної карти області». *13 травня 1991 р.*

№6. Інформація Орджонікідзевського райкому КПУ м. Запоріжжя на лист обкому з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *10 червня 1991 р.*

№7. Інформація Комунарського райкому КП України м. Запоріжжя на лист обкому партії з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *25 липня 1991 р.*

№8. Інформація парткому КП України заводу «Комунар» м. Запоріжжя на лист обкому партії з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *Не пізніше липня 1991 р.*

№9. Інформація Мелітопольського міськкому КПУ на лист обкому партії з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *Травень 1991 р.*

№10. Інформація Токмацького міськкому КП України на лист обкому партії з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *30 травня 1991 р.*

№11. Інформація парткому КП України заводу ім. С.М. Кірова м. Токмак на лист обкому партії з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *Не пізніше липня 1991 р.*

№12. Документи ініціативної групи щодо створення в Токмаці «Партии Человеческого разума». *Не пізніше травня 1991 р.*

№13. Інформація Ленінського райкому КП України м. Запоріжжя на лист обкому партії з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *29 липня 1991 р.*

№14. Інформація парткому КП України комбінату «Запоріжсталь» м. Запоріжжя на лист обкому партії з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *Не пізніше липня 1991 р.*

№15. Інформація парткому КП України Запорізького титаномагнієвого комбінату на лист обкому партії з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *30 травня 1991 р.*

№16. Інформація Бердянського райкому КП України на лист обкому партії з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *31 травня 1991 р.*

№17. Інформація Енергодарського міськкому КП України на лист обкому партії з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *Не пізніше липня 1991 р.*

№18. Інформація Веселівського райкому КП України на лист обкому партії з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *Не пізніше липня 1991 р.*

№19. Інформація Василівського райкому КП України на лист обкому партії з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *10 липня 1991 р.*

№20. Інформація Пологівського райкому КП України на лист обкому партії з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *24 липня 1991 р.*

№21. Інформація парткому КП України Дніпровського алюмінієвого комбінату ім. С.М. Кірова м. Запоріжжя на лист обкому партії з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *29 травня 1991 р.*

№22. Інформація Вільнянського райкому КП України на лист обкому партії з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *28 травня 1991 р.*

№23. Інформація Запорізького райкому КП України м. Запоріжжя на лист обкому партії з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *23 липня 1991 р.*

№24. Інформація Жовтневого райкому КП України м. Запоріжжя на лист обкому партії про політичну обстановку в Запорізькому державному університеті. *Не пізніше липня 1991 р.*

№25. Інформація Кам'янсько-Дніпровського райкому КП України на лист обкому партії з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *24 липня 1991 р.*

№26. Інформація Куйбишевського райкому КП України на лист обкому партії з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *23 травня 1991 р.*

№27. Інформація парткому КП України Мелітопольського моторного заводу з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *6 червня 1991 р.*

№28. Інформація Новомиколаївського райкому КП України на лист обкому партії з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *Не пізніше липня 1991 р.*

№29. Інформація Оріхівського райкому КП України на лист обкому партії з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *22 травня 1991 р.*

№30. Інформація Приазовського райкому КП України на лист обкому партії з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *Не пізніше липня 1991 р.*

№31. Інформація Чернігівського райкому КП України на лист обкому партії з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *30 травня 1991 р.*

№32. Інформація Якимівського КП України на лист обкому партії з приводу підготовки «Політичної карти Запорізької області». *23 травня 1991 р.*

№33. «Політична карта Запорізької області», підготовлена Запорізьким обкомом КПУ. *Не пізніше 19 серпня 1991 р.*

№34. Записка про розширену нараду партійно-радянського і господарського активу, заплановану в Запорізькому обкомі КП України на 22 серпня 1991 р.. *Не пізніше 22 серпня 1991 р.*

Документи з приватних колекцій

№35. Вирок судової колегії з кримінальних справ Запорізького обласного суду у справі шести звинувачених в антирадянській діяльності (ст. 62, 64 КК УРСР) В Савченка, О. Воробйова, Ю. Покрасенка, В. Ринковенка, В. Чернишова і Б. Надтоки. *16 липня 1962 р.*

№36. Виступ професора В.А. Чабаненка на XXXI Запорізькій міській конференції КП України про стан і розвиток освіти в Запоріжжі. *3 грудня 1988 р.*

№37. Виступ голови обласної організації Спілки письменників України П. Ребра «Про пам'ятник і не тільки» на обласній конференції КП України. *1988 р.*

№38. Щоденниковий запис професора В.А. Чабаненка про установчі збори Запорізького обласного осередку Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка. *13 січня 1989 р.*

№39. Текст планованого виступу професора Запорізького університету Чабаненка Віктора Антоновича на установчій конференції республіканського Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка в Києві (11–12 лютого, Будинок кіно). *Не пізніше 11 лютого 1989 р.*

№40. Витяг із протоколу установчих зборів міськрайоб'єднання Мелітопольського Товариства української мови і культури ім. Т.Г. Шевченка. *25 квітня 1989 р.*

№41. Звернення правління Запорізької обласної організації Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка до Запорізької обласної Ради народних депутатів у справі налагодження активного функціонування української мови на Запоріжжі. *21 червня 1989 р.*

№42. Графік проведення інструктажів водіїв автопідприємств м. Запоріжжя про впровадження української мови у виробничу практику. *Вересень 1989 р.*

№43. Звернення мелітопольського міськрайоб'єднання Товариства української мови і культури імені Т.Г. Шевченка до мелітопольців. *Вересень 1989 р.*

№44. Статут Мелітопольського міськрайоб'єднання Товариства української мови і культури ім. Т.Г. Шевченка. *Затверджений 28 вересня 1989 р.*

№45. Рішення №196 виконавчого комітету Мелітопольської міськради Запорізької області про реєстрацію міськрайоб'єднання Мелітопольського товариства української мови і культури ім. Т.Г. Шевченка. *28 вересня 1989 р.*

№46. Щоденниковий запис професора В.А. Чабаненка про участь у засіданні дискусійного клубу „Діалог”. *27 жовтня 1989 р.*

№47. Щоденниковий запис В.А. Чабаненка про надіслання ним спільної з П.П. Ребром телеграми на ім'я народного депутата СРСР Б.І. Олійника. *21 листопада 1989 р.*

№48. Заява С.С. Айбабіна прокурору Жовтневого району м. Запоріжжя про порушення законності щодо нього з боку співробітників ОУР УВС. *30 листопада 1989 р.*

№49. Виступ П. Ребра «Мова Шевченка – поза законом?» на пленумі Запорізького обкому КП України. *6 грудня 1989 року.*

№50. Пропозиції Запорізької обласної організації Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка щодо відродження ленінських принципів національно-мовного будівництва (адресовані

черговому пленумові Запорізького обкому Компартії України).
[1989 р.]

№51. Декларація принципів і вимог «Демократичної платформи». 21–22 січня 1990 р.

№52. Тимчасовий Статут Запорізької філії УГС (ЗФ УГС). Свічень 1990 р.

№53. Щоденникові записи професора В.А. Чабаненка про діяльність Запорізької обласної організації Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка. 11 лютого – 1 вересня 1990 р.

№54. Листівка «Платформа незалежних кандидатів у народні депутати УРСР і місцевих Рад Запорізької області». 14 лютого 1990 р.

№55. Лист-запрошення Мелітопольського міськрайоб'єднання Товариства української мови і культури ім. Т.Г. Шевченка на участь у міжрегіональному добродійному екологічному святі «Зелений міст». Не пізніше 17 лютого 1990 р.

№56. Передвиборча платформа Запорізького міського товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка, оголошена напередодні виборів до Верховної Ради УРСР та місцевих рад. Не пізніше лютого 1990 р.

№57. Список кандидатів у депутати, висунутих Запорізьким міським товариством української мови ім. Т.Г. Шевченка до Верховної Ради УРСР та місцевих рад. Лютий 1990 р.

№58. Передвиборна листівка Запорізької філії УГС. Лютий 1990 р.

№59. Звітна доповідь Голови правління Запорізької обласної організації Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка професора В.А. Чабаненка на першій обласній звітно-виборчій конференції. 9 березня 1990 р.

№60. Звернення учасників першої звітно-виборчої конференції Запорізької обласної організації Товариства української мови імені Т.Г. Шевченка до Ради Міністрів УРСР з клопотанням про оперативне вирішення питання будівництва пам'ятника Т.Г. Шевченку в місті Запоріжжі. 9 березня 1990 р.

№61. Звернення учасників першої звітно-виборчої конференції Запорізької обласної організації Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка до працівників державних, партійних, господарських органів Запорізької області про про втілення в життя Закону про мови. 9 березня 1990 р.

№62. Відозва учасників першої звітно-виборчої конференції Запорізької обласної організації Товариства української мови

ім. Т.Г.Шевченка до мешканців краю із закликом до національної консолідації та міжнаціональної співпраці. *9 березня 1990 р.*

№63. Відозва учасників першої звітно-виборчої конференції Запорізької обласної організації Товариства української мови ім. Т.Г.Шевченка до вчителів області із закликом утвердження духовності, демократії та збереження рідної мови як основи свободи. *9 березня 1990 р.*

№64. Звернення учасників першої звітно-виборчої конференції Запорізької обласної організації Товариства української мови ім. Т.Г.Шевченка до науково-технічної інтелігенції області. *9 березня 1990 р.*

№65. Платформа партійного клубу ЗДУ до ХХVIII зїзду КПРС. (Проект). *Не пізніше 16 березня 1990 р.*

№66. Заява лікаря В.О. Савченка до окружної виборчої комісії по виборах народного депутата УРСР про спробу фальсифікації виборів на виборчій дільниці лікарні №10 м. Запоріжжя. *17 березня 1990 р.*

№67. Тези доповіді секретаря парткому Запорізького державного університету Т.Г. Шевченка «Про проект платформи ЦК КПРС до ХХVIII з'їзду КПРС» до відкритих партійних зборів університету. *Не пізніше 23 березня 1990 р.*

№68. Тези доповіді секретаря парткому КП України Запорізького державного університету Т.Г. Шевченка «Про проекти Платформи ЦК КПРС до ХХVIII зїзду КПРС, Статуту КПРС і Програмні принципи діяльності Компартії України» на відкритих партійних зборах університету. *26 квітня 1990 р.*

№69. Повідомлення голови Запорізької філії УГС С. Айбабіна до установчого зїзду (організації спадкоємиці УГС), керівників головного проводу УГС, делегатів, членів Верховної Ради УРСР про незаконне затримання правоохоронними органами активіста УГС С. Клець у Запоріжжі. *27 квітня 1990 р.*

№70. Лист керівника Секретаріату Верховної Ради УРСР М. Хоменка народному депутату СРСР В.О. Челишеву щодо правомірності обрання головою Запорізької обласної Ради народних депутатів Г.П. Харченка. *21 травня 1990 р.*

№71. Звернення групи депутатів Запорізької обласної Ради народних депутатів 21 скликання до народного депутата УРСР С.В. Соболева з приводу незаконності обрання головою обласної Ради Г.П. Харченка. *Не пізніше травня 1990 р.*

№72. Листівка до громадян з приводу обрання головою Запорізької обласної Ради народних депутатів Г.П. Харченка. *Травень 1990 р.*

№73. Щоденникові записи професора В.А. Чабаненка. *5 травня – 1 вересня 1990 р.*

№74. Звернення Запорізької організації УРП «До не поваленого комуністичного режиму в місті Запоріжжі» з приводу відмови місцевої влади у наданні приміщення для проведення конференції УРП. *1 липня 1990 р.*

№75. Звернення колективу трудящих ЗЗСТО до Верховної Ради України та Запорізької міської Ради з вимогою впровадження київського часу на Запоріжжі. *1 липня 1990 р.*

№76. Звернення «Трудове Запоріжжя!» проведу Запорізької організації УРП на підтримку проведення всесоюзного 24-х годинного політичного страйку. *Не раніше 11 липня 1990 р.*

№77. Листівка «Ланцюг політичних арештів в м. Запоріжжі» члена УРП С. Айбабіна. *19 вересня 1990 р.*

№78. Протокол №1 Запорізької Правобережної філії УРП. *6 вересня 1990 р.*

№79. Протокол №2 Правобережного осередку Запорізької організації УРП. *23 жовтня 1990 р.*

№80. Протокол №3 Запорізького Правобережного осередку УРП. *8 листопада 1990 р.*

№81. Протокол №4 Правобережного осередку Запорізької організації УРП. *8 січня 1991 р.*

№82. Протокол №5 Правобережного осередку Запорізької Української Республіканської партії. *1 березня 1991 р.*

№83. Протокол №7 Правобережного осередку Запорізької УРП. *8 травня 1991 р.*

№84. Протокол №8 Правобережного осередку Запорізької крайової організації УРП. *15 травня 1991 р.*

№85. Протокол №11. Правий берег, м. Запоріжжя. *1 вересня 1991 р.*

№86. Протокол №14 конференції Правобережної організації УРП ленінського району ім. Д. Донцова. *3 вересня 1991 р.*

№87. Листівка проведу УРП м. Запоріжжя «До студентів України» на підтримку студентської політичної акції голодування. *5 жовтня 1990 р.*

№88. Протокол №15 зборів Правобережної організації Української Республіканської партії ленінського району ім. Дмитра Донцова. *9 жовтня 1991 р.*

№89. Протокол №16 зборів Правобережної районної ленінської організації Української Республіканської партії ім. Д. Донцова. *16 жовтня 1991 р.*

№90. Протокол №18 зборів Правобережної ленінської районної організації Української Республіканської партії ім. Д. Донцова. *Не раніше 16 жовтня 1991 р.*

№91. Резолюція конференції Запорізької обласної організації УРП щодо створення комісій обліку та націоналізації майна КПУ та ЛКСМУ. *9 листопада 1990 р.*

№92. Листівка Запорізької організації УРП з вимогою термінової ліквідації комуністичної системи та розбудови державної самостійності України. *Листопад – грудень 1990 р.*

№93. Листівка УРП з приводу нового союзного договору. *1 грудня 1990 р.*

№94. Рукопис статті П. Ребра «Зачем ждать ее величество Санкцию Бюрократовну?» в газеті «Индустриальное Запорожье». *1990 р.*

№95. Програма Запорізької міської організації Спілки Незалежної Української Молоді (СНУМ). *1990 р.*

№96. Статут Запорізької міської організації Спілки Незалежної Української Молоді (СНУМ). *1990 р.*

№97. Відкритий лист Запорізької міської організації товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка на підтримку єврейської громади міста. *14 грудня 1990 р.*

№98. Лист Д. Дундича до члена анархістського руху м. Дніпропетровська О. Дубровського про проблеми видання газети незалежних профспілок на Запоріжжі. *24 лютого 1991 р.*

№99. Щоденникові записи професора В.А. Чабаненка про участь Запорізької обласної організації товариства Української мови ім. Т.Г. Шевченка у масових громадських заходах. *9 березня – 27 вересня 1991 р.*

№100. Заява члена ДемПУ и НРУ В.О. Бондаренка з приводу його побиття невідомими біля облвиконкому, адресована депутату обласної ради народних депутатів м. Запоріжжя О.М. Лазутіну. *8 липня 1991 р.*

№101. Листівка Правобережного осередку УРП з приводу планованого владою знесення приватного сектору під будову Бородинського мікрорайону м. Запоріжжя. *Не пізніше початку 1991 р.*

№102. Доповідь О. Черненка на провіді УРП у Києві. *25 березня 1991 р.*

№103. Комунікат проводу Запорізької крайової організації УРП з приводу результатів референдуму 17 березня 1991 р. 28 березня 1991 р.

№104. Листівка Запорізької організації УРП з приводу 100-річчя з дня народження Є. Коновальця із закликом до Самостійності України. Травень 1991 р.

№105. Листівка «Співвітчизники!» проводу УРП м. Запоріжжя проти укладення нового союзного договору. Травень 1991 р.

№106. Листівка УРП до українського народу із закликом протидії укладенню нового союзного договору. Травень 1991 р.

№107. Наказ провідника Запорізької організації УРП С. Айбабіна про вшанування пам'яті Д. Донцова у Мелітополі. Не пізніше 1 серпня 1990 р.

№108. Листівка Запорізької організації УРП з нагоди вшанування роковин Д. Донцова, поширювана у Мелітополі. Серпень 1991 р.

№109. Листівка «Ідеолог українського націоналізму Дмитро Донцов» Запорізької організації УРП, поширювана у Мелітополі. Серпень 1991 р.

№110. Вимоги учасників екологічної акції в Запоріжжі. 19 липня 1991 р.

№111. Прес-реліз екологічного табору протесту. 19 липня 1991 р.

№112. Об'явить Запорожжя зоною екологічного бедствия. (Резолюція учасників екологічного мітингу в м. Запоріжжя на пл. Фестивальній). 4 серпня 1991 р.

№113. Відповідь виконуючого обов'язки начальника Управління внутрішніх справ м. Запоріжжя О.С. Тарасова на запит депутата Запорізької обласної ради народних депутатів О.М. Лазутіна з приводу нанесення тілесних ушкоджень члену ДемПУ і НРУ Бондаренку В.О. 5 серпня 1991 р.

№114. Заява проводу УРП із закликом громадян до активної протидії ГКЧП. 19 серпня 1991 р.

№115. Рішення виконкому Запорізької міської ради народних депутатів №330 про публікацію у газеті «Запорізька Січ» звернення групи депутатів, яке містило засудження дій «ГКЧП». 20 серпня 1991 р.

№116. Звернення виконкому Запорізької міської Ради до жителів міста у зв'язку зі спробою державного перевороту в СРСР. 20 серпня 1991 р.

№117. Резолюція міського мітингу у м. Запоріжжі із засудженням спроби державного перевороту та вимогою від Верховної Ради УРСР рішучих дій на забезпечення державного суверенітету України. *21 серпня 1991 р.*

№118. Заява координаційної ради Запорізького крайового народного руху з оцінкою ролі комуністичної партії у спробі державного перевороту. *22 серпня 1991 р.*

№119. Факсограма Секретаріату УРП усім організаціям партії із засудженням ролі комуністичної партії у спробі державного перевороту та із заклик до рішучих дій на проголошення державної незалежності України. *22 серпня 1991 р.*

№120. Звернення проводу Запорізької обласної організації УРН до Верховної ради УРСР з вимогою її розпуску, припинення діяльності КПСС-КПУ та забезпечення державного суверенітету України. *22 серпня 1991 р.*

№121. Звернення проводу Запорізької обласної організації УРП до Верховної Ради УРСР, Запорізької обласної та міської Рад народних депутатів з вимогою негайного переобрання депутатського корпусу. *22 серпня 1991 р.*

№122. Листівка голови Правобережного осередку УРП м. Запоріжжя О. Черненка «Боріску – на царство!». *22 серпня 1991 р.*

№123. Лист голови Запорізької обласної організації УРП О. Нарбута з приводу проведення дострокових виборів рад. *23 серпня 1991 р.*

№124. Листівка Правобережної організації УРП м. Запоріжжя з вимогою заборони КПРС-КПУ в Україні та націоналізації її майна. *24 серпня 1991 р.*

№125. Проект рішення позачергової восьмої сесії Запорізької міської ради народних депутатів 21 скликання про скасування рішення виконкому Запорізької міської ради народних депутатів №330 про публікацію у газеті «Запорізька Січ» звернення групи депутатів, яке містило засудження дій «ГКЧП». *Вересень 1991 р.*

№126. Вимоги районного осередку Української націоналістичної Спілки Молоді м. Запоріжжя про скорішу декомунізацію влади. *2 грудня 1991 р.*

№127. Стенографічний запис наради з участю представника Президента України в Запорізькій області В. Похвальського з приводу створення нових підручників з історії. *3 березня 1993 р.*

Самвидавські газети

№128. Інформаційний бюлетень «Мелітополь. Меморіал» №1 Мелітопольського добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал». *Не раніше 27 січня 1990 р.*

№129. Інформаційний бюлетень «Мелітополь. Меморіал» №2 Мелітопольського добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал». *Лютий 1990 р.*

№130. Інформаційний бюлетень «Мелітополь. Меморіал» №3 Мелітопольського добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал». *Березень 1990 р.*

№131. Інформаційний бюлетень «Мелітополь. Меморіал» №4 Мелітопольського добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал». *Травень 1990 р.*

№132. Інформаційний бюлетень «Мелітополь. Меморіал» №5-6 Мелітопольського добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал». *Травень-червень 1990 р.*

№133. Інформаційного бюлетень «Мелітополь. Меморіал» №7 Мелітопольського добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал». *Липень 1990 р.*

№134. Інформаційний бюлетень «Мелітополь. Меморіал» №8 Мелітопольського добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал». *Жовтень 1990 р.*

№135. Інформаційний бюлетень «Мелітополь. Меморіал» №9 Мелітопольського добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал». *Листопад 1990 р.*

№136. Інформаційний бюлетень «Мелітополь. Меморіал» №10-12 Мелітопольського добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал».

Січень-березень 1991 р.

№137. Інформаційний вісник «Рух» №1 Запорізької крайової організації Народного руху України. *Серпень 1989 р.*

№138. Інформаційний вісник «Рух» №2-3 Запорізької крайової організації Народного Руху України. *Вересень 1989 р.*

№139 Інформаційний вісник «Січ» №4 Запорізької крайової організації Народного Руху України. *Жовтень 1989 р.*

№140. Інформаційний вісник «Рух» №5 Запорізької крайової організації Народного Руху України. *Листопад 1989 р.*

№141. Інформаційний вісник «Рух» №6 Запорізької крайової організації Народного Руху України. *Грудень 1989 р.*

- №142. Інформаційний вісник «Рух» №7 Запорізької крайової організації Народного Руху України. *Січень 1990 р.*
- №145. Інформаційний вісник «Рух» №8 Запорізької крайової організації Народного Руху України. *Травень 1990 р.*
- №146. Інформаційний вісник «Рух» Матеріали газети «Рух» №1 (10) Запорізької крайової організації Народного Руху України. *Березень 1991 р.*
- №147. Інформаційний вісник «Рух» Матеріали газети «Рух» №2 (11) Запорізької крайової організації Народного Руху України. *Липень 1991 р.*
- №148. Бюлетень «В сім'ї вольній, новій» №2 Мелітопольського товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка (Рух). *Березень 1990 р.*
- №149. Бюлетень «В сім'ї вольній, новій» №3 Мелітопольського товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка (Рух). *Червень 1990 р.*
- №150. Бюлетень «В сім'ї вольній, новій» №4 Мелітопольського товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка (Рух). *Серпень 1990 р.*
- №151. Вісник «Прямая Речь» №1 Запорізької крайової організації Народного Руху України. *Листопад 1989 р.*
- №152. Вісник «Прямая Речь» №2 Запорізької крайової організації Народного руху України. *Грудень 1989 р.*
- №153. Вісник «Прямая речь» №1 (1990 р.) Запорізької крайової організації Народного руху України. *Не раніше 28 січня 1990 р.*
- №154. Вісник «Прямая Речь» №2 (1990 р.) Запорізької крайової організації Народного Руху України. *Не раніше 28 лютого 1990 р.*
- №155. Вісник «Прямая Речь» №3 (1990 р.) Запорізької крайової організації Народного Руху України. *Не пізніше 12 травня 1990 р.*
- №156. Вісник «Прямая Речь» №4 (1990 р.) Запорізької крайової організації Народного Руху України. *Не пізніше 17 червня 1990 р.*
- №157. Вісник «Прямая Речь» №5 (1990 р.) Запорізької крайової організації Народного Руху України. *Не пізніше 17 вересня 1990 р.*
- №158. Інформаційний вісник «Рух» №1 Бердянської міської організації Народного Руху України. *Вересень 1990 р.*

№159. Газета «Пробуждение» №11 Мелітопольської організації Народного Руху України. *Листопад 1989р.*

№160. Газета «Пробуждение» №13 Мелітопольської організації Народного Руху України. *Січень 1990 р.*

№161. Газета «Пробуждение» №16 Мелітопольської організації Народного Руху України. *Серпень 1990 р.*

№162. Газета «Пробуждение» №17 Мелітопольської організації Народного Руху України. *Вересень 1990 р.*

№163. Газета «Пробуждение» №18 Мелітопольської організації Народного Руху України. *Жовтень 1990 р.*

№164. Газета «УГС – Південь» №3. *Січень 1990 р.*

№165. Газета «УГС – Південь» №4. *Лютий 1990 р.*

№166. Газета «УГС – Південь» №5. *Лютий 1990 р.*

№167. Газета «УГС – Південь» №6. *Квітень 1990 р.*

№168. Газета «УГС – Південь» №7. *Травень 1990 р.*

№169. Газета «УГС – Південь» №8. *Травень 1990 р.*

№170. Газета Запорізької філії УРП «Схід» №9. *Травень 1990 р.*

№171. Газета Бердянського проводу УРП «Азовська СІЧ» Ч. 1. *Грудень 1990 р.*

№172. Газета «Черная суббота» №1 Конфедерації незалежних профспілок на Запоріжжі. *Березень 1990 р.*

№173. Газета «Черная суббота» №2 Конфедерації незалежних профспілок Запорізького краю. *Травень 1990 р.*

№174. Газета «Черная суббота» №3 Конфедерації незалежних профспілок Запорізького краю. *Вересень 1990 р.*

№175. Газета «Черная суббота» №4 Конфедерації незалежних профспілок Запорізького краю. *Жовтень 1990 р.*

Інтерв'ю і спогади учасників подій

№176. Спогади С. Айбабіна, колишнього голови Запорізької обласної організації УГС, члена обласного проводу УРП, про політичне життя на Запоріжжі наприкінці 80 – на початку 90-х рр. ХХ ст. та місце в ньому організації УГС–УРП. *Написано у 2004, 2007 рр.*

№177. Сучасні роздуми, оцінки, погляди висновки з приводу подій в Україні 1980-х – 1991 рр. (Неопубліковані спогади О. Ф. Білоусенка). *Написано у 2008 р.*

№178. Інтерв'ю П.М. Ваната, колишнього першого секретаря міськкому партії, члена бюро обкому КПУ, заступника голови облвиконкому з питань промисловості стосовно партійної і радянської діяльності наприкінці 80 – початку 90-х років. *Написано у 2008 р.*

№179. Спогади співголів Мелітопольського історико-просвітницького товариства «Меморіал» С.В. Воловника та В.М. Тимофеева про їх роботу у грудні 1989 р. – жовтні 1990 р. *Написано у 2008 р.*

№180. Спогади керівника Мелітопольської міськрайонної організації Всеукраїнського товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка В.В. Гудзя про перші роки діяльності Мелітопольської просвіти. *Написано в 2008 р.*

№181. Резюме Д. Дундича на власне інтерв'ю через вісімнадцять років. *Написано в 2008 р.*

№182. Спогади Д. Дундича і В. Кириченка про відродження анархістського руху в Запоріжжі та його причетність до організації акції екологічного протесту в липні-серпні 1991 р. *Написано в 2008 р.*

№183. Спогади Д. Кобалії про громадський рух в Запоріжжі кінця 80-х рр. ХХ ст. і особисту участь у екологічному мітингу 5 серпня 1989 р. *Написано в 2008 р.*

№184. Спогади керівників кіноклубу «Восхождение» С. Колосова, Д. Дундича, О. Лазутіна, В. Кириченка. *Написано в 2007 р.*

№185. Спогади в. Г. Космини, члена ініціативної групи по створенню партклубу Запорізького державного університету «1990-й рік у ЗДУ: історія з партклубом і парткомом». *1989–1991 рр.*

№186. Інтерв'ю О. М.Лазутіна з приводу його участі в демократичному русі у 80-х – на поч. 90-х рр.. *Написано в 2008 р.*

№187. Спогади В. Москаленка про молодіжний рух у Запоріжжі кінця 80-х – початку 90-х рр ХХ ст. і підготовку акції на підтримку студентської голодівки у м. Києві. *Написано в 2008 р.*

№188. «Бог створив нас українцями і да славиться ім'я його на віки віків!» (Спогади А. Пенька, члена Руху, майстра комбінату «Запоріжсталь», про проблеми національного руху на Запоріжжі напередодні проголошення державної незалежності України). *Написано в 2008 р.*

№189. Із спогадів В.І. Перепаді, співголови Запорізького міського партклубу «Демократичної платформи», про події щодо його створення. *1990 р.* №XX Попов. Спогади колишнього члена Запорізького обласного проводу УГС–УРП О. Попова про участь у першотравневій демонстрації 1988 р. *Написано в 2007 р.*

№190. П. Ребро. Замість передмови. (До статті у газеті «Индустриальное Запорожье» *1990 р.*). *Написано у 2008 р*

№191. Спогади Д. Секиринського, колишнього голови Запорізької організації Об'єднаної соціал-демократичної партії України про формування соціал-демократичного руху на Запоріжжі напередодні проголошення державної незалежності України. *Написано в 2007 р.*

№192. Спогади співака і композитора А. Сердюка з приводу його участі у фестивалі «Червона рута» у Запоріжжі в серпні 1991 р. *Написано в 2008 р.*

№193. Інтерв'ю С.В. Соболева, Народного депутата України про його участь у роботі партклубів і демократичної платформи в КП України. *Написано в 2008 р.*

№194. Інтерв'ю В. Ф. Тимошика, колишнього начальника фінансового управління Запорізького міськвиконкому та виконуючого обов'язки начальника фінансового управління Запорізького облвиконкому, про суспільно-політичні настрої в середовищі Запорізької партійної та радянської еліти напередодні проголошення державної незалежності України. *Написано в 2008 р.*

№195. Інтерв'ю М. В. Тищенка, колишнього начальника управління внутрішніх справ Запорізького облвиконкому, про суспільно-політичну ситуацію в Запорізькій області та ставлення до неї органів внутрішніх справ напередодні проголошення державної незалежності України. *Написано в 1988–1990 рр.*

№196. Спогади професора В.А. Чабаненка про відродження «Просвіти» у Запоріжжі. *Написано в 2006-2008 рр.*

№197. Спогади члена Руху О. М. Чакова про путч у серпні 1991 р. *Написано у 2008 р.*

№198. Історична розвідка Ганни Черкаської про назви вулиць міста Запоріжжя та їх архітектуру. *Написано у 2008 року*

№199. Спогади О. Чорненка, колишнього члена Запорізького обласного проводу УГС (УРП), про діяльність Запорізької організації УГС–УРП 1988-1991 рр. *Написано у 2008 р.*

№200. Інформація А. Шубіна про анархо-синдикалістський рух в Запоріжжі наприкінці 80-х – на поч. 90-х рр. ХХ ст. *Написано у 2007 р.*

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Айбабін С.
Алексеева Л.
Андрухович Ю.
Андрющенко В. (член НРУ)
Арінченков В.І.
Афанасьєв Ю.
Ахинько В.

Б

Бабій М.
Багалій Д.
Бажан О.
Байда Д.
Бакірова Г.Т.
Балашов Г.В.
Бандера С.
Баранов Віктор
Баулін П.
Бережний О.П.
Бериславський М.
Берія Л.
Бертолуччі Б.
Білий Л.С.
Білоусенко О.Ф.
Богуславський О.
Богуслаєв В.
Борисенко О.
Бородін А.
Бочкарьов Ю.
Брежнев Л.
Бутрим А.
Бульба Т.
Бурка Н.

В

Ванат П.
Ваннер К.
Василенко Ю.
Василів В.
Васильєв (народний засідатель)

Васильєв В.Ф.
Величенко С.
Верещак М.
Верланов В.
Верьовкін О.
Висоцький В.
Вишневська Г.
Вітренко Н.
Власенко А.
Власенкова Л.
Вознесенський А.
Войнович В.
Воловик В. І.
Воловник С. В.
Воробйов В.
Воробйов О.І.
Воробйов О.К.
Всеволозьський В.

Г
Гаєв Ю.
Галиш С.
Галін А.
Галущенко В.
Гальперін Б.
Гейсик Ю.М.
Герашенко В.
Герета І.
Гітлер А.
Гладков М.
Глазьєв С.
Глезін Л.
Глушко І.
Голод І.П.
Гончар О.
Горбачов М.С.
Горбачов Петро
Горбачов С.
Горєв І.
Горинь Б.М.
Горинь М.М.
Горошко М.М.
Горький М.
Грабович Г.
Гранкін М.

Гребенюк Г.
 Григор'єв С.
 Григоренко П.
 Григорян А.
 Гриньов В.
 Гроссман В.
 Грушевський М.
 Гудзь В.
 Гулий Ю.
 Гуренко С.

Д

Даль О.
 Даниленко О.
 Данилюк Ю.
 Данько Н.
 Дем'янов В.
 Деркач І.
 Джемілев М.
 Дзержинський Ф.
 Дзюба І.
 Довгань С.
 Довженко О.
 Доній О.
 Донцов Д.
 Дорошенко П.
 Доценко А.
 Дубровський О.
 Дуденко М.
 Дудін (народний засідатель)
 Дундич Д.

Е

Ешпльбом Е.
 Естеркін Б.Л.

Є

Євтушенко Є.
 Єжоов
 Єльцин Б.М.
 Єременко (підпільник)
 Єфіменко Р.О.
 Єфремов С.

Ж

Жаботинський В.
 Железний А.

З

Завгородній І.
 Зайдман І.
 Заліський М.І.
 Залка М.
 Замула Г.
 Запорожець О.
 Затонський В.
 Захрян Ш.
 Зеев В.

І

Іванов Б.Я.
 Іванов С.
 Івас І.
 Івасюк В.
 Іващенко В.
 Іващишин М.
 Іскра

К

Калайда Г.
 Калінін М.
 Калініченко А.
 Калнишевський П.
 Кардуба Н.
 Карташов Є.
 Катаєв С.
 Катерина (рос. цариця)
 Кириченко В.
 Кириченко Н.
 Киценко М.
 Киценко О.
 Кітаста Г.
 Клець О.
 Князев І.
 Коба В.А.
 Кобалія Д.
 Ковальов П.

Коваленко В.М.
Когут З.
Колосов С.
Коновалець Є.
Корж Є.
Корнеєв А.А.
Корнієнко Ю.В.
Корнієнко Ю.М.
Король О.
Коростильов В.Г.
Короткова Т.
Косинський С.
Косіор С.
Космина В.
Костава М.
Костенко Є.
Коцюруба І.
Кочубей
Кравченко В.І.
Кравчук Л.
Куліш П.
Кумок М.В.
Курган А.
Курилець В.
Куртумекатов Е.
Кучма Л.

Л

Лагутенко І.
Лазутін О.
Лановський С.
Ланчик А.
Лебединцев В.І.
Лебедь М.Я.
Левинок Ж.
Ленін В.
Литвин
Литвинов В.
Лобода В.
Лук'яненко Л.
Лютий Г.І.
Лямцев К. І.

М

Майборода О.М.

Макаров В.
Макаров С.
Малев В.
Мангул А.
Маркедонов С.
Марненко І.
Масенко Л.
Матвієнко Н.
Матвійчук А.
Махно Н.
Медведев В.А.
Медведев Рой
Медведчук В.
Мейс Дж.
Мельник А.
Мельник В. (хорист)
Миколайчук І.
Мионов Н.
Михайлюта О.
Мієкін В.
Мірошник В.
Мороко В.М.
Москаленко В.
Москальков П.І.

Н

Навроцький Ю.
Надтока В.І.
Наливайко С.
Нарбут О.
Нагаленко А.
Невський С.
Неклюдов О.
Некоз М.Д.
Нікітін В.

О

Овчаренко В.
Овчаренко І.
Овчаренко С.
Огородова Т.
Олійник Б.
Олійник І.С.
Орлов В.
Оруелл Дж.

Остапенко М.
Остренко
Остроущенко В.Є.

П

Павличко Д.
Палій С.
Пелешко В.М.
Панченко О.
Пеньок А.
Перепадя В.
Петлюра С.
Петрикін В.І.
Петрів В.
Пихаленко В.К.
Пісковий В.
Покрасенко Ю.М.
Поляк О.
Помазанов М.І.
Понеділко В.
Понтій Пілат
Попов Г.
Попов О.
Попова Л.
Попцов О.
Постол А.
Пресняков
Причкін О.О.

Р

Раковський Х. Рамазанов Р.
Ребро П.П.
Рекубрацький А.
Рильський М.
Ринковенко В.
Ріббентроп
Роднянський О.
Родос Б.
Романенко А.Ю.
Рябчук М.
Рязанов Е.

С

Савченко В.М.

Савченко В.О.
Сазонов (суддя)
Сазонов А.П.
Саїдов Т.
Сало О.
Самійло К.
Сап'яний М.
Сахаров А.Д.
Сацький В.А.
Свердлов Я.
Свиридович В.
Свіріна Ю.
Світличний
Секиринський Д.
Семенов В.
Сердюк А.
Северний Я.(анонімний
журналіст)
Северний (бард)
Симчич М. (старшина УПА)
Симчич М. (студент)
Сковорода Г.
Скрипко В.
Слаутич Яр
Смойловський В.
Соболев С.В.
Соколов І.
Соколов П.
Сокульський І.
Солженіцин О.
Сосюра В.
Спіженко Ю.
Сталін Й.
Степкін П.
Стус В.
Сушко Г.
Сушко Ю.
Сухий Я. М.

Т

Табачник Д.
Тиминюк В.
Тимофєєв В.
Тимошик В.Ф.
Тимченко С.М.
Тищенко М.В.

Ткаченко В.
Ткаченко С.К.
Токарєв В.
Толок В.
Томашевич О.
Трясило Т.
Турченко Ф.Г.
Тютюнник Г.
Тягнибок О.

У

Удод О.
Усенко Д.

Ф

Федосов Д.С.
Федощенко
Филимонов В.П.
Фролов М.О.

Х

Харченко Г.
Хмельницький Б.
Холіков І.

Ц

Цапок Г.
Циганок І.

Ч

Чабаненко В.
Чаков О.
Чакова В.
Челишев В.
Черкаська Г.
Черненко А.
Черненко І.А.
Черненко К.У.
Черненко О.
Черниш О.М.
Чернишов В.Ф.
Чорновіл В.

Чубар В.
Чумак В.

Ш

Шевченко В. (краєзнавець)
Шевченко В.І. (депутат)
Шевченко В.П. (депутат)
Шевченко В.П. (фрезеровщик)
Шевченко О.Є.
Шевченко Т. Г. (поет, кобзар)
Шевченко Т.Г. (секретар парткому
ЗДУ)
Шевченко Т.Г. (зав. кафедри укр.
мови ЗДУ)

Шепітько Л.Є.
Шиванський
Шинкаренко С. (діяч
профспілкового
руху)

Шкірятов М.
Шкуратьок В.
Шовкун В.
Шпорлюк Р.
Шубін О.
Шульга А.
Шуфутинський М.

Щ

Щербицький В.В.
Щур В.Ф.

Ю

Ювас І.
Юлдашева Е.Ш.
Юхновський І.
Ющенко В.А.

Я

Ядловський С.
Язов Д.Т.
Яковець О.
Яковлев О.
Яланський В.І.